

સટીક

ન જા જ્યા ન

પ્રસિદ્ધ કરનાર

દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા

તથા

છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી

સુરત

સને ૧૯૨૪

કિંમત ૧—૨—૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૮૨૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગંધર્વ

વિષય ડ-૩

NALĀKHYĀNA

BY

MAHĀKAVI PREMĀNAND

(WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES AND SKETCH
OF THE POET'S LIFE)

Kadvans I-XXV.

EDITED BY

Damubhai Dayabhai Mehta,

M. A., B. Sc., LL. B.,

Late Varistha Court Judge, Baroda;

AND

Chhaganlal Thakurdas

Modi, B.A.

Retired Educational Inspector, Baroda Prant.

FOURTEENTH EDITION

SURAT

1924

All Rights reserved.

મહાકવિ ત્રેમાનંદ કૃત

નૃળાખ્યાન

(સંપૂર્ણ ટીકા, અનેક પાઠ તથા કવિજીવન સહિત)

કડવાં ૧-૨૫

પ્રસિદ્ધ કરનાર

દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા,

એમ. એ., બી. એસસી., એલએલ. બી.;

વરિષ્ઠ કોર્ટના માજી જજ, વડોદરા રાજ્ય;

તથા

છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી, બી. એ.;

રિટાયર્ડ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, વડોદરા પ્રાન્ત.

ચૌદમી આવૃત્તિ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોના સંગ્રહ
૧૧૮૨૨.

સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

(આ આવૃત્તિનો હક સુરતના બુકસેલર રા. રા. કરસનદાસ નારણદાસે રાખ્યો છે.)

સુરત-ચૌદાના પૂલ ઉપર આવેલા “ સુરત સિટિ ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પ્રસિદ્ધ કરનારને માટે ઠાકોરદાસ માનસીંગે છાપ્યું.

PREFACE.

Nalakhyana may be called the best poem by the best poet in the Gujarati language. At the same time it is one of the most difficult, in our opinion, of all the poems by the great and popular poet Premanand. We long felt the desirability, or rather the necessity, of having an annotated edition of this very interesting work. The absence of the vernaculars from the University curriculum naturally resulted in their disregard by the people who spoke them. The laudable but futile movement for introducing the vernaculars into the higher examinations of the Bombay University and the selection of *Nalakhyana* as a text-book for the University School Final Examination prompted us to fulfil our long-cherished hope, and we at once determined to annotate the first twenty-five *kāvans* of that poem. In the beginning we had in view the sadly felt want of the students of High Schools, but we had to extend our scope, and consequently to double the size first contemplated by us, in order to make the work useful to the advanced scholars of Training Colleges and to the general public.

In annotating the present work we have, as far as was possible, adopted the system generally followed in annotations of English works. The text of *Nalakhyana*, selected by us, is that published in *Bhrihat Kavyadohana*, Vol. I, edited by Mr. Ichharam S. Desai. The Government edition recommended for the University S. Final Examination contains readings, which vary in material and important points from almost all other printed and manuscript editions we could lay our hands on, to the extent of distorting the poet's real meaning, and rendering

the lines void of poetical beauty in some places. We have, however, not omitted to insert all the important and necessary readings from that edition, along with those from other editions, consulted by us.

Alankaras (figures of speech), not being equally useful to all, have been treated separately in an appendix at the end. A sketch of the poet's life is also given for the convenience of students.

We have to acknowledge our heart-felt thanks to our well-known Pandit Shri Gatulalji, Kavi Savitanarayan and Mr. Ichharam S. Desai, for the valuable assistance rendered by them in the preparation of this book.

BARODA,
1st June, 1889.

}

D. D. Mehta.
C. T. Modi.

NOTE—From the eighth edition, the annotations have been given after the whole text, and not below the text on each page as in previous editions.

પ્રસ્તાવના.

મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ પંક્તિનું કાવ્ય ગણાય છે. તેનાં બધાં કાવ્યોમાં એ વર્ણનશૈલી અને વર્ણનરસમાં સર્વોપરી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. જનપ્રિય નળાખ્યાનમાં પુણ્યશ્લોક નળ રાજાનું અને સતિ દમયન્તીનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવેલાં છે. પતિવ્રતા સ્ત્રીનો ધર્મ શો છે, તેનો પતિપ્રત્યે પ્રેમ કેવો હોય છે, કળિ એટલે કલેશ બુદ્ધિના પ્રવેશથી મનુષ્યની કેવી દુર્દશા થાય છે, બુગદું રમવાથી કેવા અનર્થ નિપજે છે, સજ્જનને લોળવી દુર્જનો તેને કેવે આડે રસ્તે લઈ જાય છે અને પાછળથી કુમતિનો નાશ થતાં પોતાનાં આગળાં કુકર્મો અથવા માઠી વર્તણૂક વિષે તે સજ્જન પુરૂષને કેવો પશ્ચાત્તાપ થાય છે, મહાન પુરૂષો ઉપર ભયંકર સંકટો પડવાં છતાં પણ તેઓ ન્યાય માર્ગથી ન ચળતાં કેવી રીતે ધૈર્ય ધારણ કરે છે, ઇત્યાદિ ઉત્તમ પ્રકારની શિક્ષાથી ભરપૂર અને મનોરંજક આ કવિતા ગ્રંથ દરેક ગુર્જર ગૃહસ્થના ઘરમાં રાખવા યોગ્ય છે. આવા ઉત્તમ કાવ્યની ટીકા છપાવવાની જરૂર છે એવું અમને લાંબા વખતથી લાગતું હતું. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાંથી દેશી ભાષાને ખાતલ કરવાથી રૂઢ અને કાલેજેના વિદ્યાર્થીઓને તેનો જોઈએ તેવો અભ્યાસ કરવાનું કારણ રહ્યું નહીં અને તેથી તેઓનું પોતાની દેશી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું અપૂર્ણ થવા લાગ્યું છે. મુંબઈની યુનિવર્સિટીની ઉપલી પરીક્ષામાં દેશી ભાષાને દાખલ કરાવવાને જે જરૂરનો અને સ્તુત્ય પ્રયાસ ચાલ્યો છે તેથી તથા યુનિવર્સિટી રૂઢ ફાઈનલ પરીક્ષામાં ગુજરાતી કાવ્યના પુસ્તક તરીકે નળાખ્યાન પસંદ કરવાથી આ કામ

હાથમાં લેવાનો અમારો વિચાર થયો. હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેવા પ્રકારની ટીકા આપવાનો પ્રથમ વિચાર કરેલો; પણ સામાન્ય રીતે ગુજરાતી વર્ગને અને ટ્રેનિંગ કૉલેજોના ઉપલા વર્ગનાં અભ્યાસીઓને આ પુસ્તક સાધનભૂત થાય તેવો ઉદ્દેશ રાખી એના કદમાં ઘણો વધારો કરવો અમને યોગ્ય લાગ્યો. આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં નળાખ્યાનની છાપેલી તથા હાથની લખેલી જૂદી જૂદી અનેક પ્રતો જોવામાં આવી હતી, ને તે બધીમાંની સ્કૂલ કાઠનિલ પરીક્ષા માટે પસંદ કરેલી સરકારી આવૃત્તિને આધારભૂત ગણવામાં આવી નથી, પરંતુ ભાઈ ઈચ્છારામ સૂર્યરામે પ્રકટ કરેલા ‘બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૧ લા’ માં આપેલા નળાખ્યાનને મૂળ તરીકે અમે રાખેલું છે; તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે સરકારી આવૃત્તિમાં એટલે બધે દરજ્જે પાઠફેર થયેલો માલમ પડે છે કે કેટલાક ભાગમાં કાવ્યની ખુબી અને રસ બંને તેમાંથી જતાં રહેલાં જણાય છે; છતાં સરકારી તથા બીજી પ્રતોમાંથી અગત્યના જણાયલા પાઠો ટીકાની નીચે * બતાવેલા છે. પાઠમાં બતાવેલી પ્રતોની સમજૂતિ આ પ્રમાણે છે:—

પ્રત ૧ ‘બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૧ લા’ માં આપેલું નળાખ્યાન.

„ ૨ સં. ૧૯૩૬ માં ઉતારેલી.

„ ૩ „ ૧૮૮૧ „ „

„ ૪ નર્મદાશંકરના હાથની લખેલી.

„ ૪ ક સં. ૧૮૦૬ માં ઉતારેલી.

„ ૪ ખ „ ૧૮૨૧ „ „

„ ૪ ગ „ ૧૮૪૬ „ „

„ ૪ ઘ „ ૧૮૬૨ „ „

*આઠમી આવૃત્તિથી ટીકા પાછળ આપવામાં આવી છે.—ક. ડા. મોદી.

” ૪ ચ ” ૧૯૦૭ ” ”

” ૫ નર્મદાશંકરની છાપેલી સરકારી.

” ૬ સરકારી ‘ ગુજરાતી કાવ્યદોહન ’ તથા ‘ કાવ્યદોહન ભાગ ૨જો ’
કવિ દક્ષપતરામવાળો તથા ‘ મોટું કાવ્યદોહન ’ અમદાવાદવાળું.

સર્વને ઉપયોગી નહીં ધારી, નળાખ્યાનમાં આવેલા
અલંકાર સમજવા પૂરતો અલંકારવિચાર પાછલા ભાગમાં
આપવામાં આવેલો છે.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવાના સંબંધમાં પંડિત શ્રી ગટ્ટલાલજી,
કવિ સવિતાનારાયણ અને લાઈ ઇન્છારામ સૂર્યરામ તરફથી
જૂદે જૂદે પ્રકારે અગત્યની મદદ મળી છે તે માટે તેમનો
ઉપકાર માનીએ છીએ.

વડોદરા,	}	દા. ડા. મહેતા.
જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૩, ૧૯૪૫		છ. ડા. મોદી.

संक्षिप्त शब्दकोशोऽथ पुस्तकस्य. ABBREVIATIONS

सं. = संस्कृत.

आ. = आरभी.

६. स. = ६०६ समास.

प. तत्. स. = पंचमी तत्पुरुष समास.

ष. तत्. स. = षष्ठी तत्पुरुष समास.

स. तत्. स. = सप्तमी तत्पुरुष समास.

क. स. = कर्मधारय समास.

द्वि. स. = द्विगु समास.

अडु. स. = अडुव्रीडि समास.

द्वि. वि. = द्वितीया विभक्ति.

सं. वि. = संभोधन विभक्ति.

प्र. = प्रत.

क. = कडुं.

ली. = लीटी.

प्रे. भा. अ. - क. = प्रेमानंदकृत भागवत दशमस्कंध अध्याय-कडुं.

प्रे. रणु. = प्रेमानंदकृत रणुयग.

प्रे. ग्या. = प्रेमानंद व्याख्याहरणु.

प्रे. ल. = प्रेमानंद लक्ष्मणहारणु.

प्रे. यं. = प्रेमानंद यद्रदास.

व. श. ग. = वल्लभभट्टनो शलुगारनो गरणो.

सा. शत. = सामण शतशार्ध.

सा. नं. अ. = सामण नंदअत्रीशी.

सा. वि. वा. = सामणकृत विद्याविदासीनी वार्ता.

गि. रा. = गिरधरकृत रामायणु.

द. का. = दयारामकृत काव्यसंग्रह.

शु. आ. = शुक्रदेव आप्यान.

પ્રેમાનંદ ભટ્ટ

ગુર્જરકવિશિરોમણિ કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદભટ્ટકૃત નળાખ્યાનનું સર્વોપરી કાવ્ય સટીક પ્રગટ કરતાં એ કવિનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર આપવું અવશ્યનું છે. આપણા લોકોમાં ચરિત્ર લખવાનો ધારો ન હોવાથી આ મહાકવિ ક્યારે જન્મ્યા તે કહી શકાતું નથી, તોપણ એણે બનાવેલા ગ્રંથોપરથી આટલું અનુમાનથી ધારી શકાય છે કે, સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૭૯૦ સુધીમાં તે વડોદરામાં થઈ ગયા હતા.

દંતકથા એવી ચાલે છે, કે એ કવિ તદ્દન મૂર્ખ હતો, ને બણ્યા-ગણ્યા વગર રજા કરતો હતો. એક વખત વડોદરામાં આવેલા કામનાથ ને બહુચરાજીની વચ્ચેના એક મકાનમાં કોઈ સંત પુરૂષ આવી ચઢ્યો. પ્રેમાનંદે તેની ઘણી સેવાચાકરી કીધી, તેથી તે સિદ્ધ ધણો રાજ થયો. સિદ્ધ વડોદરેથી મુકામ ઉઠાવનાર હતો તે વખતે પ્રેમાનંદે ધણી આજીજી કીધી ને સિદ્ધે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું, કે હું કાલે જનાર છું, માટે પ્રભાતમાં આવજે, કંઈ આપીશ. પ્રેમાનંદ જાને એટી રહેશે હોવાથી સવારમાં મોડો ઉઠ્યો, ને સિદ્ધના મુકામ પર જતાં મોડું થયું એટલે સિદ્ધ ચાલ્યો ગયો. એ તેની પૂછે ગયો ને વડોદરા બહાર તેનો મેળાપ થયો. સિદ્ધે કંઈ અપ્રસન્ન વદને સામું જોયું. પણ પ્રેમાનંદને દાયમણો ને દામણો જોઈ દયા લાવીને તેની જીભપર કંઈક સિદ્ધાઈનો મંત્ર લખ્યો. પછી કહ્યું કે જો તું વહેલો આવ્યો હોત તો સંસ્કૃત મહાકવિ થાત, પણ જા હવેથી તું પ્રાકૃત કવિ તરીકે બહુ પંકાઈશ. આટલી પણ પ્રસાદી પ્રાપ્ત થઈ તેથી બહુ આનંદ માનતો પ્રેમાનંદ ઘેર આવ્યો, ને તે દિવસથી એનામાં કવિત્વશક્તિ આવી કહેવાય છે.

ખીજી એવી પણ દંતકથા ચાલે છે કે એ ન્યાયશાસ્ત્ર બણ્યો હતો, ને પુરાણનું સાચું જ્ઞાન ધરાવતો હતો; પણ પ્રથમથી તેનામાં કવિત્વશક્તિ નહોતી. એક પ્રસંગે કોઈ મહાત્મા એને ઘેર આવ્યો ને કહ્યું કે હું એ દિવસનો અપવાસી છું, કંઈ આપ. પ્રેમાનંદે ખાવાનું આપ્યું ને સિદ્ધે પ્રસાદી આપી. આનાકાની કરતાં પ્રેમાનંદે તે પ્રસાદ આરોગ્યો. જો ઉમળકાથી ખાધો હોત તો એનામાં સંસ્કૃત કાવ્ય કરવાની શક્તિ આવત, પણ અપ્રસન્ન વદને ખાધો તેથી પ્રાકૃત કવિતા કરવાને શક્તિવાન થયો હતો.

આ સર્વે દંતકથા જોતાં આટલું તો નક્કીપણાથી કહી શકાય છે કે એ પ્રથમ જડ હશે, ને પાછળથી એમનામાં કાવ્ય કરવાની શક્તિ આવેલી, તે સાથે તેને સંસ્કૃતનો પણ થોડો ધણો સંસ્કાર પાછળથી થયેલો જણાય છે. જો તેમ નહીં હોત તો એની કવિતાના મુખ્ય પ્રસંગો જે પુરાણ તથા ભારતમાંના છે તે એના જણ્યામાં આવત નહીં. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે એ પુરાણી હોવાથી કેટલેક પ્રસંગે કથાઓ કરતો હતો, ને તેમાંથી એ કમાઈ ખાતો હતો.

પ્રેમાનંદ કવિનો કાળ તે પ્રાકૃત ભાષાની કવિતાનો કે કવિનો કાળ નહોતો, એટલું છતાં એ પ્રાકૃતમાં કવિતા કરવાને કેમ લલચાયો તેનું કારણ સવિસ્તર જણાવું નથી, પરંતુ એની કવિતા એના પોતાના કાળમાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી; ને તેથી કેટલાક તેને નિંદનારા તેમ કેટલાક તેને વંદનારા હતા. એ સંસ્કૃત પુરાણ કે મહાભારત વાંચતો હતો ત્યારે શ્રોતાઓ વાહવાહ કરતા નહીં, પણ જ્યારથી પ્રાકૃત કવિતા, કથા તરીકે વાંચવા માંડી ત્યારથી એની કથા સાંભળવાને શ્રોતા ધણા આવતા હતા, ને તેથી એને પ્રાપ્તિ પણ ઠીક થતી હતી; અને તે પરથીજ એને પ્રાકૃત કવિતા કરવાનો શોખ વિશેષ થયેલો હોવો જોઈએ. એણે પ્રાકૃતમાં કથા કરવા માંડી તેથી એને વડોદરાના પુરાણીઓ સાથે ધણી તકરાર થઈ હતી. ત્યારે પ્રેમાનંદે ગર્વથી કહ્યું હતું કે તમે ભાગવત ભારતની કથા કરો છો, પણ તમે કોળવાઈ મારીને ક્યાં કરો તેવું કરીશ. હું પ્રાકૃતમાં ભાગવત કરી કથા કરીશ, તો તમને કોઈ

સાંભળશે એ નહીં. પંછી એણે ભગવતના જૂદા જૂદા રકંધો કાવ્યમાં રચ્યા હતા, ને તેની કથા પણ થયેલી સંભવે છે.

એની કવિતા તથા કથાની ખ્યાતિ સુરત અને નંદરખાર સુધી થયેલી હતી. સુરતમાં રહીને પણ તેણે કેટલીક વેળા કથા કીધી જણાય છે. અમારા મિત્ર રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાધ્યક્ષે કરેલી શોધ પ્રમાણે, “પ્રેમાનંદે ત્રણ વખત સુરતમાં કથા કરી છે. એક વાર ચાર-ખાનાને ચકલે, એક વાર ધીને કાંટે ને એક વાર જઠાખાડીમાં. સુરતમાં લીંબુ શરીને નાકે મોહનદાસ નામના કણખીને ત્યાં એ ઉતારો કરતો હતો. આ મોહનદાસ દેવીભક્ત હતો, પણ કથાનો ધણો શોખીન હતો, ને તેથી તેણે ધણાક પુરાણી અને ગાગરિયા ભટોને આશ્રય આપેલો છે.” સુરતમાં કથા કરતાં વખતો વખત પ્રેમાનંદ નંદરખાર જતો હતો. તેને ત્યાં ઠાકોરનો આશ્રય હતો એમ કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે, પણ જે વૃત્તાંત એ કવિ સંબંધી ભાઈ ઇચ્છારામ મેળવી શક્યા છે, તે પરથી જણાય છે કે ત્યાંના રાજનો પુત્ર વીરસિંહ એ કવિનું ઓખાહરણ સાંભળીને ધણો ખુશ થઈ ગયો હતો. તેથી તેણે પોતાના પિતા બ્રૂપતાસિંહના મ્હોડા આગળ કવિની ધણી તારીફ કીધી, ને ઓખાહરણ દરખાસ્તમાં વાંચી સંભળાવવા કવિને તેડાવ્યો. કવિએ ઓખાહરણ ફક્ક રીતે વાંચ્યું ને તેથી સભા સંતુષ્ટ થઈ. રાજાએ થોડુંક ધનિત્ત આપ્યું, ને કહ્યું કે કોઈ રાજકુળનું આખ્યાન લખો. એ વખતે રાજાની એક રાણી મરણ પામેલી હતી ને રાજા શોકમાં હોવાથી દુઃખમાં દીલાસો મળે તેવા હેતુથી કવિએ નળાખ્યાન લખવું શરૂ કીધું, ને સંવત ૧૭૪૨માં પૂરું કીધું; પણ તેટલામાં ઠાકોરનો પાટવી કુંવર વીરસિંહ મરણ પામવાથી પ્રેમાનંદનો પાછળથી કોષ્ટકે ભાવ પુછ્યો નહીં, ને તેથી કવિની કેટલીક આશા નષ્ટ થઈ. કવિએ નળાખ્યાન કર્યું છે તે એનાં સઘળાં કાવ્યોમાં સર્વોપરી છે.

આ કવિએ ધણાં કાવ્યો લખ્યાં છે. જે ગ્રંથો અમારા જોવામાં આવ્યા છે તે ગ્રંથોની ટીપ અમે હેઠળ આપીએ છીએ:—

- ૧ દશમસ્કંધ.
- ૨ અષ્ટમસ્કંધ.
- ૩ સપ્તમસ્કંધ.
- ૪ ડાંગવ આખ્યાન.
- ૫ ઋશ્યશૃંગ આખ્યાન.
- ૬ નળાખ્યાન.
- ૭ ચંદ્રહાસ આખ્યાન.
- ૮ બ્રહ્મવાહન આખ્યાન.
- ૯ મદાલસા આખ્યાન.
- ૧૦ વામનાખ્યાન.
- ૧૧ અભિમન્યુ આખ્યાન.
- ૧૨ સુધન્વા આખ્યાન.
- ૧૩ દ્રૌપદી વત્સાહરણ.
- ૧૪ સુભદ્રાહરણ.
- ૧૫ ઓખાહરણ.

- ૧૬ લક્ષ્મણાહરણ.
- ૧૭ વલ્લભ ઝગડો.
- ૧૮ મામેરં.
- ૧૯ તૃસિંહ મેહેતાની હુંડી.
- ૨૦ તૃસિંહ મેહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ.
- ૨૧ તૃસિંહ મેહેતાના પુત્ર શામ-
ળશાનો વિવાહ.
- ૨૨ ભ્રમર પચીસી.
- ૨૩ દાણુલીલા.
- ૨૪ રણુચર.
- ૨૫ રઘુવંશ કાવ્ય.
- ૨૬ વિવેક વણુગરો.
- ૨૭ સુદામા ચરિત્ર.
- ૨૮ સ્વર્ગનિસરણી.
- ૨૯ હરિવંશ.

એ કવિએ બીજા અંથો કીધા છે, પણ જે અમારા જોવામાં આવ્યા નથી, પણ માત્ર સંભળાય છે તેની ટીપ અત્રે આપીએ છીએ.

- ૧ મહાભારત.
- ૨ સંપૂર્ણ ભાગવત.
- ૩ સંપૂર્ણ રામાયણ.
- ૪ હારમાળા.
- ૫ કર્ણુચરિત્ર.
- ૬ બિષ્મચરિત્ર.
- ૭ રેવાખ્યાન.
- ૮ અશ્વમેધ.

- ૯ નરકાસુરાખ્યાન.
- ૧૦ વ્રજવેલ.
- ૧૧ ત્રણ નાટક. (જેનાં નામ
માલમ નથી.)
- ૧૨ દ્રૌપદીહરણ.
- ૧૩ અણ્ણવક આખ્યાન.
- ૧૪ રૂદ્રિમણી હરણ.
- ૧૫ માર્કંડેય પુરાણ.

આટલા અંથોની ટીપ આપી છે તેપણ પ્રેમાનંદના કહેલા નક્કી કેટલા અંથ છે તે કદાચ પણ રીતે બહી જાયું નથી.

એનાં કાવ્યો અને ગ્રંથો માટે વિચાર આપવાનું કામ દુર્ઘટ નહીં, તોપણ અધર્મ તો ખરું. આ સર્વોપરી કવિનાં કાવ્યો ગુજરાતમાં બહુ લોકપ્રિય છે એમાં ના પડાશે નહીં. દક્ષમસ્કંધ ને નળાપ્પ્યાન ચોમાસામાં શેઠેરમાં ને ગામડામાં ઘેરઘેર ગવાય છે; મામેરું સ્ત્રીઓના સીમંત પ્રસંગે રંગ આપે છે. ચૈત્ર માસમાં ઓખાહરણ ગાણ રહે છે; ભાદ્રપદમાં—શ્રાદ્ધ પક્ષમાં વૃસિહ મેહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ ગવાય છે; સુદામાચરિત્ર ને હુંડી પણ વખતો વખત લોકોને આનંદ આપે છે; સ્વર્ગ નિસરણી ખારણા આગળ આહાણો ગળવે છે. એવી રીતે કોઈ પણ કવિની કવિતા ગુર્જર પ્રદેશમાં રંગ આપતી જણાતી નથી. કવિની કવિતા વર્ણનરસ ને વર્ણનશૈલીમાં ખુબીદાર છે; ને વિષયનું રૂપ બાંધી તે દર્શાવવાની શક્તિ, શ્રોતાનાં મન હરણ કરવાની શક્તિ, જોટલી પ્રેમાનંદની કવિતામાં છે તેટલી બીજા કવિની કવિતામાં નથી. કવિને રસાલંકારનું ઉત્તમ જ્ઞાન હોય તેમ લાગે છે, ને તેથી જોવો તેણે પોતાની કવિતામાં રસ ચૂક્યો છે તેવો દયારામભાઈની કવિતામાં પણ નથી. વૃસિહ મેહેતા સંબંધી કવિતામાં સાંસારિક રસ એવી લો ઉત્તમ રીતે દર્શાવ્યું છે કે તેનું ચિત્ર પણ પાડી શકાય. એ પુરાણ કથા વાંચતો હોવાથી શ્રોતાને કેમ રંજન કરવા એ શક્તિ ઉત્તમ પ્રકારની એનામાં હતી.

કવિ નર્મદાશંકર. લખે છે કે ‘નળાપ્પ્યાનમાં કરણાનું પ્રાધાન્ય ને શૃંગાર હાસ્ય એ (રસો) છે.....એનો (પ્રેમાનંદનો) સૌથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ પોતાની કરેલી સ્થિતિમાં કરેલી કલમથી લખાયેલો નળાપ્પ્યાનનો છે.’

કવિનો સ્વભાવ કવિતા તરફ જોતાં, ચાયાળું, વિવેકી ને સાથે વિનોદી હતો. કવકી મળક કરવામાં, કોઈને બનાવવામાં એ ચઢતો હતો, પણ તેમાં વિવેક ચૂકતો નહીં. એ વળી નિરભિમાની હતો—જો કે પ્રસંગોપાત અભિમાનનાં વાક્ય બહુાય છે તો પણ મદાભિમાન એનામાં નહોતું. એની કવિતા મસિક, બોધક, મોહક અને આનંદ દેનારી ને મન હરનારી છે. સંસાર વિષય સમજનાર એ નિપુણ, હસાવવામાં મગ્ન ને નિહતિ આનંદમાં મગ્નિયમ હતો. તે સંસાર ઉપાધિથી છૂટતો, પણ કાબરસમાં રાજતો.

નળ અને દમયન્તી ચારત્ર

(નર્મકથાકોષ ઉપરથી.)

નળ એ દ્વાપરના અન્તમાં થયેલો સૂર્યવંશી રાજ-નિષધ દેશના વીરસેનનો પુત્ર હતો. એ સ્વરૂપે સુંદર, શાસ્ત્રજ્ઞાતા, ધનુર્વેદ નિપુણ ને પુષ્પશીલ હતો. એની કથા એની સ્ત્રી દમયન્તીના સંબંધમાં આ પ્રમાણે છે. વીરસેનની રાજસભામાં વિદર્ભ દેશના ભીમક રાજની કન્યા દમયન્તીનાં સ્વરૂપ શૃંગારવર્ણન થયા કરતાં તેથી નળનું હૃદય વિંધાયું હતું ને એ ઉદાસ રહેતો. એક દિવસ વનમાં ગયો ત્યાં એણે સુંદર હંસોની પંક્તિ દીડી. નળના કરકમળમાં મુક્તમાળ જોઈને એક હંસ નળના હાથ ઉપર ચઢ્યો, ને મનુષ્યવાણીથી બોલ્યો કે રાજ માટે ખાત ન કરીશ-દમયન્તી તને મળે તેવો હું યત્ન કરીશ. નળે કહ્યું તને હું મારા પ્રાણ કરતાં વધારે ગણીશ, પણ હમણાં ને હમણાં તું વિદર્ભ દેશ જઈને દમયન્તીને સમજાવ. પછી હંસ દમયન્તીની વાડીમાં જ્યાં ને બેઠી હતી ત્યાં ગયો. સખાઓએ પકડવા માંડ્યો પણ તે તેના હાથમાં ન આવ્યો, પણ જ્યારે દમયન્તીએ તેને બોલાવ્યો ત્યારે તે તેની પાસે આવ્યો ને બોલ્યો કે હે રાજપુત્રી, હું ત્રિભુવનમાં ફરી વળ્યો છઉં પણ નળના જેવો સુકુમાર સ્વરૂપસુંદર મેં બીજો જોયો નથી; ને એવાં ધણાંક વખાણ કર્યાં. એ સાંભળી દમયન્તી પણ નળ સાથે પરણવાને લોભાઈ ને એણે હંસને કહ્યું કે તું જ ને નળને કહે કે મેં મનથી તમને વરમાળ પહેરાવી છે, માટે મારા પિતા સ્વયંવર રમે તેમાં ઉતાવળા આવજો. હંસે જઈ નળને કહ્યું ને થોડા દિવસ પછી ભીમકને ત્યાંથી નળને તેડું આવ્યું. એવું બન્યું કે નારદે ઇંદ્ર સભામાં દમયન્તીનાં વખાણ કરેલાં તેથી ઇંદ્ર, યમ, અસિ ને વરુણ એ ચારે સ્વયંવરમાં આવતા હતા. વાટમાં નળ મળ્યો તેને ઇંદ્રે કહ્યું કે લોકોમાં તું પુષ્પશીળ કેહેવાય છે, માટે તારે પોતાનો સ્વાર્થ છોડી ઇર્ષ્યાભારા દૂત રૂપે ઇર્ષ્યદમયન્તીને એવો બોધ કરવો કે જેથી અમારામાંના એકને વરમાળ પાસે. નળે કહ્યું કે અંતઃપુરમાં મારાથી કેમ જવાશે ? ત્યારે ઇંદ્રે કહ્યું કે

દમયંતી વગર બીજું કોઈ તને દેખશે નહીં. પછી નળ અંનઃપુરમાં ગયો એટલે મુખ જોતાં વારને દમયંતીએ જાણ્યું કે એજ મારો પ્રિતમ છે. નિષધરાજ્યએ પોતાનું ખરું નામ ન કહ્યું પણ બોલ્યો કે હું ઇંદ્ર, યમ, અગ્નિ, વરુણનું દૂતત્વ કરવા આવ્યો છું—તેઓ તારા સૌદર્ય ઉપર આસક્ત છે. માટે એ ચારમાંથી એકને તું વરમાળ પહેરાવ. દમયંતી બોલી કે, ધનુષમાંથી બાણ છૂટ્યું તે પાછું કેમ ફરે. માટે મેં માંડ મન નળને સમર્પ્યું છે તે બીજા કોઈ બણી હવે જનર નથી—નળ વિના બીજા પુરૂષ મારે મન પિતા, ભાઈ અથવા પુત્ર સરખા છે. પછી નળે પેલાઓ પાસે આવીને વર્તમાન કહ્યા. સારથ્યાદ સ્વયંવરમાં તે ચાર દેવતાઓએ નળનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું તેથી દમયંતી વિચારમાં પડી ને દેવચિહ્નના ઉપર લક્ષ આપી જોયું તો તે દેવતાઓ અંતરીક્ષ આસને હતા ને નિષધનળ પૃથ્વી પર હતા. તરતજ દમયંતીએ નિષધનળને વરમાળ પહેરાવી દીધી. પછી તે દેવતાઓ નળદમયંતીને આશીર્વાદ દઈ વર આપી અંતર્યામિ થયા અને નળ દમયંતીને લઈને પોતાને નગર ગયો. પછી દમયંતીને ઇંદ્રસેન અને ઇંદ્રસેના કુંવરી એમ બે સંતાન થયાં. એ સમયે કુળી સ્વયંવરમાં આવતો હતો તેને ઇંદ્રાદિએ જ્યારે કહ્યું કે દમયંતી તો નળને પરણી ચૂકી ત્યારે તેણે નિશ્વાસ મૂક્યો ને પછી કોધે ભરાઈ નળદમયંતીને દુઃખ દેવાનો વિચાર કીધો. નળના પિત્રાઈ ભાઈ પુષ્કરને નળ સાથે દૂત રમવાને ભંભેર્યો. ઘતમાં નળ સર્વસ્વ હાર્યો ત્યારે એણે પોતાના કુંવર કુંવરીને બીમક પાસે મોકલાવી દીધાં. જ્યારે પુષ્કરે કહ્યું કે દમયંતીની હોડ કરી દૂત રમ ત્યારે નળે તે સાંભળ્યા કીધું. પછી પુષ્કરે તેઓનાં વસ્ત્રાભૂષણ હરી લઈને તેમને કહ્યું કે મારા નગરમાંથી નીકળો ને ઢંઢેરો પીટાળ્યો કે જે કોઈ નળ સાથે ભાષણ કરશે તેને તત્કાળ શિક્ષા કરવામાં આવશે. એ ઉપરથી નળદમયંતી એકેક વસ્ત્ર નગર બહાર ત્રણ દિવસ નિરાહાર રહ્યાં—કોઈ બારણે ઉભું ન રાખે ને કોઈ ભાષણ ન કરે. ચોથે દિવસે એઓએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો તો ત્યાં એક પુદ્ગળ નજરે પડ્યો. રાજ્ય તેને પકડવા જેમ ખૂટે દોડે તેમ તેમ તે દૂર જતો જાય, તેથી નળે પોતાનું વસ્ત્ર કહાડી

તેના ઉપર નાંખ્યું એટલે તે વસ્ત્ર સહિત ઉડી ગયો, ને રાજા નમ્ર થઇ રહ્યો. પક્ષીએ ઉડતાં ઉડતાં કહ્યું કે હું પુષ્કરની તરફનો છું ને તારૂં વસ્ત્ર લઈ જઈ છું. નળ ક્ષુધાથી પીડિત દીન વદને આમ તેમ જોતો હતો, એવામાં કળી મચ્છ રૂપે એક પાસેના તળાવની બહાર પડ્યો, એને જોતાંજ નળે તેને માર્થો ને દમયંતીના હાથમાં આપ્યો. એ તેને ધોવા તળાવની પાસે બેઠી ને મચ્છના મ્હોંમાં આંગળી ધાલી દુર્ગંધી કઢાડવા જાય છે એવે આંગળીમાંથી અમૃતસ્ત્રાવ થયો ને મચ્છ સજીવન થઈ તળાવમાં જતો રહ્યો. દમયંતીએ વહીવે મ્હોડે બનેલી વાત નળને કહી પણ એણે તે ન માન્યું; એજ ખાઈ ગઈ એમ જાણી તેનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી દમયંતીએ પોતાના વસ્ત્રનો એક છેડો નળને કહાડી આપ્યો ને સૂર્યાસ્ત થયો એટલે બંને એક વૃક્ષ નીચે સુતાં. દમયંતી બર નિદ્રામાં પડી હતી. તેના સામું નળે જોયું તો તેની પૂર્વસ્થિતિનો વિચાર તેને આવ્યો ને એથી ધણું દુઃખ કરવા લાગ્યો. એણે વિચાર્યું કે એને છોડી હું જતો રહું તો મારે એનું દુઃખ જોવું ન પડે. એટલામાં કળી પાણીરૂપે નીચે પડ્યો ને નળ અર્ધવસ્ત્ર કાપી દમયંતીથી છુટો થઈ ચાલવા માંડ્યું.

દમયંતીએ જ્યારે જાગીને જોયું તો નળ અર્ધવસ્ત્ર કાપી જતો રહેલો ને એથી તે મૂર્છા ખાઈ પડી-પછી કેટલીક વારે સાવધ થઈ નળને પોકારતી તે વનમાં ભટકવા લાગી. માર્ગમાં એક અજગર મ્હોડું વક્રાશી પડ્યો હતો તેના મુખમાં તેના પગ પડવાથી તેણે તે ગળવા માંડ્યો. દમયંતીએ ચીસ પાડી નળને પોકાર કર્યો. તે એક પાર્શ્વીએ સાંભળ્યો ને એણે આવી અજગરને મારી દમયંતીને મુક્ત કરી. એ પાર્શ્વી એનું રૂપ જોઈ કામાતુર થયો ને આલિંગન કરવા જતો હતો તે વેળા દમયંતીએ તેને બહુ સમજાવ્યો પણ ન માન્યું સારે તેને શાપ દઈ બાળી ભસ્મ કર્યો. દમયંતી ઉત્તર પંથે જવા લાગી તો માર્ગમાં એક મહાતાપસને દીક્ષા ને એને તેણે નળ સંબંધી બ્યારે પૂછ્યું સારે તાપસે કહ્યું ‘તને તારા સ્વામીનો મેળાપ હવે વહેલો થશે.’ આગળ ચાલતાં દમયંતીને નદી તીરે કેટલાક સોદાગરો મળ્યા તેઓના

સંધમાં તે રાતે રહી. એવું બન્યું કે ત્યાં વનના હાથીઓનું ટોળું પાણી પીવા આવ્યું. તેઓએ સર્વનો સંહાર કરવા માંડ્યો એટલે સૌ નહાસવા લાગ્યા. દમયન્તી નહાસતી એક વનમાં આવી ને સવાર થઈ એટલે કેટલાક સોદાગરોની પાછળ તેણે ચૈદ્યવસુપુરીમાં આવીને નગ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. અહીંના રાજા સુખાહુની માએ તેને દીકી ને પછી દમયન્તીને પાસે બોલાવી તું કોણ છે એવું પૂછ્યું. દમયન્તીએ પોતાનું નામ જણાવ્યા વગર કેટલીક વાત કહી. પછી રાજમાતાએ કહ્યું કે તું અહીં રહે; દમયન્તી બોલી કે હું કોઈનું ઉચ્ચિષ્ટ ભોજન ન કરું, પ્રાદપ્રક્ષાલન ન કરું ને બીજા કોઈ સાથે ભાષણ ન કરું, એવું હોય ને મારા પતિની ખેમણ કરાવો તો રહું. રાજમાતાએ તે કબૂલ કર્યું ને પુત્રી પ્રમાણે ગણવાનું વચન આપ્યું. પછી દમયન્તી સુનંદા નામની રાજકન્યા સાથે અહીં રહી.

દમયન્તીને છોડી નળ ચાલતો થયો હતો. તેણે પ્રથમ તો વનમાં ભયકર દાવાનળ બળતો દીકો ને કોઈની ચીસ સાંભળી. પછી તેણે જઈ જોયું તો ત્યાં એક મોટો નાગ બળતો હતો. નાગે નળને કહ્યું માંડે નામ કોર્કોટક છે ને હું નારદના શાપથી અહીંયાં બળ્યાં કરું છું; પણ નારદે મને ઉશાપ આપ્યો છે કે નળ રાજા તને છોડાવશે, માટે મને મુક્ત કર. પછી નળે તેને ઉચ્ચકી ખાંધ ઉપર નાંખ્યો ને નીચે મૂકવા જાય છે એટલામાં તેણે નળને હાથે દંખ દીધો. એની વિષ-જવાળાથી નળ કળો અને કદરૂપો થઈ ગયો. કોર્કોટકે નળને કહ્યું કે તારું રૂપ છુપાવવા મેં દંખ દીધો છે ને પછી એક વસ્ત્ર આપી કહ્યું કે તારી અવધ પુરી થાય એટલે આ વસ્ત્ર માંડે સ્મરણ કરી પહેરજો- તારું રૂપ પૂર્વવત્ થશે ને દમયન્તી તથા રાજ પાછાં મળશે. પછી નળ અયોધ્યાના ઋતુપર્ણુ રાજાને ત્યાં ગયો ને બાહુક નામ ધારણ કરી કહ્યું કે હું નળનો સારથી છું ને અશ્વમેધ જાણું છું. પછી ઋતુપર્ણુ એને સર્વ સારથીઓનો ઉપરી કરી અશ્વશાળામાં રાખ્યો. અહીં એ ખિત્ય રાતે દમયન્તીને સંભારી વિલાપ કરે. બીજા સારથીઓએ તેને એમ કરવાનું કારણ પૂછવાથી નળે કહ્યું કે કોઈ બેઠ જુદી માણસ પોતાની

રત્ન જેવી સ્ત્રીને વનમાં લાગ કરી જતો રહ્યો ને પછી તે મૂર્ખ શોક કરવા લાગ્યો તેની રીતી હું સહજ કરી દેખાડું છું.

દમયંતીના પિતાએ દેશોદેશ નળદમયંતીને શોધવા આજ્ઞા આપી હતી, તેમાં સુદેવે ઐધવસુપુરીમાં આવી દમયંતીને ઓળખી. દમયંતીએ પણ તેને ઓળખ્યો ને પછી તે રડી પડી. સુનંદાએ વિસ્મિત થઈ સુદેવને દમયંતી વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે એ તારી મસિઆણુ બેન દમયંતી છે. પછી સૌએ તેને પ્રથમ ન ઓળખી તેનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો ને દમયંતી સર્વનો ઉપકાર માની સુદેવ જોડે પોતાના પિતાને ઘેર ગઈ. અહીંથી દમયંતીએ નળની શોધ કરવા આજ્ઞા આપી હતી, તેમાંથી પર્ણાદ નામનો વિપ્ર સમાચાર લાગ્યો કે તમારી વાત સાંભળી માત્ર એક અયોધ્યાનો રાજસારથી નામે બાહુક ધણો શોક કરવા લાગ્યો; પછી દમયંતીએ સુદેવને ઋતુપર્ણ પાસે મોકલ્યો ને કહેવડાવ્યું કે દમયંતી ફરી સ્વયંવર કરે છે ને કાલે પ્રાતઃકાળે મુદ્દત છે માટે જે રાજા વહેલો આવશે તે વરમાળ પહેરશે. રાજાએ બાહુકને બોલાવી વર્તમાન કહ્યું. બાહુક બોલ્યો કે સૂર્યોદય થતાં પહેલાં પહોંચાડીશ. પછી બાહુકે મરકટ જેવા અશ્વ જોડી રથ તૈયાર કર્યો. ઋતુપર્ણે તે જોઈ પુષ્ટ અશ્વ જોડવાનું કહ્યું, બાહુક કહે કે હાથી મોટા હોય છે ને સિંહ નાનો હોય છે માટે શું હાથી સિંહ કરતાં બળવાન છે? પછી બાહુકે અશ્વના કાનમાં મંત્ર મૂક્યો કે તે પવન વેગે ઉડ્યા. માર્ગમાં રાજાનું વસ્ત્ર પડી ગયું ત્યારે તેણે બાહુકને રથ ઉભો રાખી તે લાવવાનું કહ્યું. બાહુકે કહ્યું કે તે વસ્ત્ર હવે દશ યોજન દૂર રહ્યું છે. એવામાં ત્યાં એક બહેડાનું વૃક્ષ જોઈ રાજાએ ગણિત કરી તેનાં પાંતરાં ને ફળ કેટલાં છે તે કહી આપ્યું; પછી ઋતુપર્ણની ઇચ્છાથી બાહુકે તેને અશ્વમંત્ર આપ્યો ને પોતે તેની પાસેથી ગણિતવિદ્યા લીધી. એ વિદ્યાના બળથી નળના અંગમાંથી કળી નીકળી મૂર્તિમંત ઉભો રહ્યો, ને કહ્યું કે મેં તારો બહુ છળ કર્યો છે, માટે તારી કથા સાંભળશે તેને હું નહીં પીડું. પછી કળીએ બહેડાના વૃક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. બાહુકે રથ હાંક્યો ને વિદર્ભ જઈ પહોંચ્યા. દમયંતી આદિએ રથની ગતિ જોઈ જાણ્યું કે તે નળજ છે.

ઋતુપણે ત્યાં સુનકાર જેવું દીઠું પણ ભીમકે તેનું ધણું સન્માન કર્યું. નળ બાહુક અશ્વશાળામાં ઉતર્યો. અહીં દમયંતીએ તેની પરીક્ષા કરવા કેશિની નામની દૂતી મોકલી ને એણે બાહુકને નળના સમાચાર જાણતા હો તો કહો એમ પૂછ્યું. બાહુકે ઉત્તર દીધો કે તે કાયા કરૂંપ કરી કોણ જાણે ક્યાં ગુપ્ત રહ્યો હશે. એ ઉત્તર દમયંતીએ જાણ્યો એટલે દાસીને કહ્યું, કે એને કંઈ અન્નઉદ્ધક આપશો નહીં ને આ બાળકોને લઈ ત્યાં બેસી એની ચિકિત્સા જોયા કરો. દાસી બંને બાળક લઈ ત્યાં ગઈ. બાહુકે તેઓને દીઠાં એટલે તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને પછી તેણે બાળકોને છાતી સાથે સારી રીતે આંખ્યાં. બાહુકે દાસીને કહ્યું મારાં બાળકો મને સાંભરવાથી મેં એમ કર્યું. જ્યારે બાહુકે કોરા કુંભને મંત્રવડે જળથી ભર્યો, ને ધાસ કુંડી અગ્નિ પ્રગટ કર્યો ત્યારે દમયંતીને નિશ્ચય થયો કે તેજ નળ છે. ભીમકે એ સર્વ જાણ્યું ને પછી બાહુકને સભામાં બોલાવ્યો. ત્યાં એ પોતાના લગ્નસમારંભનું સ્થાન જોઈ ધણો ખેદ પામ્યો ને નીચું ધાલી બેઠો. એવામાં આકાશ વાણી થઈ કે હું નળરાજ, હવે તારૂં રૂપ પ્રકટ કર. પછી બાહુકે નાગનું સ્મરણ કરી તેનું આપેલું વસ્ત્ર પહેર્યું કે તે પૂર્વરૂપ થઈ રહ્યો. દમયંતી આદિ સર્વ પ્રસન્ન થયાં ને ઘણાં દાનધર્મ કર્યા પછી નળરાજ અપાર સૈન્ય લઈ દમયંતી સહિત પોતાના દેશમાં આવ્યો ને પુષ્કરને બોલાવી કહ્યું કે મારી સાથે દૂત રમ કે યુદ્ધ કર. નળે દૂત રમી સર્વ રાજપાટ પાછું જીતી લીધું ને પુષ્કરની દયા જાણી તેને એક ગામ આપ્યું. પછી નળરાજ સ્વસ્થપણે ધર્મરાજ કરી કેટલેક કાળે દમયંતી સહિત સ્વર્ગે ગયો.

પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનમાં પોતાના વર્ણનને રસમય અને રમુજ કરી શોભાવવા સાર પ્રસંગોપાત મહાભારતના વનપર્વના અધ્યાય ૫૨-૭૯ માં આપેલી નળની કથામાં વધારો તેમજ ફેરફાર કરેલો છે. નર્મકથાકોષમાંથી લીધેલી ઉપરની હકીકત મહાભારતને લગભગ અનુસરતી છે.

ઉપયુક્ત પુસ્તકો

નામ	કિંમત	તૈયાર કરનાર
૧ વધૂબોધ	૦-૬-૦	દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા
૨ ગુજરાતી કહેવતો	૧-૨-૦	"
૩ નીતિબોધ	૦-૭-૦	છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી
૪ પુત્રીશિક્ષા	૦-૫-૦	"
૫ ધરિવતી	૧-૮-૦	"
૬ હિતવચનમાળા	૦-૧-૦	"
૭ સામાન્ય જ્ઞાન પ્રશ્નમાળા	૧-૦-૦	"
૮ સામાન્ય જ્ઞાન પ્રશ્નમાળા ના ખુલાસા.	૩-૦-૦	"
૯ જ્ઞાન ગમ્મત (દર સટના)	૦-૬-૦	"
૧૦ ગુજરાતના ઇતિહાસની વાતો	૦-૪-૦	"
મળવાનાં ઠેકાણાં—તૈયાર કરનારા તથા કરશનદાસ નારણદાસ બૂક સેલર, નાણાવટ, તરફથી—મુરત.		

નળાખ્યાન

કડવું ૧ લું. રાગ કેદારો.

શંભુ સુતનું ધ્યાનજ ધરું, સરસ્વતીને પ્રણામજ કરું;
આદરું રૂડો નૈષધનાથ રે.

ઢાળ

નૈષધનાથની કહું કથા, પુણ્યશ્લોક જે રાય;
વૈશંપાયન વાણી વદે, આશ્લિક પર્વ મહિમાય.
રાજ્ય હારી ગયા પાંડવ, વસ્યા દ્વૈત^૧ વનમોઝાર; ૫

એકલો અર્જુન ગયો કૈલાસે, આરાધ્યા ત્રિપુરાર.
પશુપતાકાસ્ર પશુપતિએ આપ્યું, પછે ગયો સ્વર્ગમાહે;^૨
કાલકેત પુલોમા માર્યો, પંચ વર્ષ રહ્યો તાંહે.
યુધિષ્ઠિર રાય અતિ દુઃખ પામ્યો, ઉપન્યો ઉદ્દેગ;
પુનરપિ પારથ નહીં આવ્યો, ભાઈએ કીધો તાહાં નવો નેગ. ૧૦

એહેવે સમે એક તાપસ આવ્યો, વૃહદશ્વ એવું નામ;
પૂજા કીધી પાંડવે, આપ્યો વસવાનો ઠામ.
ચાતુર માસ તાંહાં રહ્યાં, કુંતીસુત કરે સેવાય;
રાત રાતના વારાફરતી, પાંડવ ચાંપે પાય.^૩
એક વાર યુધિષ્ઠિર બેઠા, તળાંસવાને ચર્ણ; ૧૫

૧. 'સ્વાતિક' (પ્ર. ૬)

૨. 'પશુપતાકા પશુપતિએ આપ્યું, પછિ ગયો સુરશ્લોક; આધી વ્યાધી નહી જરા, જ્યાં નહી સંકટ ને શોક.' (પ્ર. ૬)

૩. 'રાતના રાતે વારા પડતી, પાંડવ ચાંપે પાય.' (પ્ર ૨, ૩)

તે સમે અર્જુન સાંભર્યો, ભરાયું અંતરકર્ણ.
 ધર્મરાયને ઋષિજી પૂછે, જળે ભીના પગ માહારા;
 શે દુઃખે સતવાદી રાજા, નેત્રે ભરે જળધારા.^૪
 ધર્મ કેહે સાંભળીએ સ્વામી, ઉઠી ગયો અર્જુન;
 અવળાસવળા સાથે સવ્યસાચી, માટે કંઈ છોં રૂદન. ૨૦

ભીમસેનની પાસે જો હું, માગું દાતણ પાણી;
 બડબડતો બાંયે રીસાવી, લાવે વૃક્ષ મોટું તાણી.
 પ્રાતઃસામગ્રી નકુલ પાસે, કદાપી જો મેં માગી;
 એક પોહોર તો વાર લગાડે,^૫ એટલી કરે વરણાગી.
 સહદેવને જો કામ દેઉં, સાધુ મંન ન આણે રોષ; ૨૫
 પણ મધ્યાન્હે ઘરમાંથી નીસરે, જોતો જોતો જોષ.
 દક્ષિણ દિશાએ જોગણી જો, બાઉં તો દુઃખ પામું;
 પૂર્વ દિશાએ પરવડે તો, તો ચંદ્રનું ઘર છે સાહામું.
 એવી રીત તો ત્રણે ભાઈની, મુજથી નવ સેવાય;
 દ્રૌપદીને મોકલું તો, હરણ કરી કેા જાય. ૩૦

વણ માગે વેળાએ આપે, જે જોઈએ તે આણી;
 ફળ જળ મુખ આગળ લેઈ મેહેલે, તે તો ગાંજવપાણી.
 તેહના ગુણ હું નથી વિસરતો, રહ્યો છોં રૂદયા રાખી;
 સુખ સંતોષ વિના છોં સૂનો, મુનિ હું પારથ પાખી.
 નિશ્વાસ મૂકી ધર્મ એમ પૂછે, કોહોને વૃહદશ્વ રૂખી; ૩૫
 વન વસવું ને વિભોગ પડીઓ, હું સરખો કેા દૂખી.

૪. 'શું દુઃખ છે સતવાદી રાજા, નેત્રે વહે જળધારા.' (પ્ર. ૬)

૫. 'આડાઅવળા સાથે છે, માટે કંઈ છોં રૂદન' (પ્ર. ૨) 'આડાઅવળા સાથે પારથ પાખે, માટે...' (પ્ર. ૩) 'આડા ધા સાથે છે સખળા...' (પ્ર. ૪ ગ, ધ) 'આડાઅવળા ધાય મુજને, સાથે છે અનુદિન્ન.' (પ્ર. ૪ ચ) 'દુઃખ ધણું સાથે હૃદયમાં...' (પ્ર. ૬)

૬. 'પહોર દિવસ ચઢિ જાય'...(પ્ર. ૬)

રાજ્યાસન ધન ભુવન રિધ, તેહ હમો સર્વ હારી;૭
 એહવું કોને હવું હશે સ્વામી, પીડા પામી નારી.
 વળતા વાણી વદે વૃહદશ્વજી, શું આણે વૈરાગ;
 નળ દુઃખ પામ્યો અરે પાંડવ, નથી તેહનો સોમો ભાગ. ૪૦
 રૂપ રાજ્ય ને ધન બળ તે, ન મળે નળસમાન;
 અનેક કષ્ટ તેહના જેવું, કો ન ભોગવે રાજાન.
 ભીમક કુમારી નળની નારી, રૂપ શું કહું મુખ માંડી;
 તે રાણી જાહાં નહીં કળ પાણી, નળે વનમાં છાંડી.
 દાસી રૂપ ધર્યું દમયંતી, કુમરું થયું નળ ગાત્ર; ૪૫
 તેહેનાં દુઃખ આગળ યુધિષ્ઠિર, તાહરું દુઃખ કૌણમાત્ર.
 કરજોડીને ધર્મ એમ પૂછે, કોહો મુજને રૂપિરાય;
 ઘણું દુઃખ પામ્યો નળરાજા, શા કારણ કહેવાય.
 કૌણ દેશને નરેશ કહાવે, કેમ પરણ્યો દમયંતી;
 તે રાણી નળે કેમ છાંડી ને, કાંહાં મૂકી ભમયંતી. ૫૦
 ઉતપત્ય કોહો નળદમયંતીની, અથ ઇતિ કથાય;
 દુખીઆનું દુઃખ સાંભળતાં માહારી, ભાગે મનની વ્યથાય.

વસણ

વ્યથા ભાગે મહારા મનની, કહે યુધિષ્ઠિર રાજાન રે;
 વદે પ્રિય પ્રેમાનંદ તે, નળતાણું આખ્યાન રે.

કડવું ૨ જી. રાગ ગોડી.

વૃહદશ્વજી મુખ વાણી વદે, રાય યુધિષ્ઠિર ધરતા હૃદે; ૫૫
 નેષધ નામે દેશ વિશાળ, રાજ્ય કરે વીરસેન ભુપાળ.

૭. 'રાજ્યાસન ધન ભવન રિધસિધ, સરવે ખેડા હારી.' (પ્ર. ૬)

૮. 'વૃહદશ્વ વાણી ઉચરે, રાય યુધિષ્ઠિર અવણે ધરે.' (પ્ર. ૬)

તેહને સુરસેન ખાંધવજન, તે બેહુને એકેકો તન;
 તે રૂપે કુટડા જેવા કામ, નળ પુષ્કર બન્યોનાં નામ.^૯
 પછે નળને આપી રાજ્યાસન, પિતા કાકો બન્યો ગયા વન;
 ચલાવે રાજ્ય નળ મહામતી, પુષ્કરને કીધો સેનાપતી. ૬૦
 જીત્યા દેશ વધારી ખ્યાત,^{૧૦} શત્રુ માત્ર પમાડ્યા શાંત;
 ભૂપતિ સર્વ નૈષધને ભજે, નળ પુષ્કરે કીધો દિગવજે.
 પ્રભા સુએ ઉઘાડે ખાર, ન કરે ચોરી ચોર ચખાર;
 સત્યે ચમપતિ કીધો સાધ, પુરમાંહે કોને નહિ વ્યાધ.^૧
 કનકે ભરીઆ છે કોઠાર, જેહવા ધન તેવા દાતાર;^૨ ૬૫
 ભચકનાં દારિદ્ર કાપીઆં, નળે મુખ માગ્યાં ધન આપીઆં.
 ભિક્ષુક કહે ભલું નળનું રાજ, ગયું દુઃખ હોલાણી દાજ;^૩
 કીર્તિ થઈ નળની વિસ્તીર્ણ, જેમ સૂરજનાં પ્રસરે કીર્ણ.^૪
 પુણ્યશ્લોક ધરાવ્યું નામ, વૈષ્ણવ કીધું ખાધું ગામ;
 ઘેર ઘેર થાયે હરિકીર્તન, એકાદશી વ્રત કરે હરિજન.^૫ ૭૦
 ચારે વરણ પાળે નિજધર્મ, ધ્યાયે દેવ વ્યાપક પરિબ્રહ્મ;^૬
 નળે લીધો એટલો નેમ, માગ્યું દાન આપે કરી પ્રેમ.
 જો આવે મસ્તક માગનાર, તો આપતાં ન લગાડે વાર;^૭

૯. 'રૂપે કુટડા જેવો કામ, નળ પુષ્કર બેહુનાં નામ.' (પ્ર. ૬)

૧૦. 'દેશે દેશ જીત્યા કરિ ખ્યાત.'.....(પ્ર. ૬)

'જીત્યા દેશ વધારી ખ્યાત, નળે શત્રુ'.....(પ્ર. ૪, ૫)

૧. 'સત્યે ચમને કીધો સાધ્ય, પુરમાં કોને ન વ્યાપે વ્યાધ' (પ્ર. ૬)

૨. 'કનકે ભરિયા બહુ કોઠાર, જેહું ધન તેવો દાતાર.' (પ્ર. ૨, ૬.)

૩. 'ભિક્ષુક.....દરિદ્ર ગયાં એલાઈ દાજ.' (પ્ર. ૬)

૪. 'કીર્તિ'.....જેમ એક સુરજને ધણાં કીર્ણ.' (પ્ર. ૪, ૨)

૫. 'મંદિર મંદિર હરિ કીર્તન, એકાદશી કરે સહુકો જન.' (પ્ર. ૪)

૬. 'ચારે વર્ણ પાળે કુળ ધર્મ, ચાલે યજ્ઞાદિકનાં કર્મ.' (પ્ર. ૪)

૭. 'કોય આવે મસ્તક માગનાર, તે આપતાં ન લગાડે વાર.' (પ્ર. ૪, ૫)

'જો માગે મસ્તક માગનાર, તો આપતાં નળ ન લગાડે વાર.' (પ્ર. ૪, ૫)

ઉત્તર દક્ષિણ પુરવ દશ,^૮ વીરસેનસુતનો વાધ્યો યશ.
 ત્યારે પુષ્કરને થઈ અદેખાઈ, મુજથકી વાધ્યો પિતરાઈ; ૭૫.
 નળને નમે પ્રજા સમસ્ત, એ આગળ હું પામ્યો અસ્ત.
 એહેલું બાણી મન આણી વૈરાગ, ગયો વનઘર કીધું ત્યાગ;
 નળનો વાળ્યો તે નવ વળ્યો, દારૂણ વનમાં પોતે પળ્યો.
 જઈને સેન્યું પર્વત શૃંગ, તળે વહે છે નિર્મળ ગંગ;
 શલ્યાનું કીધું આસન, પાનડાનું કીધું છત્ર રાજન.^૯ ૮૦
 માનસી રાજ માંડયું વનતણું, કોકિલા ગાન કરે છે ઘણું;^{૧૦}
 આ મૃગ તે^૧ અશ્વ માહારેકારણે, દ્રુમ પ્રતિહાર ઉભા ખારણે.
 ભુંડ હસ્તી પૃથ્વી પરજંગ, એ રાજ કેમે ન પામે ભંગ;^૨
 કો લુટી લેવા આવી નવ ચડે, ઉઘાડે ખાર ખાતર નવ પડે.
 એણી પેરે માંડયું રાજ્યાસન, અણચાલતે વશ કીધું મન;^૩ ૮૫
 એ કથા એટલેથી રહી, નળરાજ શું કરતો તહીં.
 બરે પુષ્કર ઉઠી વનમાં ગયો, ભાઇ વિના ભુપ એકલો રહ્યો;
 નિષકંટક રાજ્ય એકલો કરે, ધર્મઆણ રાજની કરે.
 માંગા મોકલે દેશ દેશના ભૂપ, નળ જોવડાવે કન્યાનું રૂપ;
 શરીર કુળ માંહે કાઢાડે ખોડ, કહે ન મળે કો મારી જોડ. ૯૦

લીટી ૭૪ ની ઉપર પ્ર. ૨ માં નીચલી લીટી વધારે છે:—

‘ભગવંત ઉપર કેવળ ભાવ, મન ચિત્ત હરિ સાથે દાવ.’

૮. ‘દેશ’ (પ્ર. ૨); ‘પશ્વ’ (૪ ક. ૪ ચ)

૯. ‘શલ્યાનું કીધું સિંહાસન, વૃક્ષપત્ર તે છત્ર રાજન.’ (પ્ર. ૨)

‘શલ્યાનું કીધું સિંહાસન, પત્રનું છત્ર ધરે રાજન.’ (પ્ર. ૬)

૧૦. ‘કોકિલા બ્રીનું ગાન... ..’ (પ્ર. ૪. ૫)

૧. ‘અશ્વત્થઅશ્વ’ (પ્ર. ૬.)

૨. ‘ભુંડ હસ્તી પૃથ્વી પરજંગ, એ રાજ્ય માંડે નવ થાએ ભંગ.’ (પ્ર. ૬)

૩. ‘એણીપેરે... ..અચળ તેણે વશ કીધું મન.’ (પ્ર. ૪)

અત્રીસ હોય લક્ષણ સંપૂર્ણ,^૪ તેહનું હું કરું પાણિગ્રહણ;
એમ કરતાં વહી ગયા દિન, એહવે આવ્યા નારદ મુંન.

વલણ.

નારદ મુનિ પધારીઆ, સુણ યુધિષ્ઠિર ભૂપાળ રૈ;
પછે વેણાપાણીએ કેમ મેળવ્યું, નળનું વેવીસાળર.

કડવું ૩ જી. રાગ રામઝીની દેશી.

એણીપેર બોદ્યા વૃહદશ્વ વાણીજી, નળને ઘેર આવ્યા વેણાપાણીજી હપ
વીરસેનસુતે દીધું માનજી, અર્ધપાઘે પૂજ્યા ભગવાનજી.

ઢાળ.

પૂજ્યા નારદ આદર આણી, રૂઢેમાં અતિ પ્રેમ;
એન્યો અન્ય પૂછીઓ, સમાચાર કુશળી ક્ષેમ.^૫
રાજ્ય આસન નળનું દેખી, નારદ રૂખી એમ પૂછે;^૬
પટરાણી નથી દીસતાં એ, કોહોની કારણ શું છે. ૧૦૦
આસને બેસવું રાણી વિના, તેહનો મોટો દોષ;
પછે પ્રતિઉત્તર વિચારી નળ, બોલીઆ ધરી શોષ.
નળ કહે તમે પ્રજાપતિના, પુત્ર વેણાધારી;
જાણતા હશે બ્રહ્માએ, મારે નિરમી છે કો નારી.
સપ્તદ્વીપ નવ ખંડ માંહે, કાંઈ કન્યા કોટાકોટ; ૧૦૫
રૂખી હું વરં એહવી નવ મળે, શકે છે કન્યાની ખોટ.
રૂપ તાંહાં કુળ નહીં, કુળ તાંહાં નહીં ચાતુરી ચાલ;^૭
કો સકળ લક્ષણ હોય પૂરણ, તો હું પરણું તતકાળ.

૪. 'અંશ વંશ લક્ષણ પૂરણ, તેહનું.'... ..(પ્ર. ૪, ૫)

૫. 'અન્યો અન્ય એ સમે, પૂછ્યું કુશળ ક્ષેમ' (પ્ર. ૬)

૬. 'રાજ્ય મુનું દેખી નળનું, નારદજી વળી પૂછે.' (પ્ર. ૬)

૭. 'જ્યાં કુળ ત્યાં રૂપ નહિ. રૂપ ત્યાં જ્યાં નહિ ચાલ.' (પ્ર. ૬)

નારદ રૂપી તવ ઓચર્યા, એમ ન કીજે ભૂપ;
 તાહરા સરખું નવ મળે, કેા શ્યામાનું સ્વરૂપ. ૧૧૦
 પણ તે કન્યા અલોકીક છે,^૮ વેદ જેહને વરણે;
 તે ઇંદ્રને ઇચ્છે નહીં, તો તૂંને કાંઠાંથી પરણે.
 નળ કહે ઓ મહામુનિ, તે કન્યાનું કેાણુ નામ;
 કવણુ રાયની દીકરી ને, કવણુ તેહનું ગામ.
 નારદ કેહે સકળ દેશ મધ્યે, ઉત્તમ વિદર્ભદેશ; ૧૧૫
 તાંહાં રાજ્યાસન કરે છે, ભીમક નામે નરેશ.
 તેહને ઘેર એક તારણી, વજાવતી નામ નિદાન;^૯
 પુણ્યદાન અપાર કીધાં, પણ પેટે નહીં સંતાન.
 એહવે સમે એક દમન નામે, આવીઓ તાપસ;
 આતિથ્ય કીધું તેહનું ને, જમાડ્યો ખટ રસ. ૧૨૦
 ઘણા દિવસની ગઈ ક્ષુધા, ને પામીઓ સંતોષ;
 ત્રિકાળ જ્ઞાને જાણીઓ, રાણીનો વંઝાદોષ.^{૧૦}
 પૂછીને તાંહાં ખરૂં કીધું, નિશ્ચિં નહિ સંતાન;
 કણ્ણા આણી આપીજી, રાયરાણીને વરદાન.
 ત્રણ પુત્ર ને એક પુત્રી, હશે રૂપનાં ધામ;^૧ ૧૨૫
 એધાણી રાખજે એટલી, જે માહારે નામે નામ.
 એહવું કહીને ઋષીજી, પામીઆ અંતરધાન;
 કેટલે દિવસે રાણીને પછે, આવીઆં સંતાન.

૮. 'પણ એક કન્યા અલોકિક છે.' (પ્ર. ૪, ૫) 'એક કન્યા અલોકિક છે.' (પ્ર. ૬)

૯. 'તેહને.....વજાવતી નામ અભિધાન.' (પ્ર. ૪, ૫)

'તેને ત્યાં એક તારણી, વજાવતી નિદાન.' (પ્ર. ૬)

૧૦. 'ત્રિકાળ જ્ઞાનિયે જાણીઓ, રાણીને વંઝા દોષ.' (પ્ર. ૬)

૧. 'હશે રૂપ ઉદામ.' (પ્ર. ૬)

દમન દંતુ દુર્દમન, દમયંતી નામજ ધર્યો;
હર્ષ પાર્યો ભૂપતિ, ખાજક ચાર ઉછર્યો. ૧૩૦
દમયંતી જે દીકરી તે, મુખે વરણી ન બાય;
અંગ તણી તો ઉપમા, નળ કશીએ ન અપાય.^૨

વલણ

ઉપમા ન અપાયે નળ મેં, એમ યોદ્યા વેણાધારી રે;
નળ કહે નારદ પ્રત્યે, તેહનું રૂપ કહો વિસ્તારી રે.

કહવું ૪ થું. આશાવરી.

નારદનાં વચન સુણી, યોદ્યા નૈષધધણી; ૧૩૫
ભીમક તણી કુંઅરી છે, કેહેવી કૂટડી રે.

હાળ

કૂટડી કેહેવી દમયંતી, કોહો તેનું વીખાણ;
નારદ કેહેરે સાંભળો, વીરસેન સુત સુખાણ.
ગુણ ચાલ ને ચાતુરી, અદ્ભુત સુંદર વેશ;
તેહને હું કેમ વર્ણવું, વર્ણવી ન શકે શેષ.^૩
બુદ્ધિ પ્રમાણે માનનીનું, કદં છું વરણન;^૪ ૧૪૦
બ્યમ સાગરમાંથી ચાંચ જળની, ભરે પક્ષીજન.
દમયંતીનેા ચોટલો, દેખી અતી સોહાગ;
અભિમાન મૂકી લજ્જા આણી, પાતાળ પેઠો નાગ.
ભીમકસુતાનું વહન સુધાકર, દેખીને સોભાય;^૫

૨. 'તન વદન ને લોચને, ઉપમા કશી ન અપાય.' (પ્ર. ૪, ૫)

૩. 'તેને હું શું વરણવું, વરણવી ન શકે શેષ.' (પ્ર. ૬)

૪. 'વળી બુદ્ધિમાને માનુનીનું, કદં છો વરણન.' (પ્ર. ૪)

૫. 'દેખી નવ સોહાય.' (પ્ર. ૪) 'દેખીને સોહાય.' (પ્ર. ૪ ખ,

ચંદ્રમા તો ક્ષીણ પામી, આલમાં સંતાય. ૧૪૫
 સ્ત્રિ કરતાં પ્રહ્લાએ, ભયું તેજનું પાત્ર;
 તે તેજનું પ્રજાપતિએ, ઘડયું દમયંતીનું ગાત્ર.
 તેમાંથી કાંઈ શેષ વાધ્યું, ઘડતાં ખેરો પડિયો;
 પ્રહ્લાએ એકહું કરીને, તેનો ચંદ્રમા ઘડિયો. ૧૫૦
 નળ કહે નારદને, એ વખાણુભાવ ન પહોતો;
 દમયંતી હમણાં અવતરી, ચંદ્ર પહેલો નહોતો.
 નારદ કહે પ્રહ્લાએ, સઉ પહેલી ઘડીને રાખી;
 પણ પૃથ્વીમાં અવતારિ નહિ, ભરથાર એવા પાખી.
 વિરંચિયે વદર્ભ નાંખી, ઉદય હવટે પામી; ૧૫૫
 તે જો અહિયાં અવતરી, તો નિમ્નો હશે કેા સ્વામી.
 નળ કહે આગળ વિસ્તારો, એ ભેદ મેં સાંભળિયો;
 ચંદ્ર પહેલી ચતુરા, સંદેહ મનનો ટળિયો.
 નારદ કહે સાંભળો રાજા, મીન ને મધુકર; ૧૬૦
 નેત્ર ભૂકુટિ દેખીને, જળ કમળ કીધાં ઘર.
 નાસિકા વેસર દેખીને, કળાધર ને કીર;
 તેણે અરણ્ય પર્વત સેવિયાં, ધારી શક્યા નહિ ધીર.

૬. 'જોઈ જોઈને ચંદ્ર ક્ષીણ પામે, તે અજમાં સંતાય.' (પ્ર. ૪)

૭. 'કાંઈએક શેષજ વાધીયું, ઘડતાં તે ગેરો પડિયો;
 વિરંચિયે એકહું.....(પ્ર. ૪)

૮. 'શું ચંદ્ર' (પ્ર. ૪)

૯. 'નળ કહે આગળ વિસ્તારો, ભેદ મેં સાંભળિયો.' (પ્ર. ૪)

૧૦. 'કહે નારદ સાંભળિયે રાજા, ખંજન મીન મધુકર;
 નેત્ર ભૂકુટી જોઈ વન, જળ કમળ કીધાં ઘર.' (પ્ર. ૪)

૧. 'નાસિકાને વેણુ દેખીને, નાહા કલાકર ને કીર; તેણે અરણ્ય સેવીયું,
 નવ્ય રાખીયું ધીર.' (પ્ર. ૨) 'નાસિકાવેસરને દેખી, નાહાકા કલાકર ને કીર;
 તેણે વન ને પર્વત સેવ્યાં, નવ રખાઈ ધીર.' (પ્ર. ૪)

હમયંતીના અધર દેખી, પેટ વેધું પ્રવાળી;
 એ કામનીનો કંઠ સાંભળિ, કોઢિલા થઈ કાળી.^૨
 રસના વાણી સાંભળી, સરસ્વતીને આઁયો વૈરાગ; ૧૬૫
 કુંવારી પોતે રહી, સંસાર કીધો ત્યાગ.
 હંત દેખી હાડમ ફાટયું, કપોત સંતાડે મહોને;^૩
 તે નાહ કરતો ફરે વનમાં, કહે દુઃખ કહું હું કોને.
 હમયંતીના કુચ દેખી,^૪ હાર્યું કુંજરકૂંગ;
 તે હીંડતાં ચાલતાં હાથી, માથે ધાલે ધૂળ. ૧૭૦
 હસ્તકમળથી કમળ હાર્યું, જળમાં કીધું ધર;
 ઉદર દેખી હમયંતીનું, સુકાયું સરોવર.

વલણ

સરોવર સુકાયું સાંભળી, નળરાય મનમાં રંજ્યા;^૫
 હમયંતીની જંઘા દેખી, કેળ રહી કાકવંઝા.

કડવું ૫ મું. રાગ સામેરી.

હમયંતી છે દોષ રહીતા, તેના ગુણની ગાઉં ગીતા; ૧૭૫
 નારદજી વાયક એમ બોલે, નહિ ઉપમા તારણીની તોલે;^૬
 હમયંતી છે દોષ રહીતા, તેના ગુણની ગાઉં ગીતા. ટેક.
 એઈ ભીમકસુતાની કટી, સિંહની જાત વનમાં ઘટી;
 હંસને પણ થઈ ચટપટી, આલ્ય ગોરીની આગળ મટી. હમયંતી.
 રામા અંગની રોમાવળી, વનસ્પતિ દવે મરે છે બળી; ૧૮૦

૨. 'કામનીના સ્વર થઈ, કોઢિલા બળી થઈ કાળી.' (પ્ર. ૨)

૩. 'હંત દેખીને હાડમ ફાટયું, ગ્રીવાથી કપોત સંતાડે મોહોને.' (પ્ર. ૪)

૪. 'હમયંતીના કુચઅંડળ દેખી.' (પ્ર. ૪)

૫. 'સરોવર સુકાય ને કદલી લાજ વન માંહેર;

હમયંતીની જંઘા દેખી, તે કાઢારે કાજ વંઝારે.' (પ્ર. ૪)

૬. 'નારદજી વાયક બોલે, નહીં કો તારણીને તોલે' (પ્ર. ૪)

તેનાં વસ્ત્ર રહ્યાં જળહળી, દેખી આલમાં પેસે વીજળી. દમયંતી.
 પગપાનીથી હાર્યો અળતો, રહે અબજાને પગે લળતો;
 નેપુરનો નાહ સાંભળતો, રહે ગાંધર્વનો સાહ બળતો. દમયંતી.
 વરણથી ચંપક નવ લળ્યો, માટે મધુકરે તેને તળ્યો;
 એવું રૂપ બ્રહ્માએ સર્જ્યું, બીજું કોઈ નથી નિપજ્યું.^૭ દમયંતી.
 હવે સણગાર વખાણું સોળ, મંજન ચીર હાર તંબોળ; ૧૮૫
 ઉઠે સુગંધની કલ્લોળ, અંગે અગરજના રોળ.^૮ દમયંતી.
 શીશકૂલ રત્નરાખડી, શોભે લમરમાં ચુની જડી;
 ગોક્ષ્ણો રહ્યો અંગસું અડી, કટિમેખળાસુ પડે વડી. દમયંતી.
 ગળુઅંધ કંઠે નવરંગ, મુગતાહાર છે બે સંગ; ૧૯૦
 શકે ગિરિ કરીને ભંગ, સ્તન મધ્યે વહે છે ગંગ.^૯ દમયંતી.
 વાચે ઓઢણી રહિ છે ઉડી, ખળકે કંકણ ને કર ચુડી;^{૧૦}
 રૂપે રતિ તો સંભમે ભુડી, એવી કોઈ મળે નહિ રૂડી. દમયંતી.
 વાજે નેપુરકેરો ઝળકો, અંગુઠે અણવટનો ઠણકો;
 અંગુળિયે વીછવાનો રણકો, બોલે મધુર આઝરનો ઝણકો. ૧૯૫
 જોણે દમયંતી નવ જોઈ, તેણે ઉમ્મર એળે ખોઈ;
 જાણે કાયા કનકની લોઈ, એવી જગમાં બીજી ન કોઈ. * દમયંતી.
 જેમ નદીમાં બાગીરથી, તેમ શામામાં સર્વથી;
 ત્રણ લોકમાં જોડી નથી, જાણે સાગરથી કાઢી મથી. દમયંતી.
 ઇંદ્રાદિક પરણવા ફરે, મહિલા મનમાં નવ ધરે;^૧ ૨૦૦

-
૭. 'સ્વરૂપ બ્રહ્માએ સરળ્યું, એહવું કોઈ નથી નીપજ્યું' (પ્ર. ૪)
 ૮. 'અંજન અગરજના રોળ, ઉઠે સુગંધીના કલ્લોલ.' (પ્ર. ૪)
 ૯. 'શકે ગિરિ શંગ કરી ભંગ, તે જાણે મધ્યે વહે છે ગંગ.' (પ્ર. ૪)
 ૧૦. 'ખળકે કર કંકણ ચૂડી.' (પ્ર. ૪)
 ૧૧. 'જાણે કાયા કણકની લોઈ, એહવી ન હોયે કોઈ.' (પ્ર. ૪)
 ૧૨. 'ઇંદ્રાદિક પરણવાને આજ્ઞે, પણ મહિલાનું મન ન મળે.' (પ્ર. ૪)

અશ્વનીકુમાર આગળ પળે, તે ના આવે આંખજ તળે. દમયંતી
 જ્યારથી એ પુતળું અવતરિયું, નારી માત્રનું માન ઉતરિયું;
 દમ્યું જગત સ્વરૂપ ઉદે કરિયું, મઠે દમયંતી નામ ધરિયું. દમયંતી.
 જોગી થઇ તજ્યું હશે સર્વસ્ત, તીર્થ નાહ્યો હશે સમસ્ત;
 ગાળ્યાં હશે હીમાળે અસ્ત, તે ગ્રહશે દમયંતીનો હસ્ત. દમયંતી. ૨૦૫
 વખાણુ સાંભળી સખળ, રૂધિર અટવાયું પળ પળ;
 નારદ પ્રત્યે બોલ્યો નળ, સ્વામી પરણવાની કહો કળ. દમયંતી.
 નારદ કહે માંડે કહેણુ ન લાગે, હું નવ જાઉં તારે માગે;
 મને મોહના બાણજ વાગે, પ્રહાર્યવ્રત માંડે લાગે. દમયંતી.
 એવું કહી પામ્યા અંતરધ્યાન, મોહ પામ્યો નળરાજન; ૨૧૦
 લાગ્યું દમયંતીનું ધ્યાન, કામજ્વર થયો વહ્નિ સમાન. દમયંતી.
 વેદ મોટા મોટા આવે, વગડાની ઔષધિ લાવે;
 તાપ કોઇયે ન સમાવે, મંત્રી કહે શું થાશે હાવે. દમયંતી.

વલણ

હવે શું થાશે કહે મંત્રી, વિચારે છે મન રે;
 નીલાં વજ્ર પહેરી અશ્વે બેસી, નળરાય ચાલ્યો વનરે.^૨ ૨૧૫
 કંકણું ફૂં. રાગ વસંત.

અનંગઅનળ તે નળને પ્રગલ્બો, ગયો વન વહ્નિ સમાવા;
 હયે બેઠો ચિંતામાં પેઠો, લાગ્યો આકુળ વ્યાકુળ થાવા. અનંગ. ટેક
 નીલાં વજ્ર ને નીલો વાણ, મૃગયાનો શણગાર;
 અધાર વનમાં રાયે દીકું, માનસરોવર સાર. અનંગ.

૨. 'નીલાંબર પેહેરી હયે બેસી, નળ રાજ ચાલ્યો વનરે.' (પ્ર. ૪)

૩. 'નીલાં વજ્ર નીલો વાણ, ધરી મૃગયાનો શુંગાર; દૂર પંથે પોતો
 પ્રાકમ દીકું, માનસરોવર સાર.' (પ્ર. ૨) 'લીલાં વજ્રને લીલો વાણ, ધરી
 મૃગયાનો શણગાર; દૂર પંથ પોહોતો તે પ્રાકમી, દીકું માનસરોવર સાર.' (પ્ર. ૪)

સુલટ સાથે કાચ મળે નહિ, એકલો^૪ ન પડે ગમ્ય; ૨૨૦
 હયથકો હેઠો ઉતરીને, વન જોવા લાગ્યો રમ્ય. અનંગ.
 વૃક્ષ વાફ ચારોળીનાં, ચંદન ચંપા અનંક;
 નાનાવિધનાં પુષ્પને લારે, વણિ રહ્યાં છે વંક. અનંગ.
 મોગરો મરડાઈ રહ્યો ને, મળી અરણી ને મરેડી;
 આંખલિ આવળ ને અગથિયા, એખરા ને અરેડી. અનંગ. ૨૨૫
 કદળીયંલ શોભે અતિ સુંદર, સાકર સરખી સેલડી;
 લવિંગલતા ને લિંબુ વળી, વિરાળે વૃક્ષવેલડી. અનંગ.
 નાળીકેરી નારંગી નૌતમ, નીચાં નમ્યાં બહુ નેત્ર;
 ફાફળી ફાલસિ સુંદર દીસે, ખબુર ખારેકનાં ક્ષેત્ર. અનંગ.
 પીપળા પીપળિ વડ ને ગુલર, દાડમડી ને પાલાશ; ૨૩૦
 અશ્વથિ ઉતરી નળરાજએ, વન નિરખ્યું ચોપાસ. અનંગ.
 જળ ફળ સખળ દેખી નળ હરખ્યો, ઉત્તમ આંખા સાખ;
 ખાખચિ ખીજેરી ને ચિનિકખાલા, ઝુલે ઝુમખા દ્રાક્ષ. અનંગ.
 સુંદર કુમુદિનિ સરોવરમાંહે, વાયુ પ્રહારે નમંતી;
 દેખી અનળ તે ખમણો વ્યાખ્યો, સાંભરી હમયંતી. અનંગ. ૨૩૫
 શીતળ વાયુ વહ્નિ સરખો, લાગે રાયને તન;
 નમ્ર વૃક્ષ છે કદળીનાં, તેને દેતો આલિંગન. અનંગ.
 રંભન ચુંબન કરે કેળને, થડથી મરડી પાડે;
 સુખથી શખ્દ કરે જેમ કોઈ, મોટો મેગલ ત્રાડે. અનંગ.
 એવે સમે બહુ હંસ ત્યાં દીઠાં, સુવરણનાં છે અંગ; ૨૪૦
 તે દેખી હમયંતી વીસરી, ટળી ગયો અનંગ. અનંગ.
 નહોતું દીકું તે મેં દીકું, આવ્યો દીસ અનુકેમી;^૫

૪. 'એકલો.' (પ્ર. ૪)

૫. 'નહોતું દીકું તે મેં દીકું, આંહાં આવ્યો દેશ અનુકેમી.' (પ્ર. ૨)

'નહોતું.....જેઈ આહાવો દેશ અનુકેમી.' (પ્ર. ૪)

આવિ કનકની જાત પંખીની, પ્રજ્ઞાએ ક્યારે નિરમી. અનંગ.
 એકે હાથ પડે એમાંથી, પાળું પાસે રાખું;
 રમાડું જમાડું એને, દુઃખ દહાડા ખોઈ નાખું. અનંગ. ૨૪૫
 શરપ્રહાર ઠરું જો એને, તો થાય નિધન;
 ગ્રહણ કરવું જોઈએ જીવતું, ભૂપ વિમાસે મન.^૬ અનંગ.
 એવે સકળ પંખીનો રાજા, દીઠો પૃથ્વીમાંય;
 વૃક્ષતણે થડ નીદ્રા કરીને, ઉભો છે એક પાય.
 તેને દેખી નળ મનમાં હરખ્યો, લેઈ કરી પરવરિયો;^૭ ૨૫૦
 અંબર ઓઢી અંગ સંકોટી, શ્વાસરૂઢન કરિયો. અનંગ.
 દ્રુમ થડ પુઠે નળ જડ આવ્યો, બેશી આઘો ચાલ્યો;
 લાંબો કર કરી લઘુલાઘવીમાં, પંખીનો પગ ઝાલ્યો. અનંગ.

ઉથલો

ઝાલ્યો પંખી ઉઘ્યો, નળને કીધા ચંચના પ્રહારરે;
 પંછે પોતાની વાણીએ કરી, કરવા લાગ્યો પોકારરે. ૨૫૫
 કડવું ૭ મું. રાગ મારૂ.

હંસે માંડયો રે વિલાપ, ચાપી માણસારે; શું પ્રગટયું માહરું પાપ. પા૦
 એ કાળા માથાના ઘણી, પા૦ જેને નિર્દયતા હોયે ઘણી. પા૦
 એ તો જીવને મારે તતખેવ, પા૦ હવે હું મુઝો અશ્વમેવ. પા૦
 દુંપી નાખશે માહારી પંખાય, પા૦ મુને શેકશે અગ્નિમહાય. પા૦
 કેણુ મુકાવે કરી પક્ષ, પા૦ માહારે મરવું એહને ભક્ષ. પા૦ ૨૬૦
 આ મજ સરખું રતન, પા૦ તે એળે થાશે નિધન. પા૦
 ટળવળી મરશે માહારી નાર, પા૦ તે જીવશે કેહને આધાર. પા.
 જહો નારીએ દીઠો નાથ, પા૦ ધાયો સહસ્ર સ્ત્રીનો સાથ. પા૦

૬. 'એહને ગ્રહણ દીધો જોઈએ જીવતો, રાય વિમાસે મન.' (પ્ર. ૪)

૭. 'તેને દેખી નળ મન-હરખ્યો, મોણે મોણે પરવર્યો.' (પ્ર. ૪.)

નાથ ઉપર ભમે સ્ત્રીવૃંદ, પાં ઘણું કરવા લાગાં આકંદ. પાં
 હંસીએ દીધો શાપ, પાં તારી સ્ત્રી એમ કરજો વિલાપ. પાં ૨૬૫
 હંસ નારીને કહે વચન, હંસી સાંભળોરે;
 તમે જાઓ સર્વ ભુવન, આંહાંથી પાછાં વળોરે.^૮
 જે કાંઈ લખ્યું હશે પ્રહાય, હં તે અક્ષર નવ ધોવાય.^{૧૦} આં
 કેમ છૂટીએ કર્મના બંધ, હં આપણે એટલો હશે સંબંધ. આં
 જો અણુઘટતું કીધું અમે, હં મને વારી રાખ્યો નહિ તમે. આં ૨૭૦
 આપણે વસવું વૃક્ષ ને વ્યોમ, હં આજ મેં નિદ્રા કીધી લોમ. આં
 જે થાએ થાનકબદ, હં તે પામે માહારી પેર કદ. આં
 સર્વને દેઉં શીખામણ, હં તમે ધરણિ મા મુકશો ચર્ણ. આં
 એમ કહેતો સ્ત્રીને ભરથાર, હં દેખી નજે કીધો વિચાર. આં
 પંખી સર્વ પામ્યાં છે રોષ, હં તે દે છે મુજને દોષ. આં ૨૭૫
 તમે હંસ ધરો વિશ્વાસ, હં હું નવ કરવાનો નાશ. આં
 વસણ

નવ કરવાનો નાશ એહેવી, વાણી નજે કહી રે;
 વચન મુણી નળરાયનાં, હંસને વાચા થઈ રે.

કડવું ૮ મું. રાગ માઝ.

મનુષ્યની પેરે પંખી બોલ્યો, મુને મુકી જુઓ એક વાર;
 પ્રાણુદાન તું આપીશ તો, કાંઈ હુંએ કરીશ ઉપકાર.^૧ ૨૮૦
 મૂક મુજને સર્વથા આ, રૂવે છે સહસ સુંદરી;
 એહેને આસના વાસના કરીને, હું આવીશ તુજકને ફરી.

૮. 'નળ.' (પ્ર. ૧)

૯. 'તમે જાઓ સર્વ ભુવન, અહિથી પાછાં વળોરે.' (પ્ર. ૬)

૧૦. આ લીટી પ્ર. ૪, ૫ માં નથી.

૧. 'કાંઈ હુંએ કરીશ ઉપકાર.' (પ્ર. ૪, ૫)

વચન સુણી વીર વિરમે પામ્યો, અલ્યા હવે નહીં ચૂકું;
 રૂપ ને વાણી બે ગુણ તુજમાં, મરતાં લાગે નવ મૂકું.
 હંસ કહે વિશ્વાસ આણો, અમો પ્રહ્યાનાં વાહન; ૨૮૫

આકાશ અવની એક થાયે તો, બુકું ન બોલું વચન.
 નળ કહે હું વીરસેનસુત છૌં, નૈષધ માહારં ગામ;
 દેશપતિ ને ક્ષત્રી કેવળ, નળરાય માહારં નામ.
 'હુંથી વિદ્ય થાયે નહીં, પ્રાણની પેરે પાળું;
 અમો રાજવંશીને રૂકું લાગે, તારં બોલવું રઢીઆળું. ૨૯૦

ખટપટ ટાળો મરણની ને, રખે આણો શોક;
 એમ જાણી રોહો મુજ પાસે, જાવાની આશા ફેક.
 પંખી કહે રે પુણ્યશ્લોક માહારી, માતા રોઈ રોઈ મરશે;
 એકનો એક છૌં તેહને, માતા કોહોને જોઈ ઠરશે.
 એક સહસ રૂએ છે નારી, ઘેર ત્રણ છે પટરાણી; ૨૯૫

માહારં બંધન જાણી સર્વકો, તતક્ષણ તજશે પ્રાણી.
 વાહાલી સ્ત્રીએ પુત્ર પ્રસવ્યો, મેં તેહેનું મુખ નથી જોયું;
 અરે નળ રાજા હું રંકનું તે,^૨ સુતનું મુખ કાં જોયું.^૩
 આપણ બન્ને મિત્ર થયા તેહનો, સૂરજ દેવતા સાખી;
 રૌરવ નરકે હું પડું જો, ન પાળું વાચા ભાખી. ૩૦૦

'ગુરૂદ્રોહી સ્વામીદ્રોહી, એ પાતિક લાગે મુજને;
 જો નારીને મળી આવી, શીશ ન નમાવું તુજને.
 ત્રાહે ત્રાહે કરી નળ બોલ્યો, મૂકું છું નિરધાર;
 તું જાણે પરમેશ્વર જાણે, સમતણો વિચાર.
 પ્રતિજ્ઞા માટે મૂકું છું, મળવાને તારી નાર; ૩૦૫

૨. 'તે' (પ્ર. ૪, ૫)

૩. 'અરે...હું રંકનું તે, સુતનું મુખ હું જોયું.' (પ્ર. ૬)

નહિ આવે તો શું કટક ચઢાવું, કે તુંને કહાડું ન્યાતબહાર.^૪
 એહવું વચન કહીને પછી મુકયો, હંસ ઉડયો આકાશ;
 રૂદન મા કરશે એમ કેહેતો, આવ્યો પ્રેમદા પાસ.
 સમાચાર કહ્યા શ્યામાને, સમજાવી સુંદરી;
 વેળાવી નારીને પોતે, આવ્યો નળ કને ફરી. ૩૧૦
 જેમ કેા અંધ આનંદ પામે, ફરી આવે લોચન;
 તેમ રાયનું હંસને દેખી, હરખ્યું અતિસે મન.
 ભૂપ કહે આ કાળને વિષે, પંખી બહુ સતવંત;
 પ્રતિજ્ઞા પાળી પોતાની તુંને, વાહલા હશે ભગવંત.
 હંસ કહે હો ભૂપતિ, સાંભળ માહારા મિત્ર; ૩૧૫
 બોલ્યું વાયક પાળીએ નહિ તો, કાગ ને અમો શો અંત.

વસથ

અંતર શો અમો કાગ કરતા, મિત્ર જો અમારી પેર રે;
 હંસ સાથે અશ્વ બેસી, નળરાય ચાલ્યો ઘેર રે.

કહવું ૯ મું. રાગ દેશાખ.

નળરાજ મંદિર આવીઓ, સુભટ^૫ હંસ સાથે લાવીઓ;
 સૈન્ય સઘળું સાહામું જાય, હંસને દેખી વિસ્મય થાય. ૩૨૦
 આ વસ્ત કાંઠાંથી પામ્યા રાજન, એણી પેરે પૂછે પરધાન;
 નળ કેહે સરોવર માન, તાંઠાંથી મુંને આપ્યો ભગવાન.
 એ માહારે થયો છે વીર, એમ કહી આવ્યો મંદિર;
 કનકનું કીધું પિંજર, હંસને રહેવાનું ઘર.
 એકઠા બેસી બન્યો જમે, ઘૂતકીડા તે રસિયા રમે;^૬ ૩૨૫

૪. 'નહી આવે તો કટક ચઢાવી, ફેડું તારો ઠાર.' (પ્ર. ૪, ૬)

'નહિ આવે તો કટક ચઢાવિશ, કહાડું નાત્યબહાર.' (પ્ર. ૬)

૫. 'શુભ' (પ્ર. ૧)

૬. 'ઘૂતકીડા સાથે રમે.' (પ્ર. ૪, ૫)

અન્યોઅન્ય કાઠી લે તંબોલ, મુખે વાણી કરતા કલ્લોલ.^૭
 હંસવિના ન ચાલે ધડી, પ્રેમ રહેણે પ્રીત જે જડી;^૮
 અશોકવાટિકામાં એક વાર, બન્યો બેઠા ગુણભંડાર.
 હંસે વાત મેહેની કરી, ત્યારે નળને દમયંતી સાંભરી;
 ડીબો જામ્યો અકસ્માત, નેત્રે કીધું આંસુપાત.^૯ ૩૩૦
 હંસ પૂછે મારા વીર, તાહારે નયણે કાં વહે છે નીર;
 નળ કહે શું પૂછે મૂને, એટલું સૂજ નહીં પડે તુંને.^{૧૦}
 પરણ્યા કુંવારા ન જીઓ અમે, ઘરમાં ભાભી દીઠી હશે તમે;
 હંસ બોલે ને કર ઘસે, મેં જાણ્યું ભાભી પીઠેર હશે.^૧
 તમે કુંવારા જાણ્યા માટ^૨, શું પૃથ્વીમાં કન્યાનો દાટ; ૩૩૫
 પોતાની પાંખે લોહું જળ, ખગે રાતો રાખ્યો નળ.
 મરકલડું કરી મહીપતી, મિત્ર સાથે બોલ્યો વીનતી;
 જે હહાડે મેં તમને ગ્રહ્યા, તે બોલ શું વીસરી ગયા.
 તેં કહ્યું નળ મુક એક વાર, કાંઈ હુંએ કરીશ ઉપગાર;
 ભાઈતે બોલ્યું કહીએ પાળશો, એ મોહોડું દુઃખ ક્યારે ટાળશો.^૩ ૩૪૦
 વળતો હંસ કહે મહારાજ, હું સરખું કાંઈ સોંપો કાજ;

૭. 'મુખે વાણીના કરે કલોળ.' (પ્ર. ૪) 'મુખે વાણી બોલે કલ્લોલ.' (પ્ર. ૬)

૮. 'પ્રેમરેણુશું પ્રીતી જડી.' (પ્ર. ૬)

૯. 'ડીબો જામ્યો... ..' (પ્ર. ૪ ક); 'ડીબો ભીંજ્યો અકસ્માત, નેત્રે કીધો આંસુપાત.' (પ્ર. ૬)

૧૦. 'એટલી સૂજ શું નહિ હોય તને.' (પ્ર. ૬)

૧. 'હંસ બોલ્યો ત્યાં કરને ઘસે, મેં જાણ્યું ભાભી પીયર પધાર્યો હશે.' (પ્ર. ૪); 'હંસ બોલ્યો કરને ઘસી, મેં જાણ્યું ભાભી પીયર વશી.' (પ્ર. ૬)

૨. 'તમે કુંવારા ન જાણ્યા માટ' (પ્ર. ૪, ૫); 'કુંવારા નવ જાણ્યું માટ' (પ્ર. ૬)

૩. 'એ બોલ ક્યારે પાળશો, મોહું દુઃખ ક્યારે ટાલશો.' (પ્ર. ૬)

મહા કઠણ જે કારણ હશે, તે હું સેવકથી સરવે થશે.
 નળ કહે તમે કરો સર્વથી, પણ મારી જીભ ઉપરતી નથી;
 કપરૂં કામ કેમ દેવાય, કદાપિ થાય કે નવ થાય.
 ન થાય તો તમે પામે ખેદ, લાજે ઘેર નાવો વાયક વેદ;^૪ ૩૪૫
 હંસ કહે અમથો નવ વળું, હું રીસાવાનું નોહું પૂતળું.
 ઔદલોકમાં ગયાની ગત્ય, તાહારૂં કારજ થાશે સત્ય;
 નળ કહે હો પંખીજન, શરીર સુનાનું ચાંચ રતન.
 એહેવી તમારી દીસે દેહ, કાંઠાથી વર પામ્યા ભાઈ એહ;
 હંસ લણે સાંભળ એ નળ, સરોવરમાં છે સોનાનાં કમળ. ૩૫૦
 નત્ય લોજન કરવું તેહ, જેવું જમવું તેવી દેહ;
 પાળ પગથીએ જડયાં રતન, ચંચ ધસું અમે પંખીજન.^૫
 તેહની વળગે છે રેખાય, માટે રતનજઠિત ચંચાય;
 હવે મા પુછો આડી વાત, કામ શું છે કોહોની બ્રાત.
 નળ કહે એક વિદર્ભ દેશ, કુંદનપુર ભીમક નરેશ; ૩૫૫
 તેહેને દમયંતી દીકરી, કારણરૂપે તે અવતરી.

વલ્લભ

કારણરૂપે તે અવતરી, વણ દીઠે મોહ થયો અમને;
 તે નારીસુ વેહેવા મેળવો, એવું માગું છો તમકને.

કડવું ૧૦મું. રાગ સામગ્રી.

હસીને બોલ્યા વિહંગમ વાણીજી, બ્રાતશું માગ્યું લગ્ન આણીજી;^૬

૪. 'ન થાય....., લાજે ઘેર...વેદ' (પ્ર. ૪, ૫); 'ન થાય તો નવ પામશે ખેદ, લાજશે નહિ ઘેર આવજો વેદ.' (પ્ર. ૬)

૫. 'પંખીનાં ચિહ્ન' (પ્ર. ૪); 'પંખી ચિહ્ન.' (પ્ર. ૫)

૬. 'હસીને બોલ્યા વિહંગમ વાણીજી, સમરથ સાચો સારંગવાણીજી; બુધ તમારી નૃપ નહીં આગીજી, માગી માગીને સ્ત્રી એક માગીજી.' (પ્ર. ૪ ખ, ધ, ચ)

હાળ

માગી માગીને શુંરે માગ્યું, એક દમયંતી નારી; ૩૬૦
 દેવકન્યા આણી આપું તો, કવણુ લીમક કુમારી.
 વિદ્યાધરી ને કિન્નરી, ગાંધ્રવી તે રૂપનિધાન;ⁱ
 તે નારીના રૂપ આગળ, દમયંતી મૂકે માન.
 કોટી કન્યા પરણાવું, પદ્મની ગૌર ગાત્ર;
 તેની કાંતિ આગળ દમયંતી, તે દીસે દાસી માત્ર. ૩૬૫
 અતળ વિતળ સુતળ તળાતળ, રસાતળ પાતાળ;
 ત્યાં પેસી નાગ કન્યા આણી આપું, કોણુ લીમકની બાળ.
 નળ કેહે હું સકળ શ્યામા, પાખ્યો પંખીરાય;
 કોટી કારજ તેં કર્યો મેળવ, વૈદર્ભીસુ વેહેવાય.
 એક માસનો વાયદો, હંસે કર્યો સુબાણુ; ૩૭૦
 ત્યારે નળ કેહે ત્રીસ દહાડા, ત્રીસ જુગ પ્રમાણ.
 ત્યારે દિવસ આઠની અવધ કરી, કેહેતો ગયો ગુણવાન;
 પીઠી કરજો રાજાજી, તત્પર કરજો જાન.
 ભૂપ કેહે પ્રયાણુ તે, હંસ મેં ન કેહેવાય;ⁱ
 હું તો તું વિના એહવો, પ્રાણુ વિના જેમ કાય. ૩૭૫
 હવે એમ જાણી વિલંબ મા કરશે, રખે કરતા કોસુ સ્નેહ;
 જો અવધ વટશે આવ્યાની તો, પડશે માહરો દેહ.
 વિશ્વાસ આપ્યો વીરને, પછે પરવર્યો ખગેશ;
 થોડે કાળે આવીઓ, જાંહાં વિદર્ભ દેશ.
 લીમકરાયના ધરની વાડી, ત્યાં દમયંતીનું ધામ; ૩૮૦
 તે વાડી મધ્યે આવી હંસે, લીધું નળનું નામ.

૭. 'વિદ્યાધરી ને ગાંધ્રવી, તે હોય રૂપનિધાન.' (પ્ર. ૬)

૮. 'ભૂપ કહે આ પ્રાણુ તે, હંસ નામે કહેવાય;

'હું તો તું વિના એવો સુનો, જેમ પ્રાણુવાણુ કાય.' (પ્ર. ૬)

ચંદ્રમા મસ્તકે આબ્યો, પૂર્ણિમા મધ્યભ્રમની;
 સખી સાથે ઘૂત રમે છે, દમયંતી જે ભામની.
 તેણે સમે તાંહાં હંસલે, વિખાણ્યો નળરાજન;
 શબ્દ સુંદર સાંભળી, શ્યામાએ ધરીઓ કાન. ૩૮૫.
 હરિવદનીએ હંસ દીઠો, બેઠો ચંપક છોડ;
 આ શું સોનાનું સાવજું,^૯ થયું ઝાલવાનું કોડ.
 શોભતું ને બોલતું કરે, નળની વિખાણ;
 એ પંખી કર ચડે નહીં, તો તબું માહારો પ્રાણ.
 અબળા હેડી ઉતરી, અંતર કાઢ્યા તતકાળ;^{૧૦} ૩૮૭
 હંસે દીડી કામની, ત્યારે બેઠો નીચી ડાળ.
 દ્રોડે આડી અવળી અંગના, કરે ઝાલવાનો ઉપાય;
 હાથમાંથી હંસ નહાસે, ચપળ નવ ઝલાય.
 પંખી કહેરે પ્રેમદા, અમો કમળના રહેનાર;
 નળવિના કેા ન ઝાલે તું, કોણ જે ચેહેનાર.^૧ ૩૮૫

વલણ

ચેહેનાર તું કોણ મૂર્ખી, તુને કાંહાંથી નળની શુદ્ધ રે;
 વચન સુણીને વામાએ, વિચારી ઝાલવાની ખુદ્ધ રે.

કડવું ૧૧ મું. રાગ મા૩.

ચતુર ભીમકની કુમારી, તેણે અકળીત વાત વિચારી;
 નથી હંસ દેતો મને સાહવા, પણ નવ દેઉં એહેનેજવા.
 પંખી ધીરે કમળને કાળે, હાથ આપ્યા મને મહારાજે; ૪૦૦
 જોગવાઈ જગદીશે મેલી, મહારી કમળ જેવી હથેલી.

૯. 'આ શું સોનાનું સાવજું.' (પ્ર. ૬)

૧૦. 'અબળા તે હેડી ઉતરી, કાઢ્યાં અંતર અંતરિયાળ.' (પ્ર. ૬)

૧. 'નળ વિના.....કોણ એહે જે નાર.' (પ્ર. ૪, ૫)

'મને નળ વિણ કોઈ ન ઝાલે, હું કોણ અણજુહાર.' (પ્ર. ૬)

શરીર સઘળું કહીંએ સંતાડું, પાણુ પંકજ એહેને દેખાડું;
 પોતાનાં વસ્ત્ર દાસીને પેહેરાવી, બેઠી ચેહેબચામાં આવી.
 મસ્તક મુકયું પલાસ પાન, વિકાસી હથેલી કમળ સમાન;
 મધ્ય મુકયું બંધુનું ફળ, બાણે ભ્રમર લે છે પીમળ. ૪૦૫
 પોતે નાસિકાએ ગણુગણુતી, ભામા ભમરાની પેરે લણુતી;
 હંસે હરિવદની બાણી, ન હોયે પંકજ પ્રેમદાનો પાણી.
 બેસું જઈ થઈ અજ્ઞાન, પરણાવવો છે નજરાબન;
 આનંદ આણી અંબુજ લણી ચાલ્યો, બેસતાં અબળાએ ઝાલ્યો.
 દમયંતી કહે શે ન નાઠો, હલ્યા ગાડુઓ થઈને ગાઠો;^૨ ૪૧૦
 મુને દ્રોડાવી કીધી દૂખી, મુવા પહેલાં ન ઓળખી.
 તારા અવગુણુ નહીં સંભારે, મુને બાપના સમ બે મારે;^૩
 હંસ કેહે શું બાલો છો કૂલી, નથી બેઠો હું ભ્રમે ભૂલી.
 હુંમાં પ્રાકમ છે અતિઘણું, ચંચપ્રહારે તાહારા હસ્ત હણું;
 દમયંતી કહે હંસ ભાઈ, તાહારે મારારે થઈ મિત્રાઈ. ૪૧૫
 અન્યો અન્યતે બોલજ દીધો, હાથેથી મુકીને બોળે લીધો;
 તમે વિખાણુ કીધું સબળ, તે લીઆ કોણુ છે નળ.
 તેહેના કોણુ માતને તાત, મુને વિખાણી કોહો વાત;^૪
 હંસ બોલ્યે. મુખે તવ હસી, અબળા દીસે ઘેલી કરી.
 તેહેના ગુણુ પ્રહસભામાં ગવાય, નળ તે વિખુ આગળ વખણાય; ૪૨૦
 એ લીઆ મોટા ચતુરસુબળ, જે હું નળની કરેરે વિખાણુ.
 નળ દીઠો નહીં તે નર રોઝ, સાંભળ્યો નહીં તે વ્રખડોજ;^૫
 બેયો નહીં તેહેનાં લોચન કહેવાં, મોરપીછ ચાંદલીઆ જેવાં.

૨. 'દમયંતી કહે હસી કાં ન નાઠો, અલ્યા ગાડવો થઈ શું ગાઠો.' (પ્ર. ૬)

૩. 'તોય અવગુણુ નહિ વિચારે, બાપના સમ બે નહિ મારે.' (પ્ર. ૬)

૪. 'તેનાં કોણુ દેશ માત તાત, તેની કહો વસ્તારીને વાત.' (પ્ર. ૬)

૫. 'નળ નહીં દીઠો તે રોઝ, તેના કાન તે વ્રખડા ઝોઝ.' (પ્ર. ૪, ૬)

એટલામાં મન વેહેવળ કીધું, ચિત્ત મહિલાનું આકરશી લીધું;
 બેહુ કર જોડીને નમયંતી, હંસ પ્રત્યે કેહે દમયંતી. ૪૨૫
 હું પુછું છૌં બીહીતી બીહીતી, નળની કથા કોહો અથઘતિ;
 છે બાળક વૃદ્ધ જોખનધામ,^૧ શે અર્થે નળ ધરાવ્યું નામ.
 તમે આવડો જીભે વરણ્યો, છે કુંવારો કે પરણ્યો;
 એહેવાં વચનને સાંભળી, ત્યારે હંસ બોલ્યો કળકળી.
 નળ છે કુંવારો નથી કન્યા, છે બ્રહ્માનો મોટો અન્યા; ૪૩૦
 અમો કોટાનકોટનારી નિરખી, ન મળે નળને પરણવા સરખી.
 એક વાર બ્રહ્માએ શું કરીઉં, સકળ તેજ એક પાત્રમાં ભરીઉં;
 તે તેજનો ઘડ્યો નળરાયે, કાંઈએક રજ વાધી પાત્રમાંહે.
 તેની એક થપોલી હવી, આકાશે ઉપન્યો રવી;
 વાહાણે સાંજે નળ બાહર નીસરે, તેજવંત વનમાં ફરે. ૪૩૫
 સૂરજ ઝાંખી કાહાડે કોર, વાહાણું સાંજ તેણે ટહાડો પોહોરજ;
 અદૃષ્ટ જ્યારે થાય રાજન, નિશ્ચિંત ભાતુ તપે મધ્યાહન.

વલણ

મધ્યાહને નળ જાય મંદિરમાં, સૂરજ તપે ઘણું;
 હંસ કેહે હો હરિવદની શું, વિખાણુ કરે તે નળતણું.

કડવું ૧૨મું. રાગ જોતશ્રી

હંસ લણે હો ભામની, બ્રહ્માંડ ત્રણ જોયાં સહી; ૪૪૦
 નળની તુલના મેળવું પણ, મહીતળમાં તુલના કો નહીં;—તુલના

૧. 'છે બાળવૃદ્ધ જોખનધામ.' (પ્ર. ૪, ૧)

૭. 'સૂર્ય બિહિતો જાંખી કાઢે કોર, સાંજે વહાણે ટાઢે પોહોર;
 ધરમાં અદૃષ્ટ થાય રાજન, ત્યારે નિશ્ચે તપે મધ્યાન.' (પ્ર. ૬)

૮. 'પણ નળની જોડી મીઠવું, મહીતળમાં એવો કોઈ નહીં.' (પ્ર. ૪ બ)
 'પણ નળની જોડે મીઠવું, એવો મહિતળમાં કોઈ નહીં.' (પ્ર. ૬)

જુગ્મ રવિસુત રૂપ, આગળ જાય નાખી વાટ;°
 ગંભીરતાએ વર્ણવું, પણ અર્જુનમાં ખારાટ;-તુલનાં
 શીતળતાએ શશિ હાર્યો, મુકે કળા પામે કષ્ટ;
 તેજથી આદિત ક્રે નહાઠા, મેરૂ કેરી પૃથ;-તુલનાં ૪૪૫
 ઐશ્વર્ય યુદ્ધે ઇંદ્ર હાર્યો, ઉપાય કીધા લાખ;
 નળ આગળ મહીમા ગયો માટે, મહાદેવ ચોળે રાખ;-તુલનાં
 નૈષઠરાયના રૂપ આગળ, દેવને થઈ ચિંતાય;
 રખે આપણી સ્ત્રિયો વરે નળને, સર્વે માંડી રક્ષાય;-તુલનાં
 લક્ષ્મીનું મન^૧° ચંચળ જાણી, વિષ્ણુ મન વિમાસે; ૪૫૦
 પ્રેમદાને લેઈ પાણીમાં પેઠા, ખેઠા શેષને વાંસે;-તુલનાં
 હીમસૂતાને હર લેઈ નાઠા, ગયા ગુફામાંય;
 સહસ્ર આંખ્ય ઇંદ્રે કરી, કરવા નારીની રક્ષાય;^૧-તુલનાં
 સિદ્ધધુદ્ધિને ધીરે નહીં, રાખે ગણપતિ અહોનિશ પાસ;
 રૂપિયત્ની રૂપિ લેઈ નાઠા, જઈ રહ્યા વનવાસ;-તુલનાં ૪૫૫
 પાતાળમાં લેઈ પદ્મનીને, વસિયા વરૂણ તે ભૂપ^૨;
 સ્વાહાને સાચવવા બહુનિયે, ધર્યાં અડતાળીશ રૂપ;-તુલનાં
 ચંદ્ર ને સૂરજ નાઠા ક્રે છે, રખે વરતી નારી;
 નારદજી આગળથી ચેત્યા, માટે રહ્યા પ્રહસ્યારી;-તુલનાં
 હંસ લણે હો લામની, એમ સહિએ શામા સંતાડી; ૪૬૦

૯. ‘યુગ્મ રવીચંદ્ર રૂપ આગળ, નાખી જાય વાટ;
 ગંભીરતાએ વર્ણવું, હાર્યાં સમગ્ર ચંદ્ર ખટ.’ (પ્ર. ૨)

પ્ર. ૪ ક માં ‘રૂપ’ નથી;

‘જુગ્મસુત રવિરૂપ આગળ, જાય નાખી વાટ.’ (પ્ર. ૪ ખ, ચ)

૧૦. ‘ચિત’ (પ્ર. ૪)

૧. ‘સહસ્ર આંખ ઇંદ્રે કીધી, નારીને જતી જોવાય.’ (પ્ર. ૪)

૨. ‘પાતાળમાં લેઈ પદ્મનીને, વસ્યો વરૂણરાય;

સ્વાહાને સાચવા અગ્નિએ, ધરી અડતાળીશ કાય.’ (પ્ર. ૪)

નળના વપુના વાનથી, સર્વે સૃષ્ટિ કષ્ટ પમાડી;^૩-તુલના૦
 પુરુષને અદેખાઈનું બળવું, નારીને દહે કામ;
 અનલ પ્રગલ્ભો સર્વને, માટે ધરાવ્યું નામ;-તુલના૦
 જપ તપ વ્રત જેણીએ કર્યા હશે, સેવ્યો હિમ પરવત;^૪
 તે નારી નળને પરણશે, જેણે કાશી મુકાવ્યું કરવત;-તુલના૦ ૪૬૫
 બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમાં કેા, ન મળે બચક રૂપ;
 નળને દાને દારિદ્ર છેદાં, ભિક્ષુક કીધા ભુપ;-તુલના૦
 ત્યારે નરમ થઈ દમયંતી બોલી, નિર્મળ નળ ભુપાળ;
 જેમ તેમ કરતાં લાઈ માહારો, તાંહાં મેળાવ વેવીસાળ;-તુલના૦
 હંસ કહે ફેકટ ફાંફાં જેમ, વામણો ઈચ્છે આંબાફળ; ૪૭૦
 તેમ તુજને ઈચ્છા થઈ, ભરતાર પામવા નળ;-તુલના૦
 હજાર હંસ હું સરખા ફરે છે, નૈષધપતિના દૂત;
 બપકરી પરણાવીએ, તો તું સરખું કંઈ ભૂત;^૫-તુલના૦
 વચન સુણી વિહંગનાં, અબલાએ મુકયો અહંકાર;
 ભુંડા એમ શું મને નિબંધાં, આપણે મિત્રાચાર;-તુલના૦ ૪૭૫
 રનેહ તે સત્કર્મનેા એમ, વદે વેદ ને ન્યાય;
 એમ બાણી પરણાવ મુજસું, લાગું તાહારે પાય;-તુલના૦

વલણ

પાયે લાગું, ને નળ મારું, હવે આવી તારે શર્ણુરે;
 નહીંતર પ્રાણુ બશે માહારા, ને પીંડ પડશે ધર્ણુરે.

કકવું ૧૩ મું. રાગ વેરાડી

હંસ ભણે હો ભગની માહારી, ભીમક રાજકુમારી; ૪૮૦
 નિશ્ચે નળ તુજને પરણાવું, મને દયા આવે છે તાહારી. હંસ ભણે૦

૩. 'નળ તેજ ગુણ બળવપથી, સર્વ સૃષ્ટિ કષ્ટ પમાડી.' (પ્ર. ૪)

૪. 'જપતપ વ્રત જેણીએ કર્યા હશે, સેવ્યો હશે પરવત.' (પ્ર. ૪)

૫. 'બેપ કરી પરણાવીએ, અંતે વૃજ સરીખું ભૂત.' (પ્ર. ૬)

અમો મળતાંને પ્રાણજ આપું, પુરૂં મનની આશ;^૧
 તાહારો મોહ લગાડું નળને, નાંખી ઉંચા નીચા પાશ. હંસ ભણે૦
 એક જડીબુટ્ટી^૨ સુંઘાડું નળને, તતક્ષણ થાશે ઘેહેલો;
 આકુળીએ આંહાં આવીનેરહેશે, વેહેલો સર્વથી પેહેલો. હંસ ભણે૦ ૪૮૫
 નળને તું નિરધાર પરણશે, એ માહારો સંકેત;
 રખે ત્યાર પેહેલી કેને વરે, પછે હું થાઉં ક્રજેત. હંસ ભણે૦
 આવશે નળનાં રૂપ લઇને, દેવતા મોટા ઘાતી;^૩
 વણ તપાસે વરીશ મા, રખે ડાહી થઈ વહાતી. હંસ ભણે૦
 નળ અમરમાં વહેરો શું છે, ઝોળખાવ્યો તે વેશ;^{૧૦} ૪૮૦
 દેવ રહેશે અંતરિક્ષ ઉભા, નવ મળે નીમેષ.^૧ હંસ ભણે૦
 સ્વયંવર તું ઘેર રચાવે, વળી કરે એક વાનું;
 તારો પિતા નોહોતરૂં મોકલે, તું પત્ર લખજે છાનું. હંસ ભણે૦
 હંસરાયનાં વચન સુણીને, વામા કરે વિદાય;
 ભાઓ કહું તો જીભ કાપું, ગયા વિના કામ ન થાય. હંસ ભણે૦ ૪૮૫
 હોરે વિહંગમ હોરે વિહંગમ, મારો વિરહનો વહ્નિ સમાવો^૨;
 વીરસેનસુતને વીવા અરથે, વીરા વહેલા વહેલા લાવો. હોરે વિ૦
 તારા ંહોણી નળનો વિભેગ છે, હું એ બે દુઃખે દુઃખાળી;^૩
 અન્ન ન ભાવે નિદ્રા ન આવે, મેલાપ તમારા ટાળી. હોરે વિ૦

૧. 'અમો મળ્યાને પ્રાણ આપીએ, પૂરિયે મનની આશ.' (પ્ર. ૬)

૭. 'જડી મૂળી' (પ્ર. ૪, ૫, ૬)

૮. 'આકુરો આવી રહેશે ઉભો, વેલો સર્વથી પેહેલો.' (પ્ર. ૬)

૯. 'આવશે નળનાં રૂપ ધરીને, છે દેવ મોટા ઘાતી.' (પ્ર. ૬)

૧૦. 'નળ.....વેશ શો છે, ઝોળખાડું તે વેશ.' (પ્ર. ૬)

૧. 'દેવના વીરજ વસ્ત્ર તે અંતરિક્ષ ઉભા, નવ મળે નીમેષ.' (પ્ર. ૪, ૫)
 'દેવ.....ન મળે મેષાનમેષ.' (પ્ર. ૪)

૨. 'મારા તનનો તાપ સમાવો.' (પ્ર. ૪)

૩. 'તાંહારી વાણી નળને વિભેગે, તેણે દુઃખે હું બાળી.' (પ્ર. ૪)

વિશ્વાસ આપીને વાત વેહેવાની, રખે જાતા વિસરી; ૫૦૦
 સ્વયંવરમાં નળ નહીં આવે તો, પ્રાણ જાશે નીસરી. હોરે વિં
 જો તમે નાથ આણી નહિ આપો, તો કેણુ આપશે વળતું;
 મોટું પૂણ્ય છે મનુષ્ય રાખ્યાનું,^૪ અનંગ અગ્નિથી બળતું. હોરે વિં
 માત તાતને સગા ભાઈ હું, તેહેને લાજું કહેતી;
 કેમ કહું નળને પરણાવો, મુને સરવે કહે અલેતી. હોરે વિં ૫૦૫
 ગુહ્ય વાત^૫ તે મિત્રને કહીયે, વાહાલાની હોય ચોરી;
 વણુ રોગે આ વપુની વેદના, તું હંસ જાણે મોરી. હોરે વિં
 તાહારી આશાસૂત્રનો તંતુ, પ્રાણ રહ્યો છે વળગી;
 વેહેવા વાત મિથ્યા સાંભળતાં, દેહ થાશે પ્રાણથી અળગી. હોરે વિં
 વિશ્વાસઘાતનું પાપ છે મોહોટું, તમે ડાહ્યાને શું કહીએ; ૫૧૦
 વૃદ્ધની વાત કરી જાઓ છો, નથી કીધી નાને છેએ. હોરે વિં
 હંસ કહે હો ભામનિ, નિશ્ચે રહે તું વિશ્વાસે;
 એમ કહીને ખગ તાંહાંથકી, ઉડી ગયો આકાશે. હોરે વિં
 આવી મળ્યો નળ રાજાને, વાત કહી જે વીતી;
 સમાચાર કહ્યો જઈ હંસે, નળને અથઈતિ. હોરે વિં ૫૧૫
 પંખી કહે પુણ્યશ્લોકજી, વીતી વાત શું કહે;
 દિન દશ પાંચમાં આંખું દેખશે, પરણ્યાનું નોહોતરે. હોરે વિં

વલ્લભ

નોહોતરે આવશે સ્વયંવરનું, હંસે વાત નળને કહી;
 વેવિશાળ મળ્યું, દૂત કળ્યું, તેમાં કાંઈ સંદેહ નહીં રે.

૪. 'મોહોટું દુઃખ છે મન રાખ્યાનું.' (પ્ર. ૪)

'મોહોટું દુઃખ છે મન વસ રાખ્યાનું.' (પ્ર. ૪ ખ, ચ)

૫. 'ગુંજની વાત.' (પ્ર. ૪)

કડવું ૧૪મું. રાગ મહારની દેશી.

બન્યો મિત્રો મળીને બેઠા, પૂછે નળ ભૂપાળજી; ૫૨૦
 વીર વિડુંગમ કહોને વારતા, કેમ મેળવ્યો વેવિશાળજી.
 ગામ ઠામ ને રૂપ ભૂપ ગુણ, ગોત્ર ને આચર્યજી;
 સર્વોંગે સંપૂર્ણ શ્યામા, માન્યું તાહારે અંતસ્કર્ણજી.
 કેમ ગયો કેમ ફૂત થયો, વાત કહો મુને માંડીજી; ૫૨૫
 તે કન્યા કેમ બોલી તુજ સાથે, લજ્જા મનની છાંડીજી.
 પંખી કહે સાંભળીએ સ્વામી, કન્યા વર્ણન વિવેકજી;^૧
 શેષ છેક ન પામે સ્તવતાં, શું કહું જીવંડા એકજી.
 કુંદનપુર તે કુંદન જેવું, જોતાં મોહ ઉપભવેજી;
 વૈકુંઠ ત્યાં આણ્યું પ્રસ્થાને,^૨ અમરાપુરીને લખવેજી.
 ચારે વર્ણ ધર્મને પાળે, જે પોતાનાં કર્મજી; ૫૩૦
 સુખનિવૃત્ત નિરસે પ્રજા ને, આણુ ભીમકની ધર્મજી.
 આનંદ ઓછવ ને હરિસેવા, ઘેરઘેર વાળંત્ર વાજેજી;
 વાસવ વિષ્ણુ વિરંચી ઇછે, વાસ સુખને કાજેજી.
 વિદ્યા મુકાવી નિશાચરની, તે શીખ્યા દીશાચર કામજી;
 જુગ્મકપાટ વિભેગ પુરમાં,^૩ જુઆં રહે અષ્ટ જામજી. ૫૩૫
 કર્મત્યાગ પારધીએ કીધાં, ગુણકાએ ગ્રહી લખજી;
 ઉચ્ચાટ એક અધર્મીને વર્તે, સકંપ એક ધ્વજજી.
 ભુવન ભવ્ય ભૂપ ભીમકનાં, ભુવન ત્રણ વ્યતિરેકજી;
 ઘરની વાડી પરમ મનોહર, મધ્યે અવાસ છે એકજી.

૧. 'કન્યા વર્ણ વિવેકજી.' (પ્ર. ૨. ૬)

૭. 'કુંદન કેરું' (પ્ર. ૪. ૫)

૮. 'શું વૈકુંઠ આણ્યું પૃથ્વીમાં.' (પ્ર. ૬)

૯. 'જુગ્મ કપાટી વિધિગીપુર માંડાં, જુઆં રહે અષ્ટ જામજી.' (પ્ર. ૨)

'જુગ્મ કપાટ વિભેગીપુરમાં.....' (પ્ર. ૬)

સમલોભ ને વ્યોભ સમાને, ફરતી ખારી બળીજી; ૫૪૦
 દશ સહસ્ર નારી આયુધધારી, ઠરે કન્યાની રખેવાળીજી.
 ચંદન ચંપક ચારોળી ને, વટ વાળો વેલડીજી;
 ફણ્ણસી ફેફળી ને શ્રીફળી, આંખાં સાખ સેલડીજી.^{૧૦}
 ખીલી કોઠી દ્રાખ દાડમી, નારંગી ને નેત્રજી;
 અખોડ ખજુર ને લવંગલતા, બહુ ખારેકનાં ખેત્રજી. ૫૪૫
 શીતળ જળાશય કમળ કેતકી, કુસુમ પૂરણ કુંજજી;
 મળીઆગર મોગરા માલતી, ખટપટ ગુંબ ગુંબજી.
 વેલ વળી એખરો કળી, શીતળ વાય સમીરજી;^૧
 વંચણ પંખી રચણ બોલે, ડોલે રાજ ગીરજી.
 સાગ સીસમ ને સરધુઓ, સાદડીઆ તાલ તમાલજી; ૫૫૦
 કરેણ કામ બાબચી બદ્રિકા, બવંત્રી બચફળજી.^૨
 વાડ વાટિકા વંક વોલામણી, ફેળ વંન ખીજેરીજી;^૩
 બેલડીએ સાહેલડી વળગી, હીંડે ગુણવંત ગોરીજી.
 તે વનમાંહે હું ગયો ને, હવો હર્ષ પૂર્ણજી;
 વૃક્ષજીથમાં પેસી બેઠો, ગોપવીને ચર્ણજી. ૫૫૫
 દાસી સર્વ થઈ નિદ્રાવશ, ઈંદુ આવ્યો માથેજી;
 દમયંતીએ દૂત આરંભ્યું, માધવી સખી સાથેજી.

૧૦. 'અઠાર ભાર વનસ્પતિ શોભીત, સાઠર સરખી શેલડી.' (પ્ર. ૨)

૧. 'કનેર ને વળી કેવડો, નાળીકેર ભરીયાં નીરજી;
તહાં રચણ પંખી વચણ બોલે, નવ રહે રાજ ધીરજી.' (પ્ર. ૨)

'વેણ રેણ બોલે કોઝીલા, શોર મોરના યાયજી;' (પ્ર. ૪ ખ, ચ)

'વેલા વાલોળ પરવળના વળિ, શીતળ વાય સમીરજી;
રેણિયે પંખી વાણી બોલે, ડોલે ગેર ગંભીરજી.' (પ્ર. ૬)

૨. 'કરેણક બાબચીની ને બદ્રિકા, બવંત્રીને બચફળજી.' (પ્ર. ૪ ખ)
'કજેર બાબચિ બદામ બદ્રી, બવંત્રી બચનાજી.' (પ્ર. ૬)

૩. 'વાડ વાટિકા વાંક વોલામણ, ફેળ વંન ખીજેરીજી.' (પ્ર. ૨).

તેણે સમે મેં તમે વર્ણવ્યા, સ્યામાએ ધરીઆ શ્રવણુ;
 નેતી ખાળી અટાળીએ આવી, નેતી નેત્રે તીક્ષ્ણુ.
 પાસે દાસી બન્યો રાખી, ચતુરા ચોદશ લાળેણ; ૫૬૦
 આ વનમાં કેઈ જન આવ્યો છે, બોલી કરે આ કાળેણ.

વલણુ

આ કાળે બોલી કેણુ કરે છે, જુઓ વનમાં ફરીફરી;^૪
 હંસ કહે હું હવે વિસ્મય, શું વખાણું એ સુંદરી.

કડવું ૧૫મું. રાગ ધનાશ્રી.

ભૂપ મેં દીઠી ગર્વલેલડી, સખી બે મધ્ય ઉભી અલબેલડી;
 કદળી સ્થંભ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વૈદર્ભી કનકની વેલડી. ૫૬૫

ઢાળ

વેલ જાણે હેમની, અવેવ ફૂલે ફૂલી;
 અકિત ચિત થયું માહકું, ને ગયો દૂતત્વ ભૂલી.
 સામસામા રહ્યા શેભે, ઓમભોમ્ય બે સોમ;^૫
 ઇંદુમાં બિંદુ બિરાજે, જાણે ઉડગણુ ભોમ્ય.
 ઉભે અભિનિધિ કીરણુ પ્રગટ્યાં, કળા થઈ પ્રકાશ; ૫૭૦
 જ્યોતે જ્યોતથી સ્થંભ પ્રગટ્યો, શું એથી થંબ્યો^૬ આકાશ.
 કામનીનો ધમ્મીલ લેહેકે, ગોફણો શોભાવી રક્ષે;^૭
 શકે ધરાધર વાસ લેવાને, ચડ્યો ચંદન વૃક્ષે.

૪. 'આ કાળ વાણી વહે કોએક, જુએ વનમાં ફરી ફરી;
 હંસ કહે હું થયો હતવત, શું વર્ણવું તે સુંદરી.' (પ્ર. ૪)

૫. 'સાદામ સાદમી હવી શોભા, ઓમ ભોમે સોમે.' (પ્ર. ૪)

૬. 'દણુ.' (પ્ર. ૪) 'દભો.' (પ્ર. ૬)

૭. 'કામનીનો પરિભલ બેહેકે, કળા શોભે ભક્ષ;
 શકે ધસધસ વાસ લેવા, ચમ્પો ચંદન વૃક્ષ.' (પ્ર. ૪)

કુરંગ મીનની^૮ ચપળતા, શું ખંજન બાળે પડિયાં;
 નેત્રઅણિઅગ્રે શ્રવણ વીંધ્યા, સોય થઈ નીમડિયાં.^૯ ૫૭૫
 શકે નેત્ર ખેત્ર છે મોહનું, ડોડાળાં અંખૂજ;
 શ્રુવ શરાસન દષ્ટિ શર, હાવ ભાવ બે ભૂજ.
 ગળસ્થવ નારંગ ફળશા, આદિત્ય ઈંદુ અકોટી;
 અધર પ્રવાળી દંત કનકરેખા, જીભ્યા બાણે કસોટી.^{૧૦}
 ક્રીર આનનપર શ્રીખંડ શોભે, કાચલ બોલે અણુછતી;^૧ ૫૮૦
 વનલતાપર પંખી બેઠો, નવ રહેવાયું મારી વતી.
 અધરરસ પર ધ્યેત ખિંદુ, મેં બાણ્યું કરે ગ્રાસ;^૨
 ઉદર સર આબરણ અંખુજ, જઈને પૂરે વાસ.
 નાભી નીકટ મેખળા, રહે ગમન સાથ અમારો;^૩
 રોમાવળિ દ્રુમ કુચ ટોડા, ઉરમંડળ શું ઉવારો. ૫૮૫
 અંગ રંગ તરંગ ચૌવન, બેતાં તૃપ્ત ન થઈએ;
 ક્ષુધા તૃષા પીડે નહીં, રૂપસુધામાં રહીયે.^૪
 કચભૂષણ કદળી પત્ર ઉપર, શબ્દ તેનો ઉઠે;^૫

૮. 'કુરંગ દગની.' (પ્ર. ૪)

૯. 'નેત્ર અગ્રે શ્રવણ વેધ્યાં, સોય થઈ નીમડ્યાં.' (પ્ર. ૪)

૧૦. 'રક્ત હેમ અધર દિજ હીરા, સૂત્રહાર કસોટી.' (પ્ર. ૪)

'દંત હેમ અધર ખીજ, જીભ્યા બાણે કસોટી' (પ્ર. ૪ ખ, ચ)

૧. 'ક્રીરઆનન પર શીખંડી શોભે, કાળી બોલે અણુછતી;

'લતા ઉપર પક્ષી દોડાં, નવ રહેવાયું મારી વતી.' (પ્ર. ૪)

૨. 'અધર સ્પર્શિત સ્વાતી ખિંદુ, મેં બાણ્યું કરે ગ્રાસ;

ઉદર સર આબરણ અંખુજ, જઈ સઘ પૂરે વાસ.' (પ્ર. ૪)

૩. 'નાભી નિરજ પાલ મેખલા, રહે ગમન સાથ અમારો;

રોમાવળી દ્રુમ કુચ ટોડલા, ઉરમંડળ આવારો.' (પ્ર. ૪)

૪. 'સરૂપ સરમાં રહીયે.'

૫. આ પાઠ પ્ર. ૨, ૩ ને ૪ માં છે.

'કુચ ભૂષણ કદળી ઉપર, શબ્દ તેનો ઉઠે;

ન બોલે પંચો પણ પ્રહર યાતે, લાગ્યો ચૌવન પુઠે.' (પ્ર. ૬)

તાં જોલે પંચાનન પ્રહારથી, શું લાગો મેગલ પૂઠે.
 કેળશાખાએ જલજ જુગમ ચડયાં, ગજ એથી પામે ખેઠ; ૫૯૦
 યુગમ અંબુજ તાંહાં મળીયાં, મળ્યા મધુકર વેદ.
 સ્કંધ વદના તે કદળી સરખા, ખટ તોયજ તોય પાખે; ૬
 સુદ્ધ બુદ્ધ નવ રહિ મારી, હું જોલી ઉઠયો અલિલાખે.
 વદી વાણી વ્યોમચરની, પડ્યો મુરછા ખાઈ;
 હાટક રૂપ દેખી સખિ સાથે, મુજને ગ્રાહાવા ધાઈ. ૫૯૫
 મોહવારૂણી પી પડયો, કન્યાએ ગ્રહો આવી; ૭
 જુજ અંબુજ મેં પણ ભેઘાં, તોયે મન ના લાવી.
 નાત ગામ ને નામ પૂછ્યું, સ્વામી તારો ફૂણ;
 રટણ રસનાયે કરી ખાધી, એવો વરણ નિપૂણ.
 સ્વામી નળ ને વરણુન નળનું, હૂત નળનો છુંય; ૬૦૦
 ગિરિ તરૂવર કે ધાતુ ફળ કે, ૯ કુસુમ નળ તે શુંય.

‘કંચન ભૂષણ...’ (પ્ર. ૪ ખ, ચ)

‘કચ ભૂષણ કદી ઉપરે, શબ્દ તેનો ઉઠે;

ન જોલે પંજે પણ પ્રહર થાતાં, લાગ્યો ચીવન પુઠે.’ (ભુક્ષિ પ્રકાશ,
 ૧૮૭૧ ના જીર્ણ)

૬. ‘સ્કંધ વદને કદળી સરખા, ખટ તોયજ તોય પાખે;
 સુધી બુધી ન રહી માહારી, જોલી ઉઠો અલિલાખે.’ (પ્ર. ૪)

‘સ્કંધ વદન કદળી સંખ્યા, ખટનો અજ એ પાંખે;’ (પ્ર. ૪)

‘સ્કંધ વદન કદળી શાખા, ખટ નવ જતો એ પાખે;’ (પ્ર. ૪ ચ)

‘સ્કંધવદ તે કદળી સરખા, ખસતો જતો તે પાસે.’ (ભુક્ષિ પ્રકાશ.

૧૮૭૧ ના જીર્ણ)

૭. ‘મોહ વારૂણી પાંખે પાડયો, કન્યાએ ગ્રહો આવી;
 જુજ અંબુજમાંહાં પર ભેટાં, તોડે મન ન લાવી.’ (પ્ર. ૪)

૮. ‘હુંય’ (પ્ર. ૪, ૬)

૯. ‘ગિરિ તરૂવર ધાતુ ફળ જળ.’ (પ્ર. ૪)

પ્રાણ નળ કે ઉદર નળ, કે જળ નળ ચેહનો;
 રહે તુજ મળ્યો કાંતિ કમળે,^{૧૦} એ વરણ તેની દેહનો.
 પર અગ્ર વૃશ્ચિક આંકડો, ભેદું નિજ ભુજતળ;^૧
 શકે તારા નાથનિ એવી, કાયા છે કૌમળ. ૬૦૫
 શબ્દ શુભિ સામાતણો, હું સહિ રહ્યો તે કાળ;
 તમ પ્રતાપે તારણીને, મેં નાખી મોહજળ.
 અમૃતઘટ થાયે બે ઊણો, અમર પાન જ્યારે કરે;
 વૈદર્ભીની વાણી સુધા જાણી, લેઈ કુંભ પૂરો ભરે.
 વિનતાવદન વિધિયે કીધું, સાર શશીનું લીધું; ૬૧૦
 નક્ષત્રનાથને લાંછન ભાસે, કલંક લાગટ કીધું.
 ગ્રહેશ ને શરવરીપતિ તે, ગોખ્ય ઉભા ફરે;
 વૈદર્ભીના વક્ત્ર આગળ, અમર તે આરતી કરે.
 કચસમુહની રાવ કરવા, વિધિ કને કળાધર ગયો;
 કર અધર ચંદ્ર કાઢ્યો ઠેશે, તે અઘાપિ અંતરિક્ષ રહ્યો. ૬૧૫
 સંસાર સર્વનું સાર લીધું, દિવ્ય દેહડી થવા;
 ઘડી દમયંતી ને ભુજ ખંખેર્યાં, તેના તો તારા હવા.
 જણ જાગ ને ધર્મ ધ્યાન, તીરથ કીધાં હશે સમસ્ત;
 તેને પુણ્યે પુણ્યશ્લોકજી, ગ્રહશે દમયંતીનો હસ્ત.
 ભાગ્ય ભૂપ એ તમતાણું, જે વશ વૈદરભી વળી; ૬૨૦
 વેવિશાળ મળ્યું ને દૂત^૨ ફળ્યું, નવ શકે તેનું મન ચળી.
 કાલ આમંત્રણ આવશે, તમે કરો તત્પર જાન;
 એ વાત નિશ્ચે જાણુજો, તેના સાક્ષી શ્રીભગવાન.

૧૦. 'રહેતો જમલોકાંત કમલા' (પ્ર. ૪)

૧. '૫૬ અગ્ર વૃશ્ચિક આંકડો, તેણે ભેદું મુજ ભુજતળ' (સુદ્ધિ પ્રકાર,
૧૮૭૧ ના જુલાઈ)

૨. 'દૂતવ' (પ્ર. ૪. ૫)

આનંદ નળ પામ્યો ઘણો, પણ સ્વપ્ના સરખું લાસે;
વિશ્વાસ મન નથી આવતો, જે વીવા કેઇ પેરે થાશે. ૬૨૫

વલણ

થાશે સંબંધ ભિન્નકસુતાનો, એ આશ્ચર્ય મોટું સર્વથા;
કહે પ્રેમાનંદ કહું હવે, દમયંતીતણી કથા.

કડવું ૧૬મું. રાગ ગોડી.

હંસ વળાવિને વળી વિનતા, જ્યાં પોતાનું ધામ;
દમવા લાગ્યો દમયંતીને, નળના વિરહનો કામ.
વખાણુખાણુ શામાને વાગ્યાં, પંખી ગયો મોહ મેલી; ૬૩૦
રોમે રોમે વહ્નિ પ્રગટયો, લાગી તાલાવેલી.

ઘડિયે ઘરથી બહાર નિસરે, જોસે જઈને અટાળી;
ચંદ્રકિરણ અગનીથી અદકા, મારશે મુજને બાળી.
વણુ પરણ્યાંને વ્યાકુળ કરવા, વ્યોમ વસ્યો છે પાપી;
શું કહિયે કમળાપતિને રાહુનું, મસ્તક નાખ્યું કાપી. ૬૩૫

સિંહિકાસુતને શરીર હોત તો, મુજને ચિંતા થોડી;
સુધાકરને ગળત પેટમાં, બળી થાત રાખોડી.^૩
જળપાત્ર વિશે ઈંદુભિંબ દીકું, સખીને કીધી શાન;
લાવ્ય લોગળ રિપુને માફ, પ્રહારે મિષ્ટ સમાન.

એમ કરતાં પ્રાતઃકાળ થયો, તારૂણીને આવ્યો તાવ; ૬૪૦
અન્ન ન લાવે નિદ્રા ન આવે, વાત તણો નહિ લાવ.
અગ્નિના તણખા સરખા લાગે, ટાઢક ચરચે જેહ;
વાયુ વ્યાધના બાણ સર્સો, નિસરે સોંસરો દેહ.
દુખતું બાણી આવી રાણી, જોયું વસ ઉઘાડી;
ચુંબન કરીને પૂછે માતા, શું દુઃખ છે તને માડી. ૬૪૫

૩. 'સુધાકરને ગળી પેટમાં, બાળી કરત રાખોડી'. (પ્ર. ૪)

લાડકવાઈ ક્યાંથકિ જીવે, છે કર્મ અમારાં ઢોખી;
 અક્ષત ઉતારો દષ્ટિ ખેડી હોય, કોઇની મેલી ચોખી.
 પરણ્યાનો ઓરિયો નવ વીત્યો, જાત સાસરે સમેાતી;
 રત્ન દીકરી ક્યાંથી જીવે, ત્રણ ભાઈની બેન પનોતી.
 આવડો તાવ તે તારૂંજીને શો, દેવને ઘેર વળ્યો ડાટ; ૬૫૦
 કહે કુંવરી અંતરની આપદા, અમને થાય ઉચાટ.
 મુખ મરડી દમયંતી બોલી, ઘરડાં માણસ નઠોર; ૪
 પરણ્યાં કુંવારાં કાંઈ ન પ્રીછે, ફાકટ કરવો સોર.
 હું સમાણિ જાય સાસરે, તેના જીને ૫ ભોગ;
 તેની પેરે મારે થાશે, આકુરો ૬ જાશે રોગ. ૬૫૫
 વચન સુણીને સમજ્યાં રાણી, પુત્રી થઈ પરણનારી;
 ભામનીએ જઈ કહું ભીમકને, પુત્રી કાઢાં લગી રાખશે કુંઆરી.
 વહાણું વાય ને દુખવા આવે, જો જીવે આ વારકી; ૭
 કોહોને ભાએગ કાળથી ઉગરે, પરણાવી કરો પારકી.
 દીકરી માણસ મોટી થઈ ૮ ત્યારે, પીછેર નવ સોહાયે; ૬૬૦
 સ્વયંવર કરીને પરણાવો, જાંહાં એની ઇચ્છાયે.
 રાયે પુત્ર તેડાવ્યા પોતાના, કહું બેહેનને પરણાવો;
 દેશે દેશના જે રાજા, દૂત મોકલી તેડાવો.
 અજ્ઞ ધન તૃણ સામગ્રી, મંડપને રચાવો; ૯
 ધવળ મંગળ ગીત નફેરી, અપછરા નચાવો. ૬૬૫

૪. 'ઢોર' (પ્ર. ૪)

૫. 'જો તું' (પ્ર. ૪)

૬. 'આકુણીયે' (પ્ર. ૪)

૭. 'આ બાળકી.' (પ્ર. ૫, ૬)

૮. 'મોટું થાય.' (પ્ર. ૬)

૯. 'અજ્ઞ ધન તૃણની સામગ્રી, મંડપ મોટો રચાવો.' (પ્ર. ૬)

સ્વયંવરની સામગ્રી માંડી, મોટા મળ્યા રાજન;^{૧૦}
નળને તેડવા ભીમકે મોકલ્યો, સુદેવ નામે પ્રધાન.

વલણ.

પ્રધાન નૈષધ મોકલ્યો, નારદે કીધું વિખાણુ રે;^૧
દમયંતીએ પત્ર પાઠવ્યો, વાંચી નળે દીધાં નિશાણુ રે.

કડવું ૧૭ સું. રાગ સારંગ.

આવી સુદેવે આપ્યો કાગળ, હૃદય આંપી વાંચે નળ; ૬૭૦
સ્વસ્ત શ્રી નૈષધપુર ગામ, પુણ્યવંત પુણ્યસ્થોક નામ.^૨
છે કાલાવાલાની કંકોતરી, લખીતંગ^૩ દમયંતી કિંકરી;
આંહાં આવી ગયા ખગપત, કહે તે વારતા માનજો સત.
મેં તમને સમરખું ગાત્ર, આ સ્વયંવર તે નિમિત્ર માત્ર;
મીનનીરની કરજો પ્રીત, માહારા સરખું કરજો^૪ ચિત્ત. ૬૭૫
વાંચ્યો કાગળ ને હરખ્યા નળ, તત્પર કીધું જાનનું દળ;
અતિ શીઘ્ર સાંચરે રાય, શુકને મળી સવચ્છી ગાય.
કેારંગ કેારંગનીને સાથ, સાહામા ઉતર્યા દક્ષિણુ હાથ;^૫
હંસ લણે લલા શૂકન, તું દમયંતિ પામે રાજન.
વિહર્લ જઈને સિધ કીજીએ, મને આજ્ઞા હવે દીજીએ;^૬ ૬૮૦

૧૦. 'સ્વયંવર સામગ્રી સૂતે આરંભી, મળ્યા મોટા રાજન.' (પ્ર. ૨)

૧. 'પ્રધાન નૈષધ મોકલ્યો, હંસે કર્યું હવું વખાણુ;

દમયંતીએ પત્ર પાઠવ્યું, વાંચી નળે દીધાં માન રે.' (પ્ર. ૬)

૨. 'સ્વસ્તિશ્રી નૈષધપુર ગામ, પુણ્યવંત ને પુણ્યસ્થોક નામ.' (પ્ર. ૪, ૫)

૩. 'લખિત' (પ્ર. ૬)

૪. 'રાખજો' (પ્ર. ૬)

૫. 'કેારંગ કેારંગણીની સાથ, આગળ ઉતર્યા તે દક્ષિણુ હાથ.' (પ્ર. ૬)

૬. પ્ર. ૨, ૪, ૫ માં લી. ૬૮૦-૭૧૩ નથી.

વળિ કેા સમે આવિથ રાજન, તું છે મારો પ્રાણુજીવન.
 ભાઇ તુજને કહું વીનતી, ઘૂત ના રમશેા નૈષદપતી;
 નવ કરશેા સ્ત્રિનો વિશ્વાસ, એ એ થકી થાય વિનાશ.
 ચાલ્યો ખગપતિ વિનતી કરી, નળરાજાએ આંખડી ભરી;
 હંસ કહે સાંભળ રાજન, એમ કરીએ ન કાચું મન. ૬૮૫.
 માત પિતા સુત ખાંધવ જેહ, સર્વે વેર સંબંધે મજ્યું તેહ;
 તારે કાજે મેં રાજા એહ, ખગપતિનો ધાર્યો દેહ.
 હું છું પ્રાદ્મણુ ને તું છે ભીલરાય, પૂર્વ જન્મની કહું કથાય;
 મારા ઘરમાં હું દુખિયો થયો, કાશિ કરવત મૂકાવા ગયો.
 એવો સમો મનમાં ધરી, ચાલ્યો વનમાં સમયાં હરી; ૬૯૦
 અઘોર વનમાં ભૂલો પડ્યો, તારે સ્થાનકે આવી ચઢ્યો.
 તેવામાંહે રજની થઇ, દ્વાદશ કોશમાં વસ્તી નહીં;
 તેવા વનમાંહિ રહેતો તુંય, ત્યાં આવીને ચઢ્યો હુંય.
 તારે સ્થાનકે આવી રહ્યા, ત્યાં તું પણ ચિંતાતુર થયો;
 મારી આગતા સ્વાગતા કરી, પણ સૂવાની ચિંતા ધરી. ૬૯૫
 નહાની હતી ગુફા છેક, આઠ્યું માણસ માય ન એક;
 તારી સાધવી નારો સુખણુ, માંસ આસન કર્યું નિર્વાણુ.
 તું તો વીરા બહાર રહિયો, રાક્ષસ આવી તને મારિયો;
 માંસ ચરણુ હસ્ત હેઠે રહ્યું, નવ જાણું તેનું શું થયું.
 તારી સ્ત્રીએ તજ્યો ત્યાં પ્રાણુ, કાષ્ટ ભક્ષ કરી નિરવાણુ; ૭૦૦
 મરતાં એવું બોલી સતી, એજ વર દેજે કમળાપતિ.
 એવું જ્યારે સ્ત્રી બોલી વચન, ત્યારે મેં વિચાર્યું મન;
 શું જીવું હત્યા લઇ^૭ કરી, એને તું મેળવજો હરી.
 એવું બોલી હું તે વાર, પડ્યો બળતા અગ્નિ મોઝાર;
 તે માટે પંખી અવતાર, લીધો નૈષદમાં આ વાર. ૭૦૫

એવો બોલ ખગપતિયે કહ્યો, શીર નામીને ઉભો રહ્યો;
 આજ્ઞા આપો તો તતપર થાઉં, અમો અમારે સ્થાનક જાઉં.
 એવી વિનતિ હંસે કરી, નળરાયે આંખડી ભરી;
 એ શું બોલ્યો મારા વીર, તારા વિના ધરું કેમ ધીર.
 આખું તેં મને પ્રાણનું દાન, તું છે મારા બંધુ સમાન; ૭૧૦
 હંસ કહે તેં ખરું કહ્યું વીર, પણ સાંભળ પરમ સુધીર.
 તારું રૂણ છુટ્યો હું જાત, હવે રહેવાની કરિશ ન વાત;
 એમ કહીને ઉડ્યો આકાશ, ત્યારે નળે મુક્યો નિશ્વાસ.
 નળ પહોતો વિદ્રભા દેશ, તાંહાં મળ્યા મોટા નરેશ;
 'ચોહોફેર સખીરનાં' ધામ, વસ્યા રાજા તેટલાં ગામ. ૭૧૫
 સાગરમાં નાવ હોયે જેમ, ભીમકનું નગ્ર દીસે તેમ;
 ગજદળ હયદળ ને માનવ, તેણે અન્ન થયું મોઘું સરવ.^૮
 રસકસ સાહારું નવ જોવાય, તૃણ જળ ટાંકે^૯ તોળાય;
 રંક લોકની ચાલે અરજના, માગ્યા મૂલ આપે ગરજના.
 ભીમક લે સર્વનો તપાસ, જે જોઈએ તે ફેરવે દાસ; ૭૨૦
 નગર ભરાયું ખયમચી, રાયે મંડપ રચના રચી.
 હિંડોળા ખાંધ્યા^{૧૦} ધારણે, કદળી સ્તંભ રોખ્યા ખારણે;
 ચિત્રામણ ચિતરિયાં ભીંત, નાના પ્રકારની કરી રીત.
 મંડપ લીંખ્યો કનકની ગાર, સાહામા સાહામી આસનની હાર;
 જેહેને જાંહાં બેઠાનો ઠામ, તાંહાં રાજનાં લખિયાં નામ.^૧ ૭૨૫
 એ કથા એટલેથી રહી, એક નવીન વારતા થઈ;
 નારદને કલહની ટેવ, ગયા સ્વર્ગ જાંહાં બેઠા દેવ.

૮. 'દવ.' (પ્ર ૪, ૫)

૯. 'ત્રાંસે' (પ્ર. ૪, ૬); 'કાંટે' (પ્ર. ૪ ખ.)

૧૦. 'હિંડોળા ખાટ ખાંધી.' (પ્ર ૬)

૧. 'જેને જ્યાં બેસવાનો ઠામ, આસન ઉપર લખિયાં નામ.' (પ્ર. ૬)

પૂજ્યા અરચ્યા પ્રીત અપાર, તવ ઇંદ્ર પૂછે સમાચાર;
 કહો ઋષિ પૃથ્વીની પેર, કેા પુરૂષ ન આવે અમારે ઘેર.
 પૃથ્વીમાં પડતી સાધુની કાચે, તે આવતા સ્વર્ગ માંહે; ૭૩૦.
 અમરાવતીનો સુનો ઘાટ, જમપુરની વહે છે વાટ.
 જમપુર ભરાઈ વસ્યું, આહાં કેા નાવે તે કારણ કશું;
 કેહે નારદ સાંભળીએ સત્ય, હવડાં મનુષ્ય જાયે અવગત્ય.
 દમયંતી દમયંતી કરતાં મરે, તે સર્વ જમપુરી સંચરે;^૨
 જોણે દમયંતી દીડી નથી, જીવતા મુખ્યા સર્વથી. ૭૩૫.
 ત્યાં સ્વયંવર માંડયો આજ, મળ્યા છે પૃથ્વીના રાજ;
 શું અપ્સરાના વોહોછો^૩ વના, દમયંતીની દાસી દેવાંગના.
 વિદુર્લ દેશ ને કુંદનપૂર, જાઓ જોવા શું બેઠા સૂર;
 કહી નારદ થયા અંતરધ્યાન, છાના દેવ થયા સાવધાન.
 સંભારી રૂપ મનમાં ફૂલતા, ચાર દેવને લાગી લૂલતા; ૭૪૦.
 ઇંદ્ર અગ્નિ વરૂણ ને જમ, ઉઠી ચાલ્યા જે જ્યમ ત્યમ.

વલણ

જ્યમ ત્યમ ચાલ્યા દેવતા, ધરી જીજ્ઞવાં રૂપ રે;
 વિદુર્લ ગયા મનભંગ થયા, દેખી નળનું રૂપ રે.

કડવું ૧૮ સું. રાગ આરંગ.

નળને જોવા ઇંદ્ર રહ્યા છે,^૪ એટલે આવ્યા જમજી;
 અગ્નિ વરૂણ પૂઠેથી આવ્યા, પૂછે માંહોમાંહે ક્યમજી. ૭૪૫
 અન્યો અન્યે ચોરી કરતાં, બોલે જીજ્ઞવાં કામજી;
 ચારે દેવ માંહોમાંહે છેતરે, ન લે પરણ્યાનું નામજી.

૨. 'યે જન દમયંતી કરત મરે, તે જન જમપુરમાં સંચરે.' (પ્ર. ૨)

૩. 'વોહોછો' (પ્ર. ૬)

૪. 'નળને જોઈ ઇંદ્ર રહ્યા છે.' (પ્ર. ૨)

અગ્નિ કહે શું અધર્મ બોલવું, સર્વ દમયંતીના લોભીજી;
 મનના મનોરથ રાખો મનમાં^૫, નળ આગળ કાંતિ ન શોભીજી.
 પછે તાળી દઈ હસ્યા માંહોમાંહે, કપટ કીધું ત્યાગજી; ૭૫૦
 સ્વયંવરમાં ચારે જઈ જોઈએ, કોહોનું લજશે ભાગ્યજી.^૬
 વરુણ લણે વેદર્થી વચાની, મૂકો મનની આશાજી;
 પરણશે નળ આપણે ફજેતી, છેદાશે અધરસું નાસાજી.
 અગ્નિ કહે હો વાસવ રાજા, મૂકે હેયાનો હર્ષજી;
 દમયંતીને તમે ન પામે, જો તપો શત વર્ષજી. ૭૫૫
 ભીમકસુતાને આલિંગન નહીં દે, અભાગિયાં આપણું ગાત્રજી;
 વિરસેનસુત આગળ વિજી ન પામે, તો આપણુ કોણ માત્રજી.^૭
 જદપી મનસા નળની મૂકી, આપણી મમતા કરેજી;^૮
 ગુણુ વોહોણી જો હોય દમયંતી, બહુ આપણી વરેજી.
 લક્ષણુ વોહોણી દમયંતી છે, રૂપ યૌવન ઉનમતજી; ૭૬૦
 ગોળ મુકીને જોળને ખાચે, નોહે ચતુર પશુવતજી.^૯
 એહુ પ્રકારે એહને ન વરવી, માટે પાછા ફરવુંજી;
 માણસ વરે ને દેવ ફરે એથી, આપે લલું મરવુંજી.
 શક કહે નળરાજાને, જમરાજ લો જમલોકજી;

૫. 'મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા.' (પ્ર. ૨)

'મનના મનોરથ પણ રહ્યા મનમાં.' (પ્ર. ૬)

૬. 'કેનું ભડે છે ભાગ્યજી.' (પ્ર. ૨)

૭. 'ભીમક સુતાસુ આલિંગન નવ દે, અભાગીમાં આપણું શરીરજી;
 નળ આગળ વિજી નહિ પામે તો, આપણે ન રખાય ધીરજી.' (પ્ર. ૪)

૮. 'કદાપિ નળને મૂકે માનની, આપણી મમતા કરેજી;

તોએ ગુણુ વોહોણી દમયંતીને, (અ) બહુ આપણુ (ને) વરેજી.' (પ્ર. ૨)

'જદપી મનસા નળની મુકી, આપણુ ઉપર ધરેજી;

ગુણુ વોહોણી જો હોય દમયંતી તો, બહુ આપણુ વરેજી.' (પ્ર. ૨)

૯. 'ગોળને મેહેથી જોળ (ફુંજી) ખાચે, તો એ ચતુર પશુવતજી.' (પ્ર. ૨)

'ગોળ મુકી જો જોળને ખાચે, એ ચતુર પશુવતજી.' (પ્ર. ૬)

આફળીએ આપણને વરસે, થશે હંસનું કીધું ફેફલ. ૭૬૫
 વરણ ભણે જે એ શી લલુતા, વણ ખુટે મરે કયમળ;^{૧૦}
 એમ ચાલતું હોય તો લેઉં દમયંતીને, એમ કહેવા લાગા જમળ.
 અગ્નિ કેહેરે ભલો શ્રમ કીજે, કદાપી થાય સાચોળ;^૧
 દમયંતી ભણી દૂત થૈ જાય, ચારે નળને જાણોળ.
 પછે નળ પાસે આવ્યા સ્વર્ગવાસી, વેશ વીપ્રનો ધારીળ; ૭૭૦
 ત્રિપુંડ તાણ્યાં પુસ્તક કરમાં, ગ્રહી સુંદર ઝારીળ.^૨
 નળે નિર્મળ પ્રાદ્યણ દીઠા, આખ્યાં આદરમાનળ;^૩
 આસન આપી પૂજા કીધી, પછે પૂજે રાજનળ.^૪
 કામકાજ અમ સરખું કહીએ, હરિ મોટા છે કરનારળ;
 વિપ્ર કેહે અમે આવ્યા છીએ, તુંને જાણી ગુણ લંડારળ.^૫ ૭૭૫
 નળ કેહે જે માગો તે આપું, માનજો અવશ્યમેવળ;
 વચન લેઈ વિપ્રવેશ મુકીને, થયા પ્રત્યક્ષ દેવળ.
 વળ પાશ જવાળા ગ્રહી, જમે ગ્રંથો જમદંડળ;
 જળહળ મંદીર થઈ રહ્યાં, જાણે ઉદયા માર્તંડળ.
 ચક્રીત રાજ થઇ રહ્યો, કરતો દંડ પ્રણામળ; ૭૮૦
 નળ વિના કેા દેખે નહીં રે, દેવ રૂપનાં ધામળ.

-
૧૦. 'ધર્મ કહે એ શી લલુતા, કહો વણ ખુટે કયમ માણંળ;
 'ઈમ ચાલતું હોય તો લેઉં દમયંતીને, અર્થ મારો સાણંળ.' (પ્ર. ૨)
 ૧. 'વિશ્વાનર કહે ભલું શ્રમ કરી જોઈએ, કદાપી થશે સાચોળ,' (પ્ર. ૨)
 'અગ્નિ કહે રે ભલું શ્રમ કીજે, કદાપિ થાય સાચુંળ;
 દમયંતી ભણી દૂત થૈ જાય, નળને જમને જાણુંળ.' (પ્ર. ૪, ૫)
 ૨. 'ત્રીપુંડ તાણ્યાં પુસ્તક પાસે, હાથમાં ગ્રહી ઝારીળ.' (પ્ર. ૨)
 ૩. 'આદરે આખ્યાં આસનળ' (પ્ર. ૨); 'આદર દીધાં માનળ.' (પ્ર. ૪, ૫)
 ૪. 'ભલે દર્શન દીધું પવિત્ર કીધાં, હું રાંકને જીવનળ.' (પ્ર. ૨)
 ૫. 'સત્ય લંડારળ' (પ્ર. ૨. ૬)

વલ્લભ

રૂપધામ તે દેવતા, વિનતી નળરાયને કરે રે;
તું દૂત થઇ જા કન્યાને જો, દમયંતી અમને વરે રે.

કડવું ૧૯મું. રાગ ખીહાગડો

દેવ કેહે હો રાજા મિત્ર, પુણ્યસ્થોક પરમ પવિત્ર;^૧
કૃપા કરી કન્યા કને જાઓ, વેવીસાળીઆ અમારા થાઓ. ૭૮૫
મહિલાને મારો મોહનાં બાણ, ચારે ચતુરનાં કરજો વખાણ;
ભાગ્ય હોશે તેહને વરશે, જોહેના કર્મનું પાનડું ફરશે.
નળ કેહે રક્ષક બળીઆ હોય, મુને પેસવા નવ દે કોય;
દેવ કેહે જાઓ જોગીને વેખે, દમયંતી વિના કો નવ દેખે.
ચારે કરે નળને અણસારા, બે ગુણ અઢકા બોલજો મારા; ૭૯૦
જોહેવું સાંભળી ચાલ્યો નળરાય, ત્યારે દેવને વિમાસણ થાય.
રૂપવંત નળનેરે જોશે, કન્યાનું મન સઘે મોહોશે;^૨
વાત કેહે નહીં આપણી વરણી, વેવીસાળીયો બેસશે પરણી.
દષ્ટે દષ્ટ જ્યારે મળશે, ગુણ આપના નવ સાંભળશે;^૩
નળને લેવરાવ્યો જોગીના વેષ, શિખવ્યું તેમ કરજો વિશેષ.^૪ ૭૯૫
રૂપ પાલટીને નળ પળીયો, દેવે અનુચર એક મોકલીઓ;
દૂતને દેખે નહિ નળરાય, આગળ પાછળ બન્યો જાય.

૧. 'જો' (પ્ર. ૪, ૬)

૭. 'દેવ કહે હો નળ મહામિત્ર, પુણ્યસ્થોક રાજા પવિત્ર.' (પ્ર. ૨)

૮. 'દેવના' (પ્ર. ૨, ૪, ૬)

૯. 'રૂપવંત દૂતને જોશે, કન્યાનું.....' (પ્ર. ૨)

'રૂપવંત એ નળને જોશે, કન્યાનું મન તેને મોરો.' (પ્ર. ૬)

૧૦. 'દષ્ટા દષ્ટ ભાઈ જ્યારે મળશે, ગુણ નહિ આપણા સાંભરશે.' (પ્ર. ૨)

'દષ્ટે દષ્ટ જ્યારે મળે, ગુણ આપણા નવ સાંભળે.' (પ્ર. ૪, ૫)

'દષ્ટિએ દષ્ટ મળશે જ્યારે, ગુણ આપણા નવ સંભારે.' (પ્ર. ૬)

૧૧. 'શીખવ્યા તામસ કરજો તેષ.' (પ્ર. ૪, ૫)

પેઠા ઘરમાં પાધરા દોર, કેા નવ દેખે દિવસના ચોર;
 જ્યાં દમયંતીનું અંતઃપુર, ત્યાં આવ્યો નળરાય શૂર.
 દીઠી દેવકન્યા જેવી દાસ, જે રમતી રાણીને પાસ; ૮૦૦
 કેાઈ નાયકા તો ત્યાં નાહાતી, કેાઈ કન્યાના ગુણ ગાતી.
 કેાઈ શામળી ને કેાઈ ગોરી, કેાઈ મુગ્ધા ને કેાઈ છોરી;
 કેાઈ કામ કરતી હાલેમાલેર, કેા વસ્ત્ર ખાંધે ઘડી વાળે.
 રેહે આપ આપણે સાળે, હાર ગુંથતી કન્યા કાળે;
 એમ જોયો હેઠલો માળ, પછે ખીજે ચઢ્યો ભૂપાળ. ૮૦૫
 ત્યાં દાસીનું જુથ જોયું, પછે ચઢ્યો જ્યાં ત્રીભોયું;
 વસે છે દમયંતી નારી, સહસ દાસી સેવા કરનારી.
 કેટલી ગાન કરે સ્વર ઝીણા, કેા નાચે વળડે વીણા;^૨
 વાતે રીજવતી ચતુરસુખણ, કેટલી કરતી કન્યાનું વખાણ.
 એકાંત ત્યાં છે ચોરડી, હીંડોળે હીર દોરડી;^૩ ૮૧૦
 હરિવદની એડી હીંચે, દાસી કેશમાં ધુપેલ સીંચે.
 કિકરી પાસે માથું ગુંથાવે, કેહે સંથો રખે વાંકો આવે;
 ભીંત માંહે જડી છે આપ, વણુ ધરે દીસે છે આપ.^૪
 આગળ દમયંતી પાછળ દાસી, સાહામા પ્રતિબિંબ પ્રકાશી;
 સુખ કમળ કન્યાનું ઝળકે, સામો ચંદ્ર ખીજે જાણે ચળકે.^૫ ૮૧૫
 શોભે નારી જોળન ધામ, મુખે નળરાજનું નામ;
 એવું ભૂપતિએ રૂપ જોયું, મોહબાણ મનડું પરાયું.

૨. 'હેઠલે માળે.' (પ્ર. ૨, ૪, ૫)

૩. 'કેટલિક...ઝીણા, કેાઈ કરમાં વળડે વીણા.' (પ્ર. ૬)

૪. 'ત્યાં ખાંધી હીંડોળે દોરડી' (પ્ર. ૨); 'હિંડોળે ખાંધી હીર દોરડી' (પ્ર. ૪); 'હીંડોળે હીર દોરડી' (પ્ર. ૫); 'હીંડોળે ખાંધી હીર દોરડી.' (પ્ર. ૬)

૫. 'ભીંતે જડી ચોપાસે આપ, આકાશીએ દીસે સખળું આપ.' (પ્ર. ૨)

૬. 'સામ સામા ચંદ્ર જાણે ચળકે.' (પ્ર. ૨)

'જાણે ચંદ્ર બિંબ સહાયું ચળકે.' (પ્ર. ૪)

અંગરંગથી આડો આંક, મોહ્યા દેવ તણો શો વાંક;
ચારમાં કોનું ભાયગ ભળશે, રત્ન આ કર કોને ચઢશે.
મને પરણત મનની રૂચે, અંત્રાર્થ થયા દેવ આવી વચ્ચે; ૭ ૮૨૦
ભલું ભાવી પદારથ થયો, નળે વિવેક મનમાં ગ્રહ્યો. ૮

વલણ

ગ્રહ્યો વિવેક શોકને તણ, જ્ઞાન તે હૃદયે ધરે રે;
સત્ય પોતાનું પાળવા, દેવનું માગું કરે રે.

કડવું ૨૦મું. રાગ સામેરી.

ઢેઠી દમયંતી શીશ ગુંથાવા, સ્વયંવરને સાંતરી થાવા; ૯
સામી ભીંતમાં જડી છે ખાપ, વણુ ધરે દીસે છે આપ. ૮૨૫

ઠાગ

આપ દીસે છે વણુ ધરે, પ્રતિબિમ્બ જોતી દષ્ટ;
દાસીને દમયંતી જોડાં, નળ આવી રહ્યો છે પૃષ્ઠ.
પ્રતિબિમ્બ પરચું દર્પણમાં, પ્રેમદાએ દીઠો પૂર્ણ;
ગઈ ખુણે નહાસી તેડી દાસી, શું જોસી રહી છે મૂર્ખ.
માધવી વળતું વહે ખાઈ, શા માટે નાશી ગયાં; ૮૩૦
મેં કો ન દીકું તમે દેખી, આવડું શું વિસ્મયે થયાં.
જેહેલી તારી મીટ મસ્તકમાં, મેં દર્પણ રાખ્યું દષ્ટિમાં;
સ્વરૂપ દીકું દિવ્ય નળનું, ન મળે ખીજે સદ્ધિમાં.
વેશ છે વૈરાગનો બાણે, નાટક કોએક લાવ્યો;
શકે તો એ પ્રાણુજીવન, નળરાય નિશ્ચે આવ્યો. ૮૩૫

૭. 'મને પરણત તો માનવી રૂચે, અંતરાર્થ થયા દેવ વચ્ચે.' (પ્ર. ૨)

૮. 'નળે વિવેક હૃદયમાં ગ્રહ્યો.' (પ્ર. ૨)

૯. 'સ્વયંવરમાં શીશ જાવા.' (પ્ર. ૨)

સાહેલી કેહે પ્રીછો તમો, કાં દીકું છે જે ઝંખના;^{૧૦}
 નળ આવીને કેમ શકે જ્યાં, ના આવે પ્રાણી પંખના.
 કામની કેહે તે પ્રીછીઉં, તું દાસી માણસનો અવતાર;^૧
 ન માને તો આવ કૌતક, દેખાડું બીજી વાર.
 યુનરપિ બેઠાં પૂઠ પૂઠે, દર્પણમાં મીટ જોડ; ૮૪૦
 સ્વરૂપ^૨ નળનું દેખાડયું, જેની કાંતિ કંદર્પ^૩ કોડ.
 દાસી રાણી થયાં બેઠાં, ઝખકારે ઝખકી વીજળી;^૪
 દમયંતી કહે દાસીને કાં, માહારી વાત કેહેવી મળી.
 પછે સ્તુતિ માંડી શ્યામાઓ, અંતરપટ આડો ધરી;
 દેવસ્વરૂપ થાઓ દેખતા^૫, ત્યારે નળે દેહ પ્રગટ કરી. ૮૪૫
 આપી આસન કરી પૂજન, પછે પૂછે કિંકરી;
 કહો દેવપુરૂષ કાંહાંથી આવ્યા, વેશ જોગીનો ધરી.
 નળ કહે તું નીચ માણસ, કેમ વહું હું વૈખરી;^૬
 દમયંતી પુછે તો બોલું, નહીંતર જાઉં પાછો ફરી.
 દમયંતી કહે દેવ જદાપી, પણ થઈ આવ્યા સંન્યાસી; ૮૫૦
 કપટરૂપને કન્યા કેમ પૂછે, માટે પૂછે દાસી.

૧૦. 'દાસી કહે દમયંતી સાંભળો, તમને નળની જખના;

નળ આવીને નવ શકે, જ્યાં ન આવે પ્રાણી પંખના.'

૧. 'કામની કહે કિંકરી, તુંને પતીત નથી લગાર.' (પ્ર. ૨)

'કામની કેહે તે પ્રીછીઉં'.....(પ્ર. ૫)

'કામની કહે પ્રીછો નહીં, દાસી માણસ અવતાર;
 નવ માને તો આવ્ય દેખાડું, કૌતક બીજી વાર.' (પ્ર. ૬)

૨. 'પ્રતિબિંબ.' (પ્ર. ૨)

૩. 'કામની.' (પ્ર. ૪, ૫)

૪. 'ઝખકારે અખળા થઈ ઝાંખી, બાણે ઝખકી વીજળી.' (પ્ર. ૨)

૫. 'હો દેવ સ્વરૂપ ઘોરે દેખા.' (પ્ર. ૨)

'હો દેવસ્વરૂપ ઘોરે દેખા.' (પ્ર. ૬)

૬. 'કિંકરી.' (પ્ર. ૬)

વલ્લભ

હાસી સંન્યાસી જોગ છે, કેવળ નોહો અતીત રે;
વચન સુણીને નળ મન હરખ્યો, હરી લીધું ચીત રે.

કડવું ૨૧ મું. રાગ માઝ.

મન મોહ પામ્યો મહિપતી, ધન્ય દેવ જે વરશે સતી;^૭
જોગી ભૂપને ભામનિ લોગ્ય, ઘટે દેવને અમો અયોગ્ય.^૮ ૮૫૫
નારિ પ્રત્યે નળ એમ કહે છે, જો તું જોગીરૂપને લહે છે;^૯
અમો ન જાઉં વિષયાની વાટે, અહિયાં આળ્યો હું સાધવી માટે.^{૧૦}
હું તો દૂત છું દેવતાતણો, પાળું છું આચાર આપણો;
તાંકે પૂર્વ જનમનું પુન્ય, ભાગ્યમાંહિ કાંઈ નથી નુન્ય.^૧
જે દેવદૂત ઘેરે આળ્યો, મોહવર્ધન વારતા લાળ્યો; ૮૬૦
અળગું કરોને અંતરપટ, કંઈ વાત આણીને ઉલટ.
અમો રૂપ કોટાનકોટ ધરે, તણ સ્વારથ પરમાર્થ કંઈ;
સાંભળીને યોલ રસાળા, પટ તણને નીસરી બાળા.
પરિસ્વેદ મુક્તા રહ્યાં ટપકી, બહાર નીસરિ વીજળિ અબકી;
હિંડતાં હાલે જ્યમ દ્રુમવેલી, નળ નિકટ ગઈ ગર્વઘેલી. ૮૬૫
તાણીને પ્રતાપ ન માયો, અબકારે નળ અંબવાયો;^૩

૭. 'ધન્ય દેવ વરે એ સતી.' (પ્ર. ૪)

૮. 'જોગી ભૂપને ભાવતી, નહીં દેવ ઘટે એહેને પતી.' (પ્ર. ૪)

૯. 'નારી પ્રત્યે નળ એમ કહે, તું શુ જોગીરૂપને લેહે.' (પ્ર. ૪)

૧૦. 'આંહાં આળ્યો તું સાધવી માટે.' (પ્ર. ૪)

૧. 'ભાગ્યમાં નથી કાંઈ નુન્ય.' (પ્ર. ૪)

૨. 'આશ્ચર્ય.' (પ્ર. ૪)

૩. 'તાપ તાણી તેજ ન ખમાયો.....' (પ્ર. ૨)

'તાણીનું તેજ ન ખમાય, અબકારે નળ અંબવાય.' (પ્ર. ૪)

'તાણીના તેજનો તાપ ન ખમાયે, અબકારે નળ આંખો યાએ.'

(પ્ર. ૪ ખ, અ)

દીડી મહપૂરણ માતંગી, નળ તકિયે એઠા ઉઠંગી.^૪
 ઘુઘરિ ઝાંઝરની ઝણઝણતી, પગને અંગુઠે પૃથ્વી ખણતી;
 કર દીધો છે ગળસ્થળે, એવી નારી દીડી નળે.
 પ્રેમે પ્રેમે થયાં બે લેળાં, મોહ્યો મહિપતિ દેખી મહેલા; ૮૭૦
 સત્યવાદિયે સત્યજ રાખ્યું, મનથી પરણવું કાઠી નાખ્યું.
 રખે ઇંદ્રિ નારીને નરખે, નળ મન પાછું આકરખે;^૫
 એઠા આસને આસન વાળી, માંડી વાત સત્ય સંભાળી.
 પરમારથે દેવનિ વતી, ગોષ્ઠિ માંડિ છે નૈષધપતી;^૬
 અહો લલિતા^૭ અંબુજલોચની, સુખવર્ધનિ દુઃખમોચની. ૮૭૫
 એસો આસને લલ્લજા છાંડી, પુછું વાત કહો સુખ માંડી;
 કન્યા કહે કોહો જે કેહેવું, મુને ઘટે છે ઉભાં રહેવું.^૮
 પર પુરૂષ એઠાં કેમ બેસું, જાણે નળ તો કેહેશે એ શું;^૯
 વારૂ થયું જે તમે મળીયા, શું નૈષધનાથે મોકલીયા.
 વળી કોહોને કાહાવ્યું જેહ, સાંભળવા ઇચ્છું છું તેહ;^{૧૦} ૮૮૦
 વળતા બોલ્યા વીરસેન સુત, નહિ હું નળનો દેવનો દૂત.
 નળ નળ સુખ શું લાખે, તજ સુધા વિષ કાં આખે;
 તજ સ્વજન શત્રુને કેમ મળીએ, મુકી ચંદન કાં વળગે બાવળીએ.

૪. 'રહી ઉભી સર્વે ઉઠંગી' (પ્ર. ૨)

'તકીએ ઉભી છે અઠંગી' (પ્ર. ૪)

૫. 'વિષે (વિષય) ઇંદ્રિ નારી નીરખે, નળને પાછું આકરખે.' (પ્ર. ૨)

'વિષય ઇંદ્રિયે પોતે નવ નીરખે, નળ મન પાછું આકરખે.' (પ્ર. ૪)

૬. 'પરમારથે દેવનિમિત્તે, ગોષ્ઠ માંડિ નૈષધપતે.' (પ્ર. ૨, ૪)

૭. 'હો લલિત' (પ્ર. ૨, ૪)

૮. આ લીટી પછી પ્ર. ૪માં 'નથી બેસવું ઘટવું અમને, વારતા સત કહું છોં તમને' છે.

૯. 'જાણે નળ તો એ કહેશે કશું.' (પ્ર. ૪, ૫)

૧૦. 'મારે કંથે કહાવ્યું છે શુંય, સાંભળવા ઇચ્છું છું હુંય.' (પ્ર. ૨, ૬)

તણ રત્ન કોડી કો આણે^૧, તણ મગદળ મહીષ પલાણે;
 તણ ધેનુ અજા કો ખાંધે, તણ સાળ કુસકા કોણ રાંધે. ૮૮૫
 માટે હું છૌં તારો નેગીયો^૨, દેવ તેજપુંજ નળ આગીયો;^૩
 ઘેલી નળ માનવ શા લેખે, અમરને તું કાં ઉવેખે.^૪
 વાસવ વહ્ની ને વરૂણરાય, જમ આદે વર્ષાની ઇચ્છાય;
 મોકલ્યો છૌં મળીને ચારે, તો હું આબ્યો છૌં માનવી દ્વારે.
 તું ત્રિલોચનપતિને લજ, નળ અલ્પ જીવને તજ; ૮૯૦
 માગ અમરાવતીનો વાસ, અમર ઇક્ષુ ને નળ ઘાસ.^૫
 સુર પરણે તુંને નહીં મર્ત, નળ વરે દુઃખનું નહીં નિવર્ત;
 સુરસંગે લોગવવા લોગ, નળ અલ્પ આયુષ લયો રોગ.
 મનુષ્ય વ્યાધિ શત ને આઠ, મરિ મરિ અવતારનો ઠાઠ;
 મનુષ્યને વિભોગ પીડે, આયુષ ઉતાવળું હીંડે. ૮૯૫
 મનુષ્યને ઘડીયે શત ઘાત, પીડે જ્વર શીત સનેપાત;
 માનવ ભર્યા હોય મળભૂત, ઘેલી તે સાથે ધરસૂત.^૬
 ગંગાજળ તણ કૂપનું અણાવે, તણ કીર કો કાગ લાણાવે;
 દેવ સુખસમુદના^૭ દાતા, નવ ઓસરે અમૃત પાતા.
 ઇન્દ્ર મંદિર હીંડોળે હીંચ, તુંથી દેવાંગનાવુંદ નીચ; ૯૦૦
 પી સુધા લોગની વાણી^૮, થા ત્રેલોકપતીની તારણી.

૧. 'નાંખી રત્ન કો સીસું આણે.' (પ્ર. ૪)
૨. 'વગિયો.' (પ્ર. ૪, ૫, ૬)
૩. 'દેવ તે રવિ ને નળ તે આગિઓ.' (પ્ર. ૨)
'દેવ ભાનુ ને નળ આગિઓ.' (પ્ર. ૬)
૪. 'રખે અમરને તું ઉવેખે.' (પ્ર. ૨, ૬)
૫. 'ઝાસ' (પ્ર. ૨); 'ઝાસ્ય' (પ્ર. ૬)
૬. 'શું તે સાથે માંડીએ ધરસૂત.' (પ્ર. ૨)
'ઘેલી તે સાથે શું ધરસૂત' (પ્ર. ૪)
૭. 'સુખ સંતોષના દાતા.' (પ્ર. ૨)
૮. 'પી સુધા ને લોગની વાણી.' (પ્ર. ૨)

થઈશ અમર મુધાને પીતા, પરણુ ઈંદ્રને જગ છતાં;
 છાસટ સહસ્ર રંભા આદે, થઈ તૃપ્ત વાસવસંગ સ્વાદે.^૯
 ઈન્દ્રાણીને તાહારી બીક, રખે હમયંતી થાતી અધિક;
 પરણી ઈંદ્ર સાચવ આ તક, જોની કલ્પવૃક્ષ પારિજાતક.^{૧૦} ૯૦૫
 રથ ઐરાવતનું સુખ લે રે, વરવા વાસવને હા કહે રે;
 કરી સણુગાર સર્વાંગે, ઘટે રહેવું ઈંદ્ર અર્ધાંગે.
 વર વહ્ની હો બાળી, નહીં સમો આવે વળી વળી;
 સર્વ દેવતાનું એ વહન, અગ્નિરૂપ કોટિ મહન.
 વળી વરવા ઈચ્છે છે જમ, તેને ના કેહેવાશે ક્યમ; ૯૧૦
 છે વરુણને ઇચ્છા ઘણી, રઠ લાગી છે તમતણી.
 મુકો બાળઅવસ્થાની ટેવ, ફરી માગું ન મોકલે દેવ;
 હંસ મિથ્યા કરી ગયો લવ, રૂપહીણ છે નળ માનવ.

વસણુ

નળ માનવ કદરૂપ^૧ કાયા, નળ નિબ્રંછયો નજે રે;
 પોતે પોતાનું આપ નિબ્રંછયું, તે દેવતાનો દૂત સાંભળે રે. ૯૧૫

કડવું ૨૨ મું. રાગ સામગ્રી.

નળને નિંદો પ્રેમદા દાધીજી, દૂતત્વ ન સીધ્યું^૨ વિદિ ન વાધીજી;
 બે દુઃખદાધી ગુણવંત ગોરીજી, વહ્ની વિજોગનો મુક્યો સંકોરીજી.

હાળ

નિંદા કીધી નળ તણી છે, વિજોગ વહ્ની પ્રથમ;
 કોમળ કદળી કુહાડાના, ધાવ સહે કહો ક્યમ.^૩

૯. 'છાસટ સહસ્ર રંભા ગું આદે, થાશે તૃપ્ત વાસવને સ્વાદે.' (પ્ર. ૬)

૧૦. 'જોની કલ્પવૃક્ષ ને પારિજાતક.' (પ્ર. ૪)

૧. 'કદરૂપ' (પ્ર. ૨, ૬)

૨. 'દૂતત્વ કીધું' (પ્ર. ૨, ૬)

૩. 'ધાવ ખમે ભાઈ ક્યમ.' (પ્ર. ૪, ૫)

'ખા સહેવાસે ક્યમ.' (પ્ર. ૪ ખ)

વિરહિણી ઘણી વિકળ^૪ થઈને, પડી પૃથ્વીમાંહે; ૯૨૦
 સાહેલી ચાંપે હૃદે ને, મુખે વહે ત્રાહે ત્રાહે.
 આશ્વાસના કરતી કિંકરી, વળી શ્યામાને સાન;
 દૂત પ્રત્યે કહે કન્યા, શું કંઈ સુરરાજન.
 અપ્રાપ્તિ અમને અમરની ને, અદૃષ માનવ કાય;
 જઈ કહો તમે દેવને જે, એ કારજ નવ થાય. ૯૨૫
 ઉત્કૃષ્ટ અમર નિકૃષ્ટ નળ, મેં તમથી બાણ્ય આજ;
 પણ નૈષધપતિને પિંડ સોંપ્યો, અન્ય તણું નવ કાજ.
 અકળ અજ ને અનંગઅરિ જો, વરવા આવે તણ;
 તોહે પણ મુકું નહીં,^૫ ચિત્ત ચોહોડું નળને ચણું.
 વિરસેનસુતનો દૂત હંસ, મેં દીધી તેને આશ;^૬ ૯૩૦
 ના કહું તો લાજે જનુની, જનમાં હોએ હાસ.
 તમે પધાર્યા દૂત થઈને, દેવનું કરવા હેત;
 શકે તો નળ વિધિને આવ્યા, સુરસું કરી સંકેત.
 જથારથ બોલેરે^૭ જોગી, ભોગી છો ભૂપાળ;
 મનમાં છો તેવા દેખું છૌં, હંસે નાંખી મોહજાળ. ૯૩૫
 સંન્યાસી કહે સુંદરી, કાણુ માત્ર નૈષધપત્ય;
 દેવ વિના નોહે મનુષ્યને, અગોપ આવ્યાની ગત્ય.^૮

૪. 'વિદ્ધ' (પ્ર. ૨)

'વિદ્યે' (પ્ર. ૪, ૫)

૫. 'તોહે હું ચૂકું નહીં' (પ્ર. ૨, ૬)

૬. '.....આશા;

'ના કહું તો જનક જનુનીનું, છેદાય ત્યાંહાં નાશા.' (પ્ર. ૨)

'ના કહું તો લાજે જનુની, થાય ભીમકનો નાશ.' (પ્ર. ૪ ગ)

'ના.....જનકનો હોય નાશ.' (પ્ર. ૪ ક, ખ, ચ)

'ના કહું તો જનક જનુનીનું, સત્ય થાય નાશ.' (પ્ર. ૬)

૭. 'બોલો' (પ્ર. ૨, ૪, ૫, ૬)

૮. 'ગોહ આવ્યાની ગત્ય' (પ્ર. ૨); 'અગોચરની ગત્ય' (પ્ર. ૪ ક);

'ગોચ્ય આવ્યાની ગત્ય.' (પ્ર. ૬)

બુધ્ધહીણ બાળા દેખીયે, છે માનવ ઉપર મોહ;^૯
 સ્વર્ગસદન મુકીને કાં, ઈચ્છે નળધર ગોહ.
 તું નહીં વરે તો દેવ ચારે, કરશે બળાત્કાર; ૯૪૦
 કલ્પવૃક્ષ તુંને તાણી લેશે, જો બચશે સુર લગાર.
 દમયંતી કહે દેહ પાડું, જળમાં કંઈ જળસાઇ;
 વરુણ વસે છે નીરમાં તુંને, સદા બશે સાહી.
 પાવક પ્રકટી કાઢી સીંચી, માંહે કંઈ જંપાપાત;^{૧૦}
 વહ્ની વરવા રહ્યા બેસી, વારૂ વેવાની^૧ વાત. ૯૪૫
 કંઠપાશ કંઈ કે વિષ પીઈ, જેમ તેમ પાડું કાય;
 તો અવગતે જમલોક પામે, સદા વરે જમરાય.
 અનશન મતે તપ કંઈ, મંઈ ગુફામાં પેસી;
 તે પુન્યે તું સ્વર્ગ પામશે, ઇંદ્ર રહ્યો છે બેસી.

વલણ

બેસી રહ્યો છે સુરપતિ, તું મુએ ન છુટશે ઘેલી રે; ૯૫૦
 અંતે અમર વરે ખરા માટે, પરણ પ્રેમદા પેહેલી રે.

કડવું ૨૩ મું. રાગ દેશાખ.

ફૂત કેહે સાંભળ સુંદરી, અમર ન મૂકે પરણે ખરી;
 તવ કન્યા કેહે હે જોગીજન, તમારૂં નળના જેવું વદન.^૨
 જેવું હંસે રૂપ વર્ણવ્યું, તેવું તમારૂં દર્શન હવું;
 મોહું નળ દેવનો દાસ, નારી કેહે ન આવે વિશ્વાસ. ૯૫૫

૯. 'બુધ્ધહીન અબલા દીસે છે, તુંને માનવ ઉપર મોહ;
 સ્વર્ગસદન મધવાનું મુકીને, કાં ઈચ્છે નળધર ગોહ.' (પ્ર. ૨)

૧૦. 'પાવકમાંથી દેહ પ્રભળ, હું કંઈ જંપાપાત.' (પ્ર. ૬)

૧. 'વિચારી' (પ્ર. ૬)

૨. 'કન્યા કહે હો જોગી જન, તું નળ સરખો દીસે રતન.' (પ્ર. ૪, ૫)
 'કન્યા કહે હો જોગી જન, તું નળ સરખો દીસે દરશન.' (પ્ર. ૬)

બ્રહ્મા કરે કોટી ઉપાય, નળ જેવો અન્ય નહીં નીરમાય;^૩
 જે સત્યવાદી હો તો સતને વદો, તાતના સમ જે મિથ્યા વદો.^૪
 સાંભળી નળને આઠ્યું હાસ્ય, દેખી દમયન્તી ગઈ પ્રભુ પાસ;
 શીઠ નહાસો છો અરાંપરાં, પ્રીછ્યાં સ્વામી તમે ખરાં.
 તોએ નળ સતથી નવ ચળે, તે સર્વ દેવનો દૂત સાંભળે; ૯૬૦
 ધસી દમયન્તી ગઈ પ્રભુ પાસ, નળ અંતરધ્યાન હવે આકાશ.^૫
 જારે મીટામીટજ ટળી, ત્યારે ભીમકતનયા ધરણી ઢળી;
 મૂળ સ્વામીની લે છે સદા, મળી જાતાં વાધી આપદા.
 દાસી પ્રતિજોધે છે સખળ, બાઈ તમને વરશે નળ;
 વદે વૃહદશ્વ હો ધર્મરાય, નળ પહેલો દૂત શિષ્ટે જાય. ૯૬૫
 વદે સેવક ઇંદ્રને નમી, શે અર્થે રહ્યા છો ટમટમી;
 નળનું કાંઈએ ન લાગું કહેણ, ન છુટે હંસે ઝાલ્યું પ્રેમરહેણ.^૬
 કામિની કુંઠન નળ હિરો સાર, જડનારો હંસ સોનણકાર;
 નળે દૂતત્વ મન મૂકી ઠર્યું, પણ કન્યાયે શ્રવણે ન ધર્યું.
 જેમ ગતી કરે બળીયો માડત, તેમ વર્તે વીરસેનનો સૂત;^૭ ૯૭૦
 નળને સત્યે મેઘ વૃષ્ટિ કરે, નળને સત્યે ધરા શેષ ધરે.
 નળ નોહો તો મેરૂ નિશ્ચે ડગે, ધર્મ રહ્યો નળરાય લગે;
 તમે ન પરણો તો કરમનો વાંક, બાકી નળે વાળ્યો આડો આંક.
 એહવે સમે રાય આવ્યા તહીં, અથઘતિ વારતા સહુ કહી;
 સ્વામી માહાઈ કહ્યું મન ન ધરે, બીજે મોકલો જેનું કહ્યું કરે.^૮ ૯૭૫

૩. 'નળ જેવો નીરમે નહીં કાય' (પ્ર. ૪, ચ.)
૪. 'જે સત્યવાદી હોયે સત્યજ વદે, તો તાતનો સમ તું રાખજે હુદે.' (પ્ર. ૨)
૫. 'ધસી દમયન્તી બ્રહેવા હાય, અંતરધ્યાન થયો નળનાય.' (પ્ર. ૨)
૬. 'ન ત્રુટે હંસનું ઝાલ્યું રેણ.' (પ્ર. ૬)
૭. 'જેમ ગત્યે કરી બળીયો માડત, તેમ સતવાદી રાજ વીરસેન સુત.' (પ્ર. ૨)
 'જેમ ગતિ કરે બળીયો માડત, તેમ સત્યે વિરસેન સૂત.' (પ્ર. ૬)
૮. 'જેનું મન ધરે.' (પ્ર. ૬)

• માહરે વિષે લીનતા તો હવી, બીજી ન ગમે વારતા નવી;
 ત્યારે દેવતા કરે વિચાર, ફરી જાતાં હસે સંસાર.
 આપણો શ્રમ કેમ જાએ તથા, તે માટે વરવી સરવથા;
 'જે કન્યાને ગમ્યો નજભૂપ, તો આપણે લીજે નજના રૂપ.
 દેવ કહે સુણો નૈષધરાય, અમો ધરું તમારી કાય; ૯૮૦
 પંચ નજ રહિયે એક હાર', ભાગ્ય હોય તેને વરશે નાર.
 નજ કહે રે કાં નહીં સ્વામ, મેં આવવું તમારે કામ;
 માનવ કયાંથી સુરની સંગત, દેવ ચારની પામું પંગત.
 બોલ બંધ કાંધો નજ દેવ, કાલે એમ કરવું અવશ્યમેવ;
 એ કથાધર્મ રહી એટલે, હવે^૧ કન્યાની કોણ થઈ વલે. ૯૮૫
 ગઈ દમયંતી જાંઠાં છે માત, તવ સ્વયંવરની કીધી વાત;
 લાડ વચન કન્યાનાં ગમે, ઘરમાં ભીમક આવ્યાં તે સમે.
 પુત્રીને શીર મૂક્યો ભૂજ, કાલે વરને વરજે તુંજ;
 અંખના તુંને જોડતણી, તે આવ્યો છે નૈષધધણી.
 પુત્રી મનમાં પ્રસન્ન થઈ, પોતાને અંતઃપુર ગઈ; ૯૯૦
 રાય ભીમક સભામાં આવ્યા, શત પડાદારને^૨ તેડાવ્યા.
 આગન્યા દીધી વૈદર્ભરાય, જાઓ વજાડો પડો સેન્યામાંહિ;^૩
 આવજો સભામાં રાજકુમાર, કાલ કન્યા આરોપશે હાર.
 પ્રાણિમાત્ર આવજો સજ થઈ, જાઓ પડો વજાડો એમ કહી;
 જેણે શિબિર ઉતર્યા હોય ધણા, ત્યાં સેવક ફરે ભીમકતણા. ૯૯૫
 કામકામ પડા વાજતાં, ક્ષત્રી સણગારે સાજતા;
 મળસ્નાન કરે ને અંગ ઉલટ, ફરી ફરી ખાંધે મુગટ.

૯. 'એક હાર' (પ્ર. ૪)

૧૦. 'એ કથાધર્મ રહી એટલે, પછે.....' (પ્ર. ૨, ૬)

૧. 'પડીધ' (પ્ર. ૪ ક); 'મુત બંધુજન.' (પ્ર. ૬.)

૨. 'આજ્ઞા આપી વૈદર્ભરાય, પડો વજાડાવ્યો સેના માય.' (પ્ર. ૬.)

૩. 'તંબુ શિબિર ઉતારા ધણા.' (પ્ર. ૪, ચ)

રાતમાં શીખે ચાતુરી ચાલ, રખે વીસરી જાતા કાલ;
આખી રાત થતા સાંતરા, ઢળી ઢળી પડે છે ઉબગરા.

વલણ

ઉબગરા આખી રાતના, સણગાર સજતાં થયું વહાણુંરે; ૧૦૦૦
સ્વયંવરમાં ભૂપતિ મળીયા, કવિ કહે શું વખાણું રે.

કડવું ૨૪ મું. રાગ સામેરી

વૈશંપાયન કહે રાજન,^૪ સાંભળ સ્વયંવરનું વર્ણન;
પડો વાજ્યો શુણ્યો સર્વ રાતે, ઉઠ્યા ઉજમ થાતે પ્રભાતે.
શીઘ્રે જઈયે વર્યાની તકે, તેડાં મોકલ્યાં ભાઈઓ ભીમકે;
નોહો અતિકાળકીધાનું કામ, માંડવે નવ મળશે ખેસવાનાં ઠામ. ૧૦૦૫
ભીડ ભરાઈ ગામ ભાગળથી, રંક જાયે રાય આગળથી;^૫
મળે શુકન સાહામા તેડે, શુકન વંદે ને રથ ખેડે.^૬
કરે તિરસ્કાર સેવકપર રીસ, પડે મુગટ ઉઘાડાં શીસ;
જાયે અસ્વાર બહુ અલખેલા, હય હીંડે જાણે જળના રેલા.
ભરાયે રથ માંહોમાંહે અટકે, ત્રાડે હસ્તી ઘોડા ભડકે; ૧૦૧૦
અસ્વાર પડે છે નીસરી, તે મળે કહીએ નવ ફરી.^૭
વાહન પડધાને ચાલ્યો છબ,^૮ ચરણ રેણુએ છાયો નભ;^૯
થઈ રહ્યું છે અંધારૂં ઘોર, પડી રહ્યો છે શોહોરા શોહોર.
ખોલે હુંડભીના બહુ ડંક, અકળામણુનો વળ્યો અંક;

૪. 'મહદેવ કહે છે વચન.' (પ્ર. ૬)

૫. 'રંકરાય જાય આગળથી.' (પ્ર. ૨, ૬)

૬. 'શુકન વંદી શીઘ્ર રથ ખેડે.' (પ્ર. ૨, ૬)

૭. 'અસવાર પડે છે નીસરી, તે અશ્વને નહીં મળે ફરી.' (પ્ર. ૨)

'ખેડા અસ્વાર પડે નીસરી, તેહ મળે કહીંકજ ફરી.' (પ્ર. ૬)

૮. 'પડધા પાળાનો ચાલ્યો છબ' (પ્ર. ૪ ખ, ચ)

'વાહન પડધા ચાલ્યાની છબ.' (પ્ર. ૬)

૯. 'અબ્ર' (પ્ર. ૪, ૫)

સર્વને દમયંતીનું ધ્યાન, પ્રાણીમાત્ર વર નહિ કો જાન. ૧૦૧૫.
 સ્વયંવર જોવા કારણે, પ્રમા મળી મંડપ બારણે;
 દ્વારે ઉભા જે જ્યેષ્ઠિકાદાર, તેડે જેને જેવો અધિકાર.
 ડાહ્યા થઈ મંડપમાં પેશે, નામ વાંચે ને આસને બેસે;
 એક મંત્રી સેવક ખવાસ, ત્રણ ત્રણ સેવક રાયને પાસ.
 કોણુ રૂપ મંડપની રચના, વર્ણવી શકે શું એક રસના; ૧૦૨૦.
 કદળીસ્તંભ રોખ્યાં દ્વારે, માંડ્યાં આસન હારોહારે.
 જશગીત બંદીજન બોલે, મહા ઉન્મત્ત મેગલ ડોલે; ૧
 નાના વિધ ચિત્ર ચિતરીયાં, જાણે દેવવૃંદ ઉતરિયાં. ૨
 ઉડે અખીલ ગુલાલના છંટા, બાજે ઢોલ ને ધુધર ઘંટા;
 સભા માંહે બેઠા મહા મુની, લાગી વેદશાસ્ત્રની ધુની. ૧૦૨૫.
 જતી જોગી બેઠા પાવન, રાયનાં ભાટ ભણે ભાવન; ૩
 રાયને છત્ર ચામર ઢળે, મુગટે મણી જળહળે.
 અગર ધૂપ ત્યાં ઉવેખે, વાજીત્ર નાદ આવે ૪ અલેખે;
 નટુઆ કરે છે નર્ત, ફેરે કુદડી કાહાડે સર્ત.
 બોલે ધુધરીકેશ રણુકા, ગરવઘેલી નાચે ગુણુકા; ૧૦૩૦
 પગપાનીએ શોભે ધરા, બાજે કંકણ ને ધુધરા.
 ગીત ગાયે કોકીલસ્વરા, અનંગ વધારે અપહરા;

-
૧૦. 'કોણુ મંડપ ફેરી રચના, વર્ણવી શકું શું એક રસના.' (પ્ર. ૨)
 'કોણુ રીત મંડપની રચના, વર્ણવી શકું શું એક રસના.' (પ્ર. ૪૫, ૫).
 ૧. 'નહીં રાજ કો એને તોલે.' (પ્ર. ૧)
 'ઉન્મત્ત તે હસતી ડોલે.' (પ્ર. ૪ ચ)
 'ઉન્મત્ત ત્યાં મેગળ ડોલે.' (પ્ર. ૬)
 ૨. 'ઉડે અખીર કેસરના છંટ, બાજે ઢોલ ધુધરના ઘંટ.' (પ્ર. ૨)
 ૩. 'જટીલ જોગી બેઠા પાવન, રાયના ભાટ (૩) ભણે વદન.' (પ્ર. ૨).
 'જટીલ જોગી બેઠા પાવન, રાયના ભણે ભાવન.' (પ્ર. ૨).
 ૪. 'યાય' (પ્ર. ૨, ૪, ૫)

જાણે મંડપ નગરી અમરા, નાચે નારી નરચિત્તહરા.
 લીમક લૂપને દે છે માન, આવી રહ્યા સરવ રાજન;
 ગાનારી^૫ ગાએ ગીત ગાયા, બાંધ્યા તોરણ દેવાય હાથા. ૧૦૩૫
 વર કેસર માંહે ઝકઝોળ, બેસે આસને આરોગે તંબોળ;
 વર થઈ બેઠા પ્રાણીમાત્ર, સમા કર્યા છે વરવાં ગાત્ર.
 શરીર ક્ષુદ્ર કાષ્ટનાં ખોડ, તેને દમયંતી પરણ્યાના કોડ;
 બાળક યૌવનને વળી વૃદ્ધા, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધા.
 કેા તો મોટા ઘરના કુંચર, કેા કહે આઘ અમાઈ ઘર; ૧૦૪૦
 આશા અલિમાન લય્યા નર, વાંકા મુગટ ધર્યા શિરપર.^૬
 ઘરડા થયા નાહના વર, વતાં કરાવતાં વાગા છર;^૭
 તન મન કન્યાને અરપણ, આગળથી નહીં ટાળે દરપણ.
 કેટલાક કરે તિલકની રેષ, કેટલાક કરે માંહોમાંહે દ્રેષ;
 કેટલાક કરે પૂછાપૂછ, હું કેહેવો કહી મરડે મૂછ. ૧૦૪૫
 જેનાં મુખ માંહે નહીં દંત, તેને પરણવાનું ચંત;
 કેવળ વૃદ્ધ ડાચાં ગયાં મળી, તે બેઠાં દુંપાવી પળી.
 જોશીની^૮ પ્રણીપત્ય કરી, દેખાડે હાથ ને જનમોતરી;
 જો દમયંતી મૂને પરણે, તો જોશી હું લાગું ચરણે.
 જેના બેસી ગયાં ગળસ્થળ, મુખમાં રાખ્યાં બબે ફેફળ; ૧૦૫૦
 એમ ઉંચા કરી ગલોઠાં^૯, બેલા જીએ કાચમાં મોઠાં.
 પૂરણ આશાએ સર્વ કૈાય, પણ કન્યા નળની વાટ જોય.

૫. 'ગીતારી' (પ્ર. ૨)

૬. 'મુગટ પર મૂક્યાં પર' (પ્ર. ૨); 'વાંકા મુગટ ને મૂક્યાં પર.' (પ્ર. ૪, ૫)

૭. 'ઘરડા થયા તે નાહના વર, વતાં કરાવીને વાગ્યા છર.' (પ્ર. ૨)

૮. 'જોશીને' (પ્ર. ૨)

૯. 'ગલ ઠોમ' (પ્ર. ૨); 'ગલોઠાં' (પ્ર. ૬)

વલણ

વાટ જુએ છે નળતણી, દાસીને કહે છે સતી રે;
હું મંડપમાં પછે આવું, પ્રથમ આવે નૈવધપતી રે.

કડવું રપમું. રાગ સારંગ.

મંડપમાંહે ભૂપતિ મળીયાજી, અભિમાનને ભયો રૂપબુદ્ધિ
બળિયાજી;^{૧૦} ૧૦૫૫
તેડો કન્યાને ભીમક ઓચરેજી, વેદર્થી સણગાર ધરેજી.

ઢાળ

સણગાર સજતી સુંદરી તે, શોભતી શ્રીકાર;
નળ નથી આવ્યો મંડપે, માટે લગાડે વાર.
કૃષ્ણાગર મર્દન વાસવર્ધન, મહીલા કરે મંજન;^૧
બહુ નાર આવે વધાવે, વરસે સુકતા પરજન. ૧૦૬૦
શુભ વચન બોલે શકુન વંદે, ઉદયો હર્ષ અનંત;^૨
લેરીનાદ થાયે ને ગીત ગાયે, બહુ કિંકરી^૩ નાચંત.
માનપૂરણ માનુની, મહીપત મોહવા કાજ;^૪
સ્વયંવરના સુભટ જીતવા, ધરે શ્યામા સાજ.
પ્રેમપાશ લીધો પ્રેમદા, નાખવા મંડપ ક્ષેત્ર; ૧૦૬૫
બ્રહ્મટીધનુષ આકરશીડિં ને, બાણ બન્યો નેત્ર.
તાડણીને તેડાં મોકલે, રાચ ભીમક વારોવાર;^૫

૧૦. 'રૂપબુદ્ધિ બળિયાજી' (પ્ર. ૪); 'રૂપબુદ્ધિ બળિયાજી.' (પ્ર. ૪, ૫)

૧. 'બહુ નાર આવે વધાવે, વરસે નળરાજન;

કપૂર અરગળ ચુવાચંદન, મેહેલા કરે મર્દન.' (પ્ર. ૨)

૨. 'શુભ વચન શકુન વંદે, હુદે હર્ષ અનંત.' (પ્ર. ૨)

૩. 'અવજારી' (પ્ર. ૨)

૪. 'મન પુરણ માનનીનું, મહીપત મોહવા કાજ;

સ્વયંવરના સુભટ મોહા, જીતવા માંડયો સાજ.' (પ્ર. ૨)

૫. 'મોકલે, તાત વારોવાર.' (પ્ર. ૧)

કુંવરી બાહેર નીસરો, કરમાં ગ્રહીને હાર.^૬
 વાંજિત્ર વાળે ઘોષ ગાળે,^૭ થાય કુસુમની વૃષ્ટ;
 રાજા માત્ર જીએ બારણે, કેમ મળે દૃષ્ટેદૃષ્ટ.^૮ ૧૦૭૦
 ઓ કન્યા આવી ઓ કન્યા આવી, ઘોષ એહોવો થાય;^૯
 શર શબ્દ ગાળે ગાન થાએ, વાંકા વળી જીએ રાય.^{૧૦}

વક્તવ્ય

જીએ રાજા ફરી ફરી, કહેવું હશે કન્યાનું રૂપ રે;
 એહોવે સમે દેવ ચાર સાથે, આવ્યો નળ ભૂપ રે. ૧૦૭૪

૬. 'કુંવરી બાહેર પરવરો, કરમાં ધરોને હાર.' (પ્ર. ૨)

'દીકરી બાહેર પરવરો, કરમાં.....' (પ્ર. ૬)

૭. 'ધુપ દાઝે.' (પ્ર. ૨, ૬)

૮. 'દૃષ્ટો દૃષ્ટ.' (પ્ર. ૬)

૯. 'હત્સાહ એવો હોય' (પ્ર. ૨); 'સોર એવો હોય.' (પ્ર. ૬)

૧૦. 'શબ્દ બાણ વાગ્યાં થાય આધાં, વાંકાં વાળીને જાય.' (પ્ર. ૨)

'શબ્દ બાણ વાગ્યાં થયા આધા, વાંકા વળિ વળિ જાય.' (પ્ર. ૬)

નળાખ્યાનની લીટી ૧ થી ૧૦૭૪ની ટીકા

નળાખ્યાન, (નળ+આખ્યાન), નળ, હાપરયુગના અંતમાં થયેલો સૂર્યવંશી રામ, નિષધ દેશના વીરસેનનો પુત્ર; આ કાવ્યનો નાયક. આખ્યાન, (સં. આ+ખ્યા=કહેવું), કોઈપણ ગનના ગુણનું જે કથન તે; કથા; ચરિત્ર. નળાખ્યાન, નળરાજનું આખ્યાન, નળની કથા.

કડવું, એક આખા આખ્યાનનો એકેકો જે ભાગ તે, પછી નાનો મોટો ગમે તે. કડવાંની બધી કડી એકજ રાગમાં ગવાય છે.

૧-૨. અંથને આરંભે દેવોની અને વિશેષ કરીને સરસ્વતીની સહાયને માટે સ્તુતિ કરવાનો સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતી કવિઓનો ધારો છે. આરંભેલું કામ નિર્વિઘ્ને પાર પડે એટલા સારૂ કેથેકેથે અંગ્રેજી છ. કવિઓએ વાણીદેવી (Muses મ્યુઝ)ની પ્રાર્થના કીધેલી જોવામાં આવે છે.

શંભુસુત, (શંભુ+સુત), શંભુ, (સં. શંમૂ, શં=સુખ+મૂ=થવું, હોવું), સુખ થાય છે જેથી તે, મહાદેવ; શિવ. સુત, (સં. સૂ=જન્મ આપવો), પુત્ર.-શંભુસુત, શિવનો પુત્ર; ગણપતિ. શિવ એક વાર તપશ્ચર્યા કરવા જવા નિકળ્યા ત્યારે પાર્વતીએ કહ્યું કે મને એકલાં ગમે નહીં, માટે એક પુત્ર આપીને જાઓ. શિવ કહે તમે શક્તિ છો માટે તમારી મેળેજ ઉત્પન્ન કરજો. પછી પાર્વતીએ પોતાના અંગનો મેલ કાઢી એક પુત્ર ગણપતિ અને એક કન્યા હુષા (ઓખા) એમ બે બાળક ઉત્પન્ન કર્યાં. હડાઈમાં આનંદ માનનાર નારદે શિવને જઈ બંભેર્યા કે મહારાજ તમે તો જોગી થઈ તપ કરો છો ને ઘેર તો બે બાળક રમે છે. શિવ બોળવાઈને ક્રોધાયમાન થઈ ઉતાવળા ઘેર આવ્યા. આ વખતે પાર્વતી ઘરમાં નવસ્ત્રા ન્હાવા બેઠાં હતાં, તેથી બાળકોને કોઈ અંદર ન આવે તેટલા સારૂ બારણે બેસાડ્યાં હતાં. જટાવાળા જોગી મહાદેવને એકદમ ઘરમાં ધુસતા જોઈ બાળકોએ અટકાવ્યા. શિવ વધારે ગુસ્સે થયા અને મારવા ગયા. તેમાં હુષા નાસી મીઠાની ઓરડીમાં ભરાઈ ગઈ અને ગણપતિ પકડાઈ ગયા. શિવે તેનું ડોકું કાપી નાંખ્યું, જે ચંદ્રમંડળમાં

જઈ પડ્યું. પછી શિવે અંદર જઈ પાર્વતીને બાળકો વિશે પૂછ્યું ત્યારે પાર્વતીએ કહ્યું કે તમે રજા આપી હતી તે યાદ કરો. શિવે પસ્તાવો કર્યો અને કહ્યું કે તમારા પુત્રને તો મેં મારી નાંખ્યો છે. પાર્વતીએ આક્રંદ કરી કહ્યું કે ગમે તેમ કરી આ મારા પુત્રને જીવતો કરી આપો. શિવે ડોકું શોધાવ્યું પણ જડ્યું નહીં. એવામાં એક હાથી મળ્યો તેનું ડોકું ગણપતિના ધડને ચોંટાડી જીવતા કર્યાં. મારા પુત્રને કદરૂપો કર્યો તેથી એને કોઈ બોલાવશે નહીં એમ કહી પાર્વતીએ શોક કીધો, ત્યારે શિવે કહ્યું કે સર્વ દેવોમાં એ પહેલો પૂજ્યો ને સર્વ શુભ કામમાં એનું આરાધન થશે. ગણપતિને સિદ્ધિ અને ખુદ્ધિ નામની બે સ્ત્રી છે; લાભ ને લક્ષ બે પુત્ર છે. એને ઉંદરનું વાહન છે, એનું શરીર ગોરું તથા મ્હોં ને સુંઠ લાલ છે. એનો એક દાંત બહાર પડતો છે. તેને કાન મોટા ને લાંબા છે અને ચાર હાથ છે.

ધ્યાન, (સં. ધ્યૈ=વિચાર કરવો), સ્મરણ; સ્તવન. **ધ્યાન ધરું,** સ્મરણ કરું; ગુણ ગાઉ. **સરસ્વતી,** શારદા, બ્રહ્માની પુત્રી; વાણીની તથા સર્વ પ્રકારની વિદ્યાકળાની અધિષ્ઠાતા દેવી; ભાષા, ગાયન, અને કળાનો પ્રસાદ આપનારી દેવી; દેવનગરી અક્ષરો અને સંસ્કૃત વાણી એણેજ ઉત્પન્ન કર્યાં કહેવાય છે. એને ચાર હાથ અને કપાળે ચંદ્ર છે. કોઈ વાર હંસપર ને કોઈ વાર મોરપર એ સ્વારી કરે છે.

પ્રણામ, (સં. પ્ર+નમ્=નમવું), હાથ જોડી નમન કરવું તે. **આદરું,** (સં. આ+હ=માન આપવું), સ્વીકારું; માથે લઉં; અહીંઆં આરંભ કરું. **નૈષધનાથ,** (નૈષધ+નાથ), **નૈષધ,** હિંદુસ્તાનના અગ્નિકોણમાં આવેલા નિષધ દેશ (હાલના બંગાળામાં આવેલા દેશ) ના લોકો. **નાથ,** ધણી; પતિ - નૈષધનાથ, નૈષધનો નાથ; નળરાજ.

ઢાળ, ટેકરાનો ઢોળાવ. અહીંઆં વાંચવાની ઢબ ફરે છે માટે.

૩. પુણ્યશ્લોક, પુણ્યકારક શ્લોક (યશ) છે જેનો તે (બહુ સ.); જેના નામના સ્મરણ થકી પુણ્ય લાગે એવો મહાપુરૂષ. આ વિશેષણ નળ, રામ તથા યુધિષ્ઠિરને લગાડવામાં આવે છે. **રાય,** ધનવાન પુરૂષ, રાજા.

૪. વૈશંપાયન, ચાલુ મન્વન્તરમાં જે પ્રસ્તુત અઘ્રવીસમો પર્વ્ય તેમાંના હાપરયુગને અંતે થયેલા કૃષ્ણદ્વૈપાયન નામના અઘ્રવીસમા વ્યાસના

આર શિષ્યોમાંનો બીજો. એ તૈત્તિરિ ઋષિના કુળમાં થયો હતો. ઇતિહાસ કહેવામાં એની પ્રખ્યાતિ ઘણી સારી હતી.

વાણી વદે, પોતાના બોલમાં કહે છે. **વદે,** (સં. વદ્=બોલવું). **આર્ષિક,** અરણ્ય સંબંધી. **પર્વ,** શેરડી, નેતર વગેરેના ગાંઠામાં એકેકના અંતર જેટલો જે ભાગ તે; પેરિયું. એ ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ, ભાગ. **આર્ષિક પર્વ,** મહાભારતના અઢાર પર્વમાંનું ત્રીજું પર્વ; વનપર્વ. **મહિમાય,** (સં. મહિમા), પ્રાસ મેળવવાને માટે કવિ કેટલીક વાર શબ્દોને મચડે છે અથવા અક્ષર ઉમેરીને લંબાવે છે; અહીંઆં ય વધારાનો છે. પ્રતાપ; મોટાઈ; મહાત્મ્ય. ‘આર્ષિક પર્વમાં જેનો મહિમાય વૈશંપાયન વાણી (વડે) વદે (છે) તે નૈયધનાથ’ ઇ.

૫. હારી ગયા, (સં. હ-હર્=લઈ લેવું), જુગદું રમતાં હોડમાં પોતાનું રાજ્ય ખોયું. **પાંડવ,** પાંડુ રાજાના પાંચ પુત્ર. પાંડુની સ્ત્રી કુન્તીને દુર્વાસા ઋષિએ આપેલા મન્ત્રથી તેણે યમથી ધર્મ (યુધિષ્ઠિર), વાયુથી ભીમ, ઇંદ્રથી અર્જુન, એ ત્રણ પુત્ર વર્ષ વર્ષને આંતરે ઉત્પન્ન કર્યા. અશ્વિનીકુમારનો મન્ત્ર પાંડુની આસ્રથી તેની બીજી સ્ત્રી માદ્રીને આપ્યો, જેથી તેને નકુલ ને સહદેવ એ જોડ પુત્ર થયા. **વસ્ત્યા,** (સં. વસ્ટ્=રહેવું), રહ્યા. **દ્વૈતવન,** એ વન સરસ્વતી નદીને તીરે આવેલું છે, ને તેની પાસે મરધન્વ દેશ આવેલો છે. પાંડવ હસ્તિનાપુરથી વનવાસ નિકળ્યા તે વખતે પહેલાં આ વનમાં આવ્યા હતા. અહીંઆં કેટલોક વખત રહ્યા બાદ કામ્યક વનમાં ગયા, જ્યાં દ્વૈપાયન વગેરે અનેક ઋષિયો તેમને મળ્યા. પછી સઘળા પાંડવો આ વનમાં આવી રહ્યા. **મોઝર,** મોઝાર; માં. “પાંડવ રાજ્ય હારી ગયા (તેથી) દ્વૈતવનમોઝર (જઈ) વસ્ત્યા.”

૬. અર્જુન, પાંડુરાજાને તેની સ્ત્રી પૃથ્વી અથવા કુન્તીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં સૌથી નાનો; ઇન્દ્રને આરાધી ઉત્પન્ન કીધેલો તેથી તે ઇન્દ્રનો પણ કહેવાય છે. એણે દ્રોણાચાર્ય પાસે શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા સંપાદન કીધી હતી અને તેમાં ધણો હોશિયાર હોવાથી દ્રોણનો પ્રેમ એનાપર વિશેષ હતો. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં એણે મન્થ વિંધ્યો, ને દ્રૌપદીએ એને વરમાળ પહેરાવી. પાંડવ કૌરવની લડાઈમાં એણે ધણું પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. કુરુક્ષેત્રમાં કૃષ્ણને એણે કહ્યું કે મારા વડીલ, ગુરુ, સંબંધીઓને

કેમ માફ, - ને પછી પ્રેમમોહથી મૂર્ચ્છા પામી પડ્યો હતો. કૃષ્ણના જ્ઞાન-
બોધથી તે સાવધ થયો, અને તેણે કૌરવોને હરાવ્યા. ધર્મ રાજના અશ્વમેધમાં
તેણે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. પારથ, સવ્યસાચી, ગાંધર્વપાણિ વગેરે એનાં
બીજાં નામ છે. કૈલાસ, શિવ અને કુબેરની નગરી; હિમાલય પર્વતનું એક
શિખર. આરાધ્યા, (સં. આ+રાધ્=પ્રસન્ન કરવું), સેવા કીધી; પૂજા કીધી.
ત્રિપુરાર, ત્રિપુરારિ (ત્રિપુર+અરિ), ત્રિપુર રાક્ષસનો અરિ-શત્રુ; શિવ.
ત્રિપુરનું અગ્નિ, શસ્ત્ર ને જળથી અભેદ એવા દુર્ગ (કિલ્લા)વાળું નગર હતું.
એ અસુરને અને એના નગરને શિવે કાર્તિક શુદ્ધ પુનમે બાળી નાખ્યું હતું.
તેના નગરનું નામ પણ ત્રિપુર હતું. શિવ વર આપવામાં ધણાં બોળા હતા
તેથી ધણાઓ એની પાસે વરદાન લેવા જતા. એના બોળપણાનો લાભ રાક્ષસો
પણ લેતા, અને તેઓ મનુષ્યને તેમજ દેવોને શિવના વરને બળે કરી દુઃખી
કરતા. એ સેહેલથી સાધ્ય થતા હતા. જુઓ મહાદેવ લી. ૪૪૭.

૭. પશુપતાકાસ્ત્ર, (પશુપતાક+અસ્ત્ર), પશુપતાક, પશુ છે
પતાકા (ચિહ્ન) જેનું તે (બહુ સ.), શિવ; વૃષભધ્વજ. અસ્ત્ર, (સં.
અસ્ત્ર=ફેંકવું), મન્ત્ર બળીને ફેંકવાનું બાણ. પશુપતાકાસ્ત્ર, પશુપતાકનું
અસ્ત્ર; (પ. તત્. સ.) અર્જુનને શિવે આપેલું અસ્ત્ર. પશુપતિ, પશુઓનો
પતિ; પશુ એટલે જીવોનો સ્વામી; મહાદેવ. જુઓ ૪૪૭. સ્વર્ગ, ઇન્દ્રાદિ
દેવને રહેવાનું ધામ.

૮. કાલકેત, કાલકેય. મારીચ નામના અસુરની સ્ત્રી કાલકાના
છોકરા. એમને કાલખંજ પણ કહેતા હતા. એ હિરણ્યપુરમાં રહીને ઇન્દ્રને
ધણા હેરાન કરતા હતા, પણ ઇન્દ્રનું એમના આગળ કંઈ ચાલતું નહીં;
પછી દ્વાપર યુગને અંતે પાંડુપુત્ર અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો તેને
ઇન્દ્રે તેમની સામા મોકલ્યો. એઓ વચ્ચે લાંબા વખત સુધી યુદ્ધ થયું,
ને આખરે તેઓ તથા પુલોમા અર્જુનને હાથે મરાયા. પુલોમા, પૌલોમ,
વૈશ્વાનર દાનવ (અસુર)ની કન્યા પુલોમા, જે મારીચ દાનવની બે સ્ત્રીઓ-
માંની પહેલી હતી તેનો પુત્ર. માર્ચી, (સં. મૃ=મરવું), હરાવી નાશ
કીધો. કાલકેત તથા પુલોમા એ બે કિયાનાથ છતાં 'માર્ચી' કિયાપદ
કવિએ એકવચનમાં વાપર્યું છે.

૯. **યુધિષ્ઠિર**, યુદ્ધમાં સ્થિર, (સ. તત્. સ. સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયનો અહીંઆં લોપ થયો નથી), ધર્મરાજ; અર્જુનનો મોટો ભાઈ. એના પિત્રાદિ ભાઈ કૌરવો સાથે એ ઘૂત રમવામાં હાર્યો તેથી પોતાના ચાર ભાઈ તથા દ્રૌપદી સાથે એણે ચાર વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો હતો; કૌરવની હાર થયા બાદ હસ્તિનાપુરની ગાદીએ એ બેઠા હતા. પણ કૃષ્ણ સ્વધામ ગયાની વાત સાંભળી ત્યારે હિમાલય ગયા. એ સત્યવાદી, શસ્ત્ર-વિદ્યામાં પ્રવીણ, રાજનીતિમાં કુશળ, અને ધર્મનિષ્ઠ હતા. **અતિદુઃખ પામ્યા**, (યુધિષ્ઠિરને) ઘણો સંતાપ થયો. **ઉપન્યો**, ઉપજ્યો. **ઉદ્વેગ**, સંતાપ; ચિંતા.

૧૦. **પુનરપિ**, (પુનઃ+અપિ) ફરીથી પાછો. **પારથ**, પૃથા અથવા કુન્તીનો પુત્ર અર્જુન. **નેગ**, (સં. સ્નેહ), પ્રીતિ; ખ્યાર; સ્નેહ. સરખાવો 'માટે હું છૌં તારો નેગીયો.' લી. ૮૮૬.

૯-૧૦. પારથ પાછો આવ્યો નહીં તેથી યુધિષ્ઠિર રાજ ધણું દુઃખ પામ્યા ને તેમના મનમાં ઘણી ચિંતા થઈ, અને તેણે ધાર્યું કે ભાઈએ (અર્જુનને) ત્યાં કોઈ સાથે નવી પ્રીત બાંધી કે શું.

૧૧. **એહેવે સમે**, એટલામાં; એવામાં. **તાપસ**, (સં. તપ્=તપવું), તપ-દેહદમન કરનાર યોગી; તપસ્વી. **વૃહદશ્વ**, બૃહદશ્વ, દ્વૈતવનમાં પાંડવ પાસે આવેલા ઋષિ. યુધિષ્ઠિરને એણે અનેક ઇતિહાસ સંભળાવ્યા હતા, અને અક્ષવિદ્યા (ઘૂતવિદ્યા) તથા અશ્વહૃદયવિદ્યા (અશ્વપરીક્ષા) પણ શિખવી હતી. આ બન્ને વિદ્યાનો ઉપયોગ એવો હતો કે ફરીથી ઘૂત રમવાનો પ્રસંગ આવે તો પાસા અનુકૂળ પડે, અને યુદ્ધમાં પરાજય ન થાય.

૧૨. **પૂજા કીધી**, મહાત્ સંત વગેરે પુરૂષો આપણે ઘેર આવે ત્યારે અર્ધપાદથી પૂજા કરી આવકાર દેવાનો રિવાજ છે. **વસવાનો ઠામ**, ઉતારો.

૧૩. **ચાતુર માસ**, ચાર માસ; ચોમાસ; આષાઢ સુદ એકાદશીથી તે કાર્તિક સુદ પુનેમ સુધીનો કાળ. તપસ્વી લોકો ચાતુર માસમાં એકજ જગ્યાએ સ્થિર મુકામ કરીને રહે છે. **કુંતીસુત**, કુન્તીના સુત એટલે પુત્ર; ખડ્ડે જોતાં યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન. નકુળ તથા સહદેવ માદ્રીને પેટે આવતર્થો હતા, પણ એ કુન્તીને મળેલા મન્ત્રથીજ ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી કવિ બંધાને સાર કુન્તીસુત શબ્દ વાપરે છે. **કુંતી**, સુરસેન જાદવની પુત્રી,

ને વાસુદેવની બેહેન. એનું મૂળ નામ પૃથા, પણ કુન્તીભોજ નામના સુર-
સેનના મિત્રને સંતાન ન હોવાથી તેને આપેલી, માટે કુન્તી નામ પડ્યું.
ત્યાં દુર્વાસા ઋષિની સેવા કરવાથી વિદાય થતી વેળા ઋષિએ પ્રસન્ન થઈ
સૂર્ય, યમ, વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમાર એ પાંચ દેવતાના પાંચ મંત્ર
આપ્યા હતા. (એમાં સૂર્યના મંત્રથી કુમારિકા અવસ્થામાં ફર્યું થયો હતો.)
સેવાય, (સં. સેવ્=સેવવું, ચાકરી કરવી), ચાકરી; બરદાસ્ત.

૧૪. પાય, પગ.

૧૫. તળાંસવું, ધીમે ધીમે ચાંપવું; દાખવું. ચર્ણુ, ચરણુ; પગ.

૧૬. સાંભર્યો, (સં. સં+સ્મૃ=યાદ કરવું), યાદ આવ્યો. ભરાશું
અંતરકર્ણુ, અંતઃકરણુ-હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

૧૭. ધર્મશાય, યુધિષ્ઠિર, જુઓ લી. ૯. ઋષિજી, તપસ્વી; સુનિ;
એના ત્રણ વર્ગ છે:-મહર્ષિ, દેવર્ષિ, ને રાજર્ષિ. અહીંઆં વૃહદશ્વ. જળે...
આહારા, મારા પગ જળે (તમારી આંખમાંથી પડતા આંસુથી) ભીના થયા.

૧૮. સતવાદી, સત્યવાદી, યુધિષ્ઠિર, જુઓ લી. ૯. નેત્રે...ધારા
આંખમાં જળની ધારા (આંસુ) લાવે છે. હે સત્યવાદી રાજા ! તને શું
દુઃખ છે કે તારી આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડે છે.

૧૯. ધર્મ, જુઓ યુધિષ્ઠિર લી. ૯. સ્વામી, ધણી, ગુરૂ, દેવ,
સુનિ, સાધુ સંતને બોલાવતી વખતે સ્વામી, ભગવાન, એ શબ્દો
વપરાય છે. ઉઠી ગયો, જતો રહ્યો; (અર્જુનનો) વિયોગ થયો. સરખાવે
'ન્યારે પુષ્કર ઉઠી વનમાં ગયો.' લી. ૮૭.

૨૦. સવ્યસાચી, (સં. સવ્ય=ડાબું+ ષચ્=ફેંકવું). ડાબે હાથે
બાણ મારી શકતો હતો તેથી પડેલું અર્જુનનું નામ. એ બેઉ હાથે બાણ
મારી શકતો હતો. અવળા...સાચી, સવ્યસાચી-અર્જુન સાંભરી આવે
છે તેથી મનમાં અતિશય દુઃખ લાગે છે. અર્જુન યુધિષ્ઠિરની મનમાનતી
રીતે સેવા બજાવતો હતો, તથા બીજા ભાઈઓના કરતાં યુધિષ્ઠિર માટે
વિશેષ માન રાખતો હતો; હાલ તે ગયેલો હોવાથી અને બીજા ભાઈઓ
પોતાનો બ્રાતૃધર્મ બરાબર બજાવતા નહોતા તેથી અર્જુન સાંભરવાનું
વિશેષ કારણ હતું.

૨૧. **લીમસેન**, પાંડુ રાજની સ્ત્રી કુન્તીને વાયુના મંત્રથી થયેલો બીજો પુત્ર. જન્મથીજ એની આકૃતિ ભવ્ય અને બળવાન હતી, તેથી એનું નામ લીમ પાડયું હતું. એનો જડરાસિ ધણેજ પ્રદીપ્ત હોવાથી આહાર પણ મોટો હતો, તેથી એને વૃકોદર કહેતા. એ દ્રોણ પાસે શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા, અને બળરામ પાસે ગદાયુદ્ધ શિખ્યો હતો. ગદાયુદ્ધમાં જરાસંઘના મરણ પછી દુર્યોધન સિવાય એનો બરોબરીઓ કોઈ નહોતો. લાક્ષાગૃહમાંથી સહિસલામત બચી ગંગાપાર ઉતર્યા પછી માર્ગમાં હિડિમ્બ રાક્ષસને તેણે માર્યો, અને તેની બેહેન હિડિમ્બાને તે પરણ્યો. દુર્યોધને પાંડવોની સમ્રાજી સંપત્તિ હરણ કરી લીધા પછી તેમને અરણ્ય મોકલ્યા ત્યારે યુધિષ્ઠિરની મર્યાદાને લીધે નિરૂપાય થઈ તે વનમાં ગયો, પણ જતી વેળા ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રને મારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને દ્રૌપદીનાં ચીર કાઢનાર દુઃશાસનનું લોહી પીવાનો નીમ લીધો. કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવ પાંડવ વચ્ચે ધોર યુદ્ધ થયું તેમાં સમ્રાજી કૌરવો હણાયા અને યુધિષ્ઠિર મહાપ્રસ્થાનથી નિકળ્યા, તેની સાથે લીમ અને બીજા ભાઈઓ પણ હતા, પણ માર્ગમાંજ એમણે દેહ છેડ્યો. **દાતણ**, (સં. દંતઘાવન, દંત=દાંત+ઘાવન=પીવાનું સાધન), આવળ, આવળ, લીમડા વગેરેની સોટીના કકડા, જેનો કુચો દાંત ધસવાના કામમાં આવે છે.

૨૨. **લીમનું બળ બતાવે છે.**

૨૩. **પ્રાતઃસામગ્રી**, (સં. પ્રાતસ્ત્ર=સવાર+ સામગ્રી=સાહિત્ય), સવારના પહોરમાં સંધ્યાપૂર્વ કરવાનો સામાન. **નકુળ**, પાંડુરાજની બીજી સ્ત્રી માદ્રીનો અશ્વિનીકુમારથી થયેલો વડો પુત્ર; જુઓ લી. પ. એ નીતિ-ધર્મજ્ઞાનમાં, અશ્વચિકિત્સામાં, તથા રણવિદ્યામાં કુશળ હતો. ૩૫ સૌદર્ય તથા વરણાગી અને વિવેક એનામાં બહાર પડતાં હતાં. **કકાપી**, ભોગબેગે; કોઈ વાર; કોઈ દહાડો.

૨૪. **પોહોર**, (સં. પ્રહર), ત્રણ કલાકનો કાળ તે. **એક...લગાડે** ધણી વાર લગાડે. **વરણાગી**, ટાપટીપ; ચાપચીપ; છેલાઈ.

૨૫. **સહુદેવ**, નકુળનો નાનો ભાઈ; જુઓ લી. પ. એ ભૂતભવિષ્યનો બાળનાર જેથી અને રણવિદ્યામાં કુશળ હતો. દ્રોણાચાર્ય પાસે એ ધનુર્વેદ

શિખો હતો, છતાં ખડ્ગ યુદ્ધમાં એની ખ્યાતિ વિશેષ થયેલી છે. અશ્વ-ચિકિત્સા એને સારી આવડતી હતી. કામ દેઉં, કામ સોંપું. સાધુ...રોષ, સાધુ હોવાથી મનમાં ગુસ્સો ન લાવે. સાધુ, ઇંદ્રિયો વશ કરી ઇશ્વરના ધ્યાનમાં રહેનાર; ભક્તો, પ્રભાશુક ગૃહસ્થ.

૨૬. મધ્યાહ્ન, (સં. મધ્ય=વચસો+અન્હ=અહન=દિવસ) દિવસનો મધ્ય ભાગ; ખપોર (પ. તત્. સ). જોષ, (સં. જ્યોતિષ્, જુષ=તર્ક કરવો), મુહૂર્ત; અહિક્ષણ.

૨૭. જોગણી, (સં. યોગિની), ઇશ્વરશક્તિનાં કલ્પેશ્વર સ્ત્રી જાતિવાચક રૂપોમાંનું એક; દેવી; માતા. એ ૬૪ કહેવાય છે. એમાંની ઘણી ખરી વિકાળ ને ભયંકર છે. પડવાથી પૂનેમ સુધી પંદર તિથિ અને અમાસ મળી સોળ દિવસમાં જૂદે જૂદે દિવસે આઠ દિશા પૈકી અકકેક દિશામાં એ રહે છે. તેરસ તથા પાંચમને દિવસે તે દક્ષિણ દિશામાં હોય છે.

૨૮. પરવંશ, (સં. પ્ર+વૃત્ત=જવું), જાઉં. ચંદ્રનું...અહામું, મેષ, સિંહ, ને ધન રાશિનો ચંદ્ર હોય ત્યારે ચંદ્રનું ધર પૂર્વમાં છે એમ કહેવાય છે; અને ચંદ્રનું ધર જે દિશામાં હોય તે તરફ જવું લાભકારક ગણાય છે.

૨૭-૨૮. 'આજે જોગણી દક્ષિણ દિશામાં છે, માટે તેમ જાઉં તો દુઃખી થાઉં; જો પૂર્વ દિશામાં જાઉં તો આજે તે દિશામાં ચંદ્રનું ધર સામું છે, તેથી લાભકારક છે;' એવા એવા અનેક વિચારો તેના મનમાં આવ્યા કરતા એમ યુધિષ્ઠિર દાખલા તરિકે વૃહદશ્વને કહે છે.

૨૯. સહેવાય, (સં. સહ=ખમવું), ખમાય.

૩૦. દ્રૌપદી, દ્રુપદ રાજાની પુત્રી, કૃષ્ણા. દ્રુપદ રાજાના યજ્ઞમાં શયીના અંશથી અગ્નિમાંથી એ ઉત્પન્ન થઇ હતી; તેથી તેના શરીરની કાન્તિ ગૌર તથા શ્યામ વર્ણુ મિશ્રિત હતી. આ કારણને લીધે એનું નામ કૃષ્ણા પડ્યું હતું. સ્વયંવરમાં એણે અર્જુનને વરમાળ પહેરાવી હતી. પાંડવો ઘૂતમાં રાજપાટ વગેરે સત્તું હાર્યા, ને છેલ્લી વાર દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી ને તે પણ હારી ગયા, ત્યારે દુર્યોધને દુઃશાશન પાસે સમાની વચમાં તેનાં વસ્ત્ર કઢાવ્યાં હતાં. ભરસમામાં આ વખતે કૃષ્ણે 'યાંચાળીનાં ચટકુળ પૂર્યાં' હતાં. નવસેં નવાણું વસ્ત્ર ઉતાર્યાં ત્યારે બંધ રાખ્યાં.

દ્રૌપદી પરમ પતિવ્રતા સદ્ગુણી તથા ક્ષમાશીળ હતી. અહલ્યા, તારા, દ્રૌપદી, સીતા ને મંદોદરી એ પાંચ મુખ્ય સતી ગણાય છે. સ્ત્રીઓ નહાતી વેળાએ એ પાંચ સતીઓનું સ્મરણ કરે છે. હરણ, (સં. હ-હર્=લઇ લેવું), લઈ જવું તે. હરણ...જાય, કોઈ લઈ જાય.

૩૨. ગાંધીવપાણી, (સં. ગાંઢીવપાણિ), ગાંડીવ ધનુષ પાણિ (હાથ)માં છે જેના તે (અહુ સ.); અર્જુન. ગાંડીવ, અગ્નિએ અર્જુનને આપેલા ધનુષનું નામ.

૩૩. ગુણ, ઉપકાર; યુધિષ્ઠિરની અર્જુન કરેલી સેવા. વિસરતો, (સં. વિ+સ્મૃ=ભુલી જવું), ભુલી જતો. રહ્યો...રાખી, મનમાં રાખી રહ્યો છું.

૩૪. સંતોષ, (સં. સમ્+તુષ્=સંતોષ પામવો), પ્રસન્ન સ્વભાવ; શાતા. સૂનો, (સં. શૂન્ય), એકલો. મુખ...પાખી, હે મુનિ (જહદશ ઋષિ), પારથ પાખી (વિના) હું સુખ સંતોષ વિનાનો હોવાથી એકલો મુઝાઉં છું.

૩૫. નિશ્વાસ, (સં. નિ+શ્વસ=ઉડા શ્વાસ લેવો, નિસાસો નાંખવો), નિસાસો. રૂખી, (સં. ઋષિ), મુનિ. નળાખ્યાનમાં ૫ નો ખ થયેલાં અપભ્રંશ રૂપો વારંવાર આવે છે; જેમકે, વિખ, દોખી (દોષી) ખટપટ, ખટરસ, ઈ.

૩૬. વિજોગ, (સં. વિયોગ, વિ+યુજ્=છુટું પડવું), છુટા પડવું તે વિજોગ પડ્યો, અર્જુનનો વિયોગ થયો. હું સરખો, મારા સરખો; મારા જેવો. સરખો, જેવો, પાસે, ઈ. શબ્દો આગળ સર્વનામ આવ્યું હોય તો તે ખેને જોડવાને સાર છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય આવવો જોઈએ. નામની સાથે તે પ્રત્યય અધ્યાહાર રહી શકે છે. ‘હું સરખો’ આવું ૩૫ માત્ર કવિનામાંજ વપરાય છે.

૩૭. રાજ્યાસન, (રાજ્ય+આસન; રાજ્ય, સં. રાજ્=પ્રકાશવું; આસન, સં. આસ્=બેસવું), રાજ્યનું આસન; રાજગાદી; તપ્ત. શુવન, (સં. ભવન, મૂ=હેવું) ભવન; ઘર; મેહેલ. રીધ, (સં. ઋદ્ધિ, ઋધ્=આપાદ થવું), પુષ્કળતા; દોલત; લક્ષ્મી. હારી, ભૂતકાળનું ૩૫ છે;

એનો ક્રિયાનાથ 'હમો' છે, તેથી 'હાર્યા' જોઈએ; પરંતુ કાં તો પ્રાસ મેળવવાને સાર કે કાંતો 'રીધ' સ્ત્રીવાચક શબ્દ છેલ્લો છે તેની સાથે સંબંધને લીધે કવિએ આ પ્રમાણે અનિયમિત ઉપયોગ કરેલો જણાય છે.

૪૮. હવું હશે, થયું હશે. પીડા...નારી, દ્રૌપદીને દુઃખ વેઠવું પડ્યું. જુઓ 'દ્રૌપદી' લી ૩૦.

૪૯. વળતા, પછી. વૈરાગ, (સં. વૈરાગ્ય, વિ=ઉલટું+રાગ=પ્રેમ), સંસાર-વિષયવાસના ઉપરથી મન ઉડી જવું તે.

૪૦. પાંડવ, અહીંયાં એકલા યુધિષ્ઠિર માટે વાપરેલું છે. નથી... ભાગ, તેની સાથે સરખાવતાં તારું દુઃખ કિંચિત્ માત્ર છે.

૪૧. અનેક...રાજન, હે રાજન, તેના (નળના) જેવું અનેક કષ્ટ કો (કોઈ) ન ભોગવે.

૪૩. ભીમકકુમારી, વિદર્ભ દેશના રાજ ભીમકની પુત્રી; વૈદર્ભા; દમયન્તી. કુમારી, (સં કુમાર=રમવું), છોડી; છોડરી 'મુખ માંડી, મુખે માંડી; મુખથી માંડી; સવિસ્તર. ૩૫...માંડી, દમયન્તીના ૩૫નું સવિસ્તર વર્ણન મારા મ્હોંથી શું કરું ? તે સેહેજમાં થાય એવું નથી.

૪૪. રાણી, (સં. રાજી), રાણી (ને), રાજની-નળની સ્ત્રીને. તે...છાંડી, દમયન્તીને ફળ કે પાણી કંઈ ન મળે એવા વનમાં છાંડી-તણ, છોડી દીધી. જુઓ કડવું ૩૩.

૪૫. દાસી૩૫, નળે છોડ્યા પછી દમયન્તી રખડતી રખડતી ચૈદવસુપુરીમાં આતી. ત્યાં સુખાહુ રાજની માએ પુત્રી પ્રમાણે ગણવાનું વચન આપવાથી સુનંદા નામની રાજ્યકન્યા સાથે તેની દાસી તરિકે રહી. નળાખ્યાનમાં પ્રેમનંદે સુનંદાને અદ્યે ઇન્દુમતિ નામ વાપર્યું છે. જુઓ કડવું ૪૩. ધર્યું, (સં. ઘૃ=ધારણ કરવું), ધારણ કીધું; લીધું. કુખડું, (સં. કુજ્જ), કદરૂપું; અદ્યુરત. કુખડું...ગાત્ર, નળનું ગાત્ર (શરીર). કદરૂપું થયું. જુઓ કડવાં ૩૪-૩૫.

૪૬. કોણમાત્ર, શી ગણતરીમાં; શા હિસાબમાં. તેહેનાં...માત્ર, હે યુધિષ્ઠિર, તેના (નળના) દુઃખની સાથે સરખાવતાં તારું દુઃખ કશી ગણતરીમાં નથી.

૪૭. કર જોડીને, હાથ જોડીને. ઋષિરાય, ઋષિમાં રાજ જોવા; મોટો ઋષિ.

૪૯. નરેશ, (સં. નર+ઈશ; ઈશ, ઈશ્વર=રાજ કરવું), નરનો ઈશ્વર; માણસનો રાજા; રાજ્ય કરનાર. કાહાવે, કહેવાતો હતો. કેમ, કેવી રીતે. પરણ્યો, (સં. પરિ=આસપાસ+ની-નય=લઈ જવું. પરિ+ની=કન્યાને ચોરીમાં કીધેલા અગ્નિની આસપાસ લઈ જવી, પરણવું), લગ્ન કીધું; મેળવી.

૫૦. ભમયન્તી, (સં. ભ્રમ=ભટકવું), ભમતી; રમડતી.

૫૧. ઉત્પત્તય, (સં. ઉત્પત્તિ, ઉત્પ+પદ=પેદા થવું), જન્મ; મૂળ. અથઘતિ, પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી.

૫૨. વ્યથાય, (સં. વ્યથા, વ્યથ્=દુઃખ થવું), શરીર કે મન સંબંધી દુઃખ. ભાગે...વ્યથાય, મનનું દુઃખ દૂર થાય. એ સ્વાભાવિક નિયમ છે કે બીજના દુઃખની વાત સાંભળ્યાથી આપણું દુઃખ વિસારે પડી ઓછું લાગે છે.

વલણ, (સં. વલન, વલ્=વળવું), કવિતારૂપ આખ્યાનોમાં અક્ષેપા કડવાને અંતે જુદા ઢાળમાં કડવાનું છેવટ ખતાવતી જે સાખી-ઉચ્છેા તે.

૫૪. વિપ્ર, વેદ ભણ્યા પછીની સ્થિતિવાળો. બ્રાહ્મણ; બ્રાહ્મણ.

૫૫. મુખ, મુખે; મ્હોડેથી. ધરતા હૃદે, ધ્યાન દઈ સાંભળે છે.

૫૬. વિશાળ, મોટો; વિસ્તીર્ણ. વીરસેન, નિષધ દેશનો સૂર્યવંશી રાજા; નળનો પિતા. ભુપાળ, (સં. મૂપાલ, મૂ=પૃથ્વી, પાલ, પાલ=રક્ષણ કરવું, પાળવું), પૃથ્વીનો પાળનાર; રાજા.

૫૭. મુરસેન, વીરસેનનો ભાઈ, પુષ્કરનો પિતા. બાંધવજન, (બાંધવજન); બાંધવ, (સં. બન્ધ્=બાંધવું), સગો; સ્નેહી; ભાઈ. જન, સામાસિક શબ્દના છેલ્લા પદ તરીકે ઘણી વાર અક્ષેપાના અથવા સર્વના અર્થમાં વપરાય છે: -‘બાંધવજન’ એકના અર્થમાં છે. લી. ૧૪૨માં ‘પક્ષીજન’, લી. ૩૪૮માં ‘પંખીજન,’ તથા લી. ૬૫૩માં, ‘જોગીજન’ માં પણ ‘જન’ એકના અર્થમાં છે. લી. ૩૫૨ માં ‘પંખીજન’ તથા લી. ૧૦૨૨ માં ‘બંદીજન’ માં ‘જન’ સર્વ-સમૂહના અર્થમાં છે. બાંધવજન, ભાઈ. તન, (સં. તનય, તન્=ખેંચવું, વધારવું), વંશને-કુટુંબને વધારનારો પુત્ર.

૫૮. કુટડા, રૂપાળા, સ્વરૂપવાન . જેવા કામ, કામદેવના જેવા. કામ, કામદેવ; સ્ત્રીપુરુષોમાં પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવનારો દેવ. ઈશ્વર અને માયાને

પુત્ર; એની સ્ત્રી રતિ. બ્રહ્માના હૃદયમાંથી તે પ્રથમ સ્ત્રીરૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો, ને તેથી બ્રહ્મા પોતેજ મોહ પામ્યા હતા. પછી પ્રજાપતિઓએ કહ્યું કે એ તો તમારી પુત્રી થાય, ત્યારે બ્રહ્મા લગ્નિજત થયા હતા. કામને શિવે પોતાના ત્રીજા નયનની જ્વાળાથી બાળી નાખ્યો હતો. પછી તેની સ્ત્રી રતિએ ધણી વિનવ્યા ત્યારે શિવે કહ્યું કે કામ કૃષ્ણ રક્ષમણીના પુત્ર રૂપે અવતરશે, અને તને વરશે. એનાં પાંચ પુષ્પ-બાણ છે જેથી તે મોહ ઉપજાવે છે. આ ઉપરથી એનું ‘પંચશર’ એવું નામ પડ્યું છે. વસંત એનો પ્રિય મિત્ર છે. અનંગ, મદન, મકરધંવજ, કંદર્પ, મનસિજ, કુસુમાયુધ, ઈ. એનાં નામો છે.

૫૯. ગયા વંન, વનમાં જઈને રહ્યા. ઘડપણમાં રાજકારભાર વગેરે સંસાર ખટપટ છોડી બાકીની જિન્દગી ઇશ્વરભક્તિમાં ગાળવાને સાફ રાજપાટ વડા પુત્ર અથવા યુવરાજને સોંપી વનમાં જઈ રહેવાનો અસલ રિવાજ હતો.

૬૦. મહામતી, મહા-મોટી છે મતિ-બુદ્ધિ જેની તે (બહુ. સ); મોટો બુદ્ધિશાળી. શેનાપતિ, (સં. સેનાપતિ), સેનાનો પતિ-ઉપરી; સધળા લશ્કરનો ઉપરી; ફાજનો સરદાર.

૬૧. જીત્યા, (સં. જિ-જય=જીતવું), વશ કર્યા; તાબે કર્યા. ખ્યાત, (સં. જ્યાતિ, જ્યા=કહેવું), આખર; કીર્તિ; યશ. શત્રુભાત્ર, શત્રુનામે; સધળા શત્રુ-દુશ્મન. માત્ર, આ શબ્દ સમાસને અન્તે આવીને સધળા, તે વર્ગમાંના બધા, એવા અર્થમાં વપરાય છે. જુઓ લી. ૧૦૩૭ માં ‘પ્રાણીમાત્ર,’ અને ક. ૩૫માં ‘સેવક માત્ર કરે નમસ્કાર.’ પમાડ્યા શાંત, (સં. શમ્=શાન્ત થવું), ટાઢા પાડ્યા; દબાવી દીધા; હરાવ્યા.

૬૨. નૈષધ, નિષધ દેશનો રાજા નળ બળે, (સં. મજ્=મળવું), સ્તુતિ કરે; પૂજન કરે; માન આપે. નળાખ્યાનમાં વપરાયેલા બજવું શબ્દના બીજા અર્થ માટે જુઓ લી. ૧૮૪માં ‘બળિયો,’ ક. ૩૭ માં ‘શુદ્ધ નથી રે શરીરની, બજતી નળરાય,’ ક. ૫૩ માં ‘બલો બળ્યો વરધોડો.’ નળ પુષ્કરે, નળે અને પુષ્કરે (દ. સ.). દિગવળે, (સં. ત્રિગવિજય, ત્રિગ્. ત્રિક્=ત્રિશા, વિજય=જીત), (સધળા) ત્રિશા-ઓમાં (અનેક દેશોનો) વિજય (સ. તત્. સ.); મોટો જય.

૬૩-૭૪. આ લીટીઓમાં કવિ નળના રાજ્યનો બદોબસ્ત, તે કાળની જનસ્થિતિ, પ્રજાનું સત્ય આચરણ, તેનો ધર્મ, નળનું ઔદાર્ય વગેરેનું વર્ણન કરે છે.

૬૩. પ્રજા, રૈયત; લોક. ઉધાડે ખાર, ખારણું દીધા વગર; નિર્ભયપણે; નિરાંતે. ચખાર, ચાડીઆ; ચુગલીખોરો. આ શબ્દનો ઉપયોગ ચોરની સાથે થાય છે; અને ત્યાં 'ચોર ચખાર' એટલે ચોર અને લુચ્ચા હરામખોર એવો અર્થ થાય છે. સરખાવો 'કરે પ્રતિપાલન નગર પ્રજાનું, ટાળ્યા ચોર ચખાર.' પ્રે. ભા. અ. ૪૬, ક. ૧૨૪.

૬૪. સત્યે, સત્યવડે; સત્યના બળથી. યમપતિ, યમરાજ. અદિતિના ખાર પુત્રો એટલે આદિત્યમાનો એક એ ન્યાય કરનાર દેવ છે. એને યજ્ઞમાં બળિદાન આપવામાં આવે છે, તેમ શ્રાદ્ધમાં પણ એનો લાગો પહોંચે છે; આ ઉપરથી એ શ્રાદ્ધદેવ કહેવાય છે. યમને એ રૂપ છે—એક સત્ય ને પરાપકાર બુદ્ધિ દેખાડતું તેજસ્વી છે, ને એ રૂપે તે ધર્મરાજ કહેવાય છે; બીજે રૂપે તે યમરાજ કહેવાય છે, જેને દુષ્ટ અધર્મી જીવ જોય છે. કીધા સાધ, (સં. સાધ્=સાધવું), વશ કીધા; હાથમાં લીધો. વ્યાધ, (સં. વ્યાધ્=ભોંકવું), વ્યાધિ; રોગ. સત્યે...વ્યાધ, નજે પોતાના સત્યવડે ધર્મ-રાજ જેવાને પણ વશ કીધા, અને તેના નગરમાં કોઈને રોગ પીડી શકતો નહીં.

૬૫. કનકે, સોને. કોઠાર, (સં. કોઠાગાર), અનાજ ભરવાની જગ્યા; ભંડાર. દાતાર, (સં. દાતૃ, દા=આપવું), આપનાર; ધર્મ-પરાપકાર કરનાર; ધર્મી; ઉદાર. કનકે...દાતાર, 'તેવા દાતાર' અનેકવચનમાં હોવાથી કેટલાક આ લીટી લોક-પ્રજાને લગાડે છે. પ્રજાના કોઠાર સોને ભરેલા હતા અને તે જેવી ધનવાન હતી તેવીજ ઉદાર હતી. પણ ૬૬મી લીટી પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે એને પ્રજા સાથે સંબંધ નથી, પણ નજ સાથે છે; કવિએ માનાર્યે અનેકવચન વાપર્યું હશે. પ્રત ૨ તથા ૬ માં જેવું ધન 'તેવા દાતાર' પાઠ છે. ધનસંપત્તિ અને ઉદારતા સાધારણ રીતે એકજ માણસમાં જેવામાં આવતી નથી; પણ નજ જેટલો ધનવાન હતો તેજ પ્રમાણે સખી મનનો હતો.

૬૬. જાયક, (સં. યાચક, યાચ્=માંગવું), ભિક્ષુક. દારિદ્ર, (સં. દરિદ્રા=ગરીબ હોવું), દુઃખ; કષ્ટ. કાપીઆં, દૂર કીધાં; ફેંજાં. મુખ માગ્યાં, મુખે-મ્હોંએ માગ્યાં; મ્હોડે માગે તેટલાં; વાંછિત.

૬૭. ભિક્ષુક, (સં. ભિક્ષ્=ભીખ માગવી), જાયક; માગનાર. હોલાણી, હોલવાઈ; દૂર થઈ; 'હોલાણી' હોલવ ધાતુનું જૂતકૃદંત. આ રૂપ કાડીઆવાડમાં વપરાય છે. કાજ, (સં. વાદ, વદ્=બળવું), બળતરા; સંતાપ.

૬૮. થઈ વિસ્ફીર્ણ, (સં. વિ+સ્ફૃ=વિસ્તારવું), પ્રસરી; ફેલાઈ. કીર્તિ...કીર્ણ, જેમ સૂર્યનાં કિરણ ચારે દિશામાં ફેલાઈ જાય છે તેમ નળરૂપી સૂર્યનાં કીર્તિ રૂપી કિરણ ચારે ગમ-સધળા દેશોમાં પ્રસર્યાં.

૬૯. ધરાવ્યું નામ, (સં. ધૃ=ધારણ કરવું), નામ ધારણ કીધું; કહેવડાવ્યું. તેના સદ્વર્તનને લીધે તથા પ્રજાને તેણે પોતાનાં છોકરાં તરિકે પાળી તેથી એને લોકોએ પુણ્યશ્લોક નામ આપ્યું. વૈષ્ણવ, (સં. વિષ્=વ્યાપવું), વિષ્ણુ જે વ્યાપક દેવ તેના ભક્ત; વિષ્ણુને માનનારા. બાહું, બાધું. કાઠીઆવાડ તથા ઉત્તર ગુજરાતમાં આ રૂપ વપરાય છે.

૭૦. હરિકીર્તન, (સં. કૃત્=સ્તુતિ કરવી), ઈશ્વરના ગુણનું ગાન; ઈશ્વરભજન. એકાદશી વ્રત, અગીઆરસનું વ્રત. વ્રત, પાપ જાય ને મનનો હેતુ પાર પડે તે અર્થે કહેલા નિયમ સાથે કરવાનું કર્મ તે; નીમ. હરિજન, હરિની ભક્તિ કરનારા; ભક્ત. જુઓ 'બાંધવજન' લી. ૫૭.

૭૧. ચારે વરણ, આર્ય લોકો હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ આવ્યા ત્યારે તેમનાં કર્તવ્ય અને વર્ણ એટલે રંગને અનુસરીને પાડેલા જનસમૂહના ચાર વર્ગ:-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર. નિજધર્મ, પોતપોતાનો ધર્મ. ધ્યાવે, (સં. ધ્યૈ=વિચાર કરવો), ધ્યાન ધરે; ચિંતન કરે; બજે. સરખાવો 'નવ ભક્તિ કહી વેદ પુરાણે, ધાવા વૈકુંઠનાથ.' 'જે જન જાનકીનાથને ધાયે, તે જનુનીને જહર ન આવે.'-પ્રે. રણુ. 'વર્ણ અદાર વસે તહાં, તે ધાયે સત ધર્મ.' સા. શત. વ્યાપક, (સં. વિ + આપ=વ્યાપવું), વ્યાપી રહેલો; સધળી જગ્યાએ રહેલો એવો. પરિબ્રહ્મ, (સં. પરબ્રહ્મ), જ્ઞાન બ્રહ્મથી પણ પર-ઉપર તે; અહીંઆં જગદીશ્વર.

૭૨. નેમ, (સં. નિયમ), નિયમ; વ્રત. દાન, (સં. દા=આપવું). ભિક્ષા.

૭૩. જે કોઈ નળનું માથું માગે તો તે આપવામાં પણ તે વિલંબ કરે નહીં-અટકે નહીં-પાછો પડે નહીં.

૭૪. દશ, દિશા (માં).

૭૫. વાધ્યો, વધ્યો. મુજ...પીતરાઈ, મારાથી પિતરાઈ ચઢ્યો. પિતરાઈ, (સં. પિતૃવ્યજ), કાકાનો છોકરો.

૭૬. સમસ્ત, બધી; સધળી. એ આગળ, એના આગળ. હું...અસ્ત, મારું માન ધટી મયું; હું ઢંકાઈ ગયો-નિસ્તેજ થયો.

૭૮. નળનો...વળયો, નળે તેને પાછા વળવાને-ધેર આવવાને સાર સમજાવ્યો, પણ ને પાછો આવ્યો નહીં. દારણુ, ભયંકર; અધાર; બિહામણું. વળયો, ગયો.

૭૯. જઘને...શૃંગ, પર્વતના શિખરપર જઘને રહ્યો-વાસ કીધો. નિર્મળ, (સં. નિઃ + મલ્લ = મેલ વગરનું), સ્વચ્છ પાણીવાળી. ગંગા, ગંગા નદી.

૮૦. હે યુધિષ્ઠિર રાજા, પુષ્કરે વનમાં શલ્યા-પત્થરની બેઠક-માદી કીધી અને પાંદડાંનું છત્ર કીધું.

૮૧. માનસી, મન કલ્પિત. કોડીલા, કોયલ.

૮૨. મૃગ, હરણુ. કારણે, વાસ્તે; માટે. દ્રુમ, ઝાડ. પ્રતિહાર, રાજના મેહેલનો દરવાન; પોળીઓ; ચોપદાર; છડીદાર.

૮૩. હસ્તિ, હાથી. પરજંગ, (સં. પર્યંક), સુવાનો ખાટલો; પલંગ. કેમે...લંગ, કોઈ પણ કારણથી-કોઈ પણ પ્રકારે નાશ પામે નહીં.

૮૪. ખાતર, (સં. સ્વન=ખોદવું), ઘરમાં પેસવા સાર ચોર લોક જે બાકોઈ પાડે છે તે. ખાતર નવ પડે, ચોરી થાય નહીં.

૮૫. માંડયુ રાજ્યાસન, રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અણ્યાલતે, ન છુટકે; નિરૂપાય હોવાથી. વશ કીધું મન, મન માર્યું; મન કબજામાં રાખ્યું.

૮૦-૮૫. પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ નળની ચઢતી જોઈ પુષ્કરને અદેખાઈ આવવાથી જંગલમાં જઈ તેણે મનકલ્પિત રાજ્ય કરવા માંડયું-રાજ્યાસનને ઠંકણે તેણે પત્થરની શિલા મૂકી, પાંદડાંનું છત્ર બનાવ્યું, ગાન કરનારી સ્ત્રી-રામજણી, અશ્વ, પ્રતિહાર, હાથી, પલંગ વગેરે રાજ્ય ચિહ્નો પણ તેણે કુદરતમાં શોધી કાઢ્યાં-કોયલ ટાંકા કરતી હતી તે રાજદરબારમાં રામજણી ગાતી હોય એમ વિચાર્યું; જંગલમાં હરણુ દોડતાં હતાં તેને ઘોડા કહ્યા; ઝાડોને બારણે ઉભેલા છડીદાર ગણ્યા; ભુંડને હાથી માન્યા; અને પૃથ્વીને પલંગ ધાર્યો. આવી રીતે તે પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો.

૮૬. એ કથા, પુષ્કરની કથા-હકીકત.

૮૭. ઉઠી વનમાં ગયો, જુઓ લી. ૧૯.

૮૮. નિષ્કંટક, (સં. નિઃ=વિના, કણ્ટક=શૂલ, કાંટો), હરકત વિના;

નિર્વિદ્ધે. ધર્મ...ફરે, ધર્મ પ્રમાણે રાગની દુવાઈ ફરી; ધર્મની રીતે તેણે
રાગ્ય કીધું. સરખાવો 'ધર્મ પડો વાગે પુરખાંય, ઉમ્મસેનની આણુ દેવાય.'
પ્રે. ભા. અ. ૪૫, ક. ૧૨૩. આણુ. (સં. આજ્ઞા), હુકમ; દુવાઈ.

૮૯. આગાં, વિરાહને સાર કહેણુ-માગણી. જોવડાવે, તપાસ કરાવે.

૯૦. કાહાડે ખોડ, દોષ કહાડે; બૂલ કહાડે. જોડ, અરોઅરીઉં; જોડી.

૯૧. લક્ષણુ, (સં. લક્ષ્=જોડું), ચિહ્ન; ગુણુ.

બત્રીસ લક્ષણુ, નીચે પ્રમાણે:—

૧
જ્ઞાનું અને મોટું કામ કરવે સમર્થ ધણો, પરાક્રમિ સિંહ ગુણુ લેવાને લાયક છે;
૨
ઈન્દ્રિજીત થઈ કરી, દેશ સમો જોઈ કરી, સવારથ સાધે બગ ધ્યાન ગૂણુ છેક છે.
૩
સર્વ થકી પેદા ઉઠે, મરતાં લગી ન હઠે, પરિવાર પેટ પોષી પછે જમે ટેક છે;
૪
૫
૬
૭
૮
૯
૧૦
૧૧
૧૨
૧૩
૧૪
૧૫
૧૬
૧૭
૧૮
૧૯
૨૦
૨૧
૨૨
૨૩
૨૪
૨૫
૨૬
૨૭
૨૮
૨૯
૩૦
૩૧
૩૨

જ્ઞાનું અને મોટું કામ કરવે સમર્થ ધણો, પરાક્રમિ સિંહ ગુણુ લેવાને લાયક છે;
ઈન્દ્રિજીત થઈ કરી, દેશ સમો જોઈ કરી, સવારથ સાધે બગ ધ્યાન ગૂણુ છેક છે.
સર્વ થકી પેદા ઉઠે, મરતાં લગી ન હઠે, પરિવાર પેટ પોષી પછે જમે ટેક છે;
જીપર પક્ષ્ટ પ્રીત, ચાર કુકડાની રીત, પાળે તે પંડિત નીત, અતુરાર્થ નેક છે.
અવાસ નિવાસ ભયો, રિપૂ મારી કરે કૂચો, ખોલતો મધુરી વાણી, સ્વરૂપે સુંદરતા;
સારી કળાવાળો કાલો, ગર્વહીન મહાલે બહાલો, થનથન નાચે મોર, છ ગુણુનો ધરતા.
થોડાણે સંતોષો ને, ભાધ બહુ થોડી રાખે, લધુ ચિ તે જાણે બહેલું, સ્વામી ભક્તિ કરતા;
શૌર્યતા શીકારી સહુ, લોકે છે વખાણી ધણી, છ ગુણુ ધારણુ જ્ઞાન, પુર્વ બહાલે સરતા.
ભાર તો અત્યંત વેહે, દંડ નહીં લેશે લેહે, સંતોષથી સદા રહે, ધણો ગૂણી ખર છે;
ભરસો કરે ન કહી, રમે રતિ બનો રહિ, અગર્વિષ સમો સાધુ, કાગડો ચંચળ છે.
ચુકે પરાક્રમ કરે, વિપતે ધીરજ ધરે, અડતીએ ક્ષમા સને, પુરૂષ અતુર છે;
સલામાં વાચાળ બહુ, જસનો ભૂખ્યો તે સહુ, છ ગુણુ સહિત સાર, સલખણુ નર છે.

(હોહરો)

અકેકો સિંહબગતણો, કુકડાના તો ચાર, ત્રણ વળિ ગજાના કલા, પાંચ કાગના ધાર.
પુરૂષ મોર કુતરા તણા, પડ્ગુણુ લેતાં ધાય, પૂરા બતરિસ લક્ષણુ, જેથી જન શોભાય.
નર્મકવિતા, આવૃત્તિ ૩૭, પૃ. ૯૧૪.

વળી જુઓ-સામળભટનાં પ્રીતનાં બત્રીસ લક્ષણ; દલપતરામનું કાવ્યદોહન-ભાગ ૧ લો પૃ. ૩૭૧. દયારામકૃત કાવ્યસંચય, પૃ. ૫૭૫. પાણિગ્રહણ, પાણિ-હાથનું ગ્રહણ-પદ્યવું તે; પરણવું તે; લગ્ન.

૯૨. વહી ગયા, (સં. વહ=વહેવું, લઈ જવું), જતા રહ્યા. 'વહ્યા જવું' આલ્યા જવાના અર્થમાં કાઠીઆવાડમાં વપરાય છે. નારદમુંન, નારદમુનિ; બ્રહ્માના પુત્ર, સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં બ્રહ્માએ દશ પ્રજાપતિ કૃતપત્ર કર્યા તેમાંના એક; એણે પ્રજાપતિનું કામ માથે લીધું નથી. એ દેવર્ષિઓમાં મુખ્ય છે. નારદ મસ્તકે જટાભાર ને ખાધે વીણા રાખે છે, ને કપાળે ઉભું ટીલું કરે છે. એણે ધર્મસ્થળ ઉપર એક સ્મૃતિ, તીર્થસ્થળ ઉપર એક, અને ગાયન ઉપર એક એમ ગ્રંથ કર્યા છે. તે ધર્મ-બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં સમર્થ વક્તા છે, તેમ ગાયનમાં એકા કહેવાય છે. એ સદૈવ ત્રિલોકમાં અહીં તહીં ધ્યાન કરે છે. નારદ બ્રહ્મચારીજ છે. લડાઇ કરાવવામાં એ આનંદ માને છે. મુંન, મુનિ, ઋષિ; તપસ્વી.

૯૪. વેણાપાણી, (સં. વીણાપાણિ), વીણા-તખ્તપુરે છે પાણિ-હાથમાં જેના તે (અહુ. સ.); નારદજી. વેવીશાળ, વિવાહ; વેસવાળ.

૯૬. દીધું માન, આદરસત્કાર કર્યો; આવકાર દીધો. અર્ધપાદ, અર્ધ અને પાદવડે (૬ સ). અર્ધ, (સં. અર્ધ્ય. અર્ધ=લાયક થવું ઉપરથી), દેવને અથવા બ્રાહ્મણને માન આપવાને સાર ચોખ્ખા, દુર્વા (દરો), ફૂલ, પાણી ઇલાદિ પૂજનો સામાન. પાદ, (સં. પાદ=પાદ, પગને સાર પાણી), માન આપવાને સાર પગ ધોવાનું પાણી. અર્ધ...પૂજ્યા, હાથમાં અર્ધ આપી પગ ધોઈ પૂજન કરીધું. ભગવાન, સકળ ઐશ્વર્યવાળો; ઇશ્વરી અંશવાળો; ઋષિ; અહીંયાં નારદને માટે.

૯૭. આદર આણી, માન સહિત; માનથી.

૯૮. અન્યોન્ય, (સં. અન્યોન્ય), એક બીજાને; પરસ્પર. સમાચાર, (સં. સમ્+આ+ચાર, ચર્=ચાલવું), બીજર અન્તર. કુશળીક્ષેમ, ક્ષેમકુશળ. પૂછીઓ...ક્ષેમ, સાગ્ગતાગ્નની બીજર પૂછી. બે જળ મળે ચારે પરસ્પર ક્ષેમકુશળ પૂછવાનો ધારો છે. સામા માણસની તથા તેના કુટુંબના માણસોની તનદુરસ્તી વિશે મળતી વખતે સૌથી પહેલાં પૂછવામાં આવે છે.

૯૯-૧૦૦. ઋષિ જેવા મહા પુરૂષને માન આપતી વેળાએ તથા ધર્મ સંબંધી કાર્ય કરવામાં પતિપત્ની જોડે રહે છે તેથી આદરસત્કાર વખતે નળને એકલો દેખીને નારદે પૂછ્યું કે પટરાણી જણાતાં નથી તેનું શું કારણ છે ?

૧૦૦. પટરાણી, (સં. પટ્ટરાજી, પટ્ટ=રાજગાદી, રાજી=રાણી), જે રાણીને સિંહાસન ઉપર અભિષેક થયેલો હોય છે તે, જેની સાથે રાજ્ય પ્રથમ પરણ્યો હોય તે સ્ત્રી; મુખ્ય રાણી. કોહોની, નારદ નળની સાથે બોલતાં અહીંયાં અનેકવચન વાપરે છે, પણ નીચે 'તાહરા સરખું નવ મળે' એ લીટીમાં એકવચન વાપરે છે. સાધુઓ સંસારી માણસને એકવચનમાં બોલાવે છે.

૧૦૧. આસન, (સં. આસ=બેસવું), બેઠક; ગાદી; રાજગાદી. દોષ, (સં. દુષ=અગડવું), પાપ; ધર્મથી વિરુદ્ધ હોવું તે.

૧૨૦. પ્રતિઉત્તર, ઉત્તર; જવાબ. ધરી-શોષ, (સં. શુષ્=સૂકાઈ જવું), ગદગદકંઠે; અચકાતાં અચકાતાં.

૧૦૩. પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા. સાધારણ રીતે આ શબ્દ બ્રહ્માને માટે વપરાય છે. ખરું જોતાં સ્વયંભૂ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા પછી એણે સૃષ્ટિ વધારવાના કામમાં મદદ કરવાને સાડ દશ પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન કર્યાં તે. વેણાધારી, (સં. વીણાધારી), વીણાને ધારણ કરનાર; નારદ. (હિ. તત્ત્વ. સં.) સરખાવો 'વેણાપાણી' લી. ૯૪.

૧૦૪. બ્રહ્માજી, સૃષ્ટિનો ઉત્પન્ન કરનાર. બ્રહ્માની જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ને લય એ ત્રણ શક્તિ, તેમાંની પહેલી તે બ્રહ્મામાં રહેલી છે. બ્રહ્મા શેષશાયી નારાયણના નાભિકમળમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને પેદા થયા છે. એનું વાહન હસ છે. એની પુત્રી સરસ્વતી છે. બ્રહ્મા ચાર મહોડેથી નિરંતર ચારે વેદ બણ્યા કરે છે. પ્રજાપતિ, વિરંચી, ચતુરાનન વગેરે બીજા એનાં અનેક નામ છે. માહારે, મારે સાડ; મારે માટે. નિરમી છે, (સં. નિર્મા=ઉત્પન્ન કરવું, ધડવું), ધડી છે; પેદા કરી છે; નક્કી કરી રાખેલી છે. કો નારી, કોઈ સ્ત્રી.

૧૦૫. સસે, સાત. દ્વીપ, (સં. દ્વિ=બે+અપ્=પાણી. સંસ્કૃત બ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે અપ્ નો ઇપ થાય છે), જેની બે બાજુએ-એટલે બે (અર્ધગોળ) મળી-સઘળી બાજુએ પાણી હોય તે. પૃથ્વીનો પાણીથી

ઘેરાયેલા ભાગ. સપ્તદ્વીપ, સાત દ્વીપ આ પ્રમાણે છે:-જંબુ, પ્લક્ષ, શાલ્મલિ, કુશ, ક્રૌંચ, શાક, ને પુષ્કર. પ્રત્યેક દ્વીપની સાથે અગ્નેકો સમુદ્ર છે. નવખંડ, હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીના (જંબુદ્વીપના) નવ ભાગ કર્યા છે:- ઇલાવૃત, બદ્રાશ્વ, હરિવર્ધ, કિંપુરૂપ, કેતુમાલ, રમ્યક, ભરત, હિરણ્યમય, ને ઉત્તરકુરૂ. ખીજા મત પ્રમાણે:-ભરત, વર્ત, રામ, દ્રામાળા, કેતુમાલ, હિરે, વિધિવસ, મહિ, ને સુવર્ણ. કોટાકોટ, કોટાનકોટી, કરોડો; અગણિત.

૧૦૬. શકે...ખોટ, તેથી મને એમ લાગે છે કે કન્યાની ખોટ છે. શકે, (સં. શંકે), શક જાય છે કે; એમ લાગે છે કે; આ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દ છે.

૧૦૭. ચાતુરી, ચતુરાઈ; હોશિયારી. ચાલ, રીતભાત; આચરણ. રૂપ...ચાલ, જ્યાં-જે કન્યાનું રૂપ સાફ હોય છે તેના કુળમાં ખોડ હોય છે.

૧૦૮. સકળ લક્ષણ, સઘળાં લક્ષણ; બત્રીસે લક્ષણ. જુઓ લી. ૯૧. તતકાળ, (સં. તત્કાલમ્), તેજ વખત; તરત.

૧૦૯. તવ, ત્યારે. આચર્યા, (સં. ઉદ્+ચર્=ઉચ્ચાર કરવો, બોલવું), બોલ્યા. કીજે, કહીએ. 'કહેવું' નાં કીજે, કીધું (કહ્યું), એવાં રૂપો ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં વપરાય છે. સરખાવો ક. ૨૯ 'તારા પિતાસ અમારે મૈત્રી, તે માટે હીન (હિતની વાત) કીજે રે.'

૧૧૦. શ્યામા, (સં. શ્યામા, શ્યામ=કાળું), જેને છેકરાં ન થયાં હોય તેવી આઠથી તે સોળ વર્ષની વયની, એકવડા નાગ્નુક બાંધાની અથવા શ્યામવર્ણની પરણેલી સ્ત્રી; સ્ત્રી.

૧૧૧. પણ તે કન્યા, તારા લાયક કોઈ કન્યા નથી એમ કહે નહીં; એક કન્યા એવી છે, પણ. અલૌકીક, (સં. અલૌકિક, અ=નહીં +લૌકિક=આ લોક-દુનિયા-સંબધી), લોક વ્યવહારમાં ન હોય તેવું; અસાધારણ; અદ્ભુત. વેદ જેને વરણ, વેદમાં પણ જેનું વર્ણન કીધેલું છે.

૧૧૨. ઇંદ્ર, દેવતાઓમાં જે મુખ્ય તે; સ્વર્ગનો રાજા; એ વાયુ, આકાશ, વિદ્યુત (વીજળી), ગર્જના, વૃષ્ટિ અને પૂર્વ દિશાના દેશનો અધિપ છે. એ અમરાપુરીમાં રહે છે; એની સભામાં ગાનારા તે ગંધર્વ ને નૃત્ય કરનારી સ્ત્રીઓ તે અપ્સરા કહેવાય છે. એની સ્ત્રીનું નામ શચિ; ઇંદ્રને હજાર આંખ છે તેથી એને સહસ્રાક્ષ કહે છે. એ સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને

પાતાળનો લોકપાળ કહેવાય છે. ઇચ્છે નહીં, ચ્હાય નહીં; (ઈંદ્રને) પરણુ-
વાની મરજી કરે નહીં.

૧૧૩. મહામુનિ, મોટા ઋષિ. કોણુ નામ, શું નામ.

૧૧૪. કવણુ, ક્યા.

૧૧૫. વિદર્ભ દેશ, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આવેલો એક દેશ. હાલમાં
એને બરાર (Berar-વરાડ) કહે છે; ભીમક રાજનો દેશ.

૧૧૬. રાજ્યાસન કરે છે, રાજ્ય કરે છે; અમલ ચલાવે છે.
સાધારણુ ભાષામાં ' રાજ્યાસન કરવું ' વપરાતું નથી.

૧૧૭. તાડૂણી, (સં. તરુણી), જીવાન સ્ત્રી. વજ્રવતી, વિદર્ભ દેશના
રાજા ભીમકની સ્ત્રી; દમયન્તીની મા. નિદાન, સંસ્કૃતમાં ' પ્રથમ કારણુ '
એવો અર્થ થાય છે. પ્રેમાનંદે નક્કીના અર્થમાં ' નિદાન ' શબ્દ વાપર્યો છે.
સરખાવો. 'વિનેયટને કરાવ્યું સ્નાન, પછી ધરાવ્યું વસ્ત્ર નિદાન'. સા. વિ. વા.

૧૧૮. પુણ્યદાન, પુણ્યને સાડે કીધેલું દાન; ધર્મનાં કામ. અપાર,
પાર વગરનાં; ધણું. સંતાન, (સં. સં+તન=વિસ્તારવું), વશને-કુટુંબને
વિસ્તાગનાર-લંબાવનાર; વસ્તાર. પણ...સંતાન, પણ તેને છોકરાં થયાં નહીં.

૧૧૯. દમન, એક બ્રહ્મર્ષિ. તેના પ્રસાદથી ભીમક રાજાને ત્રણ
પુત્ર ને એક પુત્રી દમયન્તી થયાં હતાં.

૧૨૦. આતિથ્ય, 'અતિથિ' ઉપરથી બાવવાયક નામ. અતિથિ,
(સં. અત્+થિ=ફરવું, બટકવું), જે એક જગ્યાએ સ્થાયી ન રહે તે. ' અ=
નહીં+તિથિ=દિવસ ' આ ઉપરથી પણ લેવાય છે, પરંતુ તેમાં પણ
અર્થ બેસાડવામાં મતભેદ છે:—(૧) તિથિએ તિથિએ-દરરોજ—ન આવ-
નાર તે અતિથિ. (૨) તિથિ એટલે પર્વ, ઉત્સવ—એ સઘળાં જે મહા-
ત્માએ તજેલાં છે તે. (૩) એક જગ્યાએ એકજ તિથિ—એકજ રાત્રી
રહેનાર બ્રાહ્મણ. આતિથ્ય, અતિથિ—યાયકવૃત્તિવાળા પરોણાની સેવા;
પરોણાચારી. ખટરસ, હાથે રસવાળાં ભોજન; ભાતભાતનાં ભોજન.
છ રસ નીચે પ્રમાણે છે:—ખાટો, ખારો, કડવો, કટાણો, તીખો ને મીઠો.

૧૨૧. ક્ષુધા, ભુખ.

૧૨૨. ત્રિકાળજ્ઞાને, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ કાળના

જ્ઞાનવડે-એ ત્રણ કાળની હકીકત જાણવાની શક્તિવડે. વંઝાદોષ, (સં. વંઘ્યાદોષ), વાંઝણી-જેને છોકરાં ન થતાં હોય એવી હોવાનો દોષ. દોષ, ખોડ, ખામી.

૧૨૩. ખરૂં કીધું, નફી કીધું; ખાત્રી કરી.

૧૨૪. વરદાન, (સં. વર, વૃ=પસદ કરવું; દાન, દા=આપવું), ઇશ્વર, દેવ, દેવી ઇત્યાદિએ પ્રસન્ન થઇને ભક્તની ઇચ્છા પૂરી પાડી આપવાને તેને કહેલું જે વચન તે.

૧૨૫. હુશે...ધામ, રૂપના ભંડાર થશે; ધણાંજ સ્વરૂપવાન થશે.

૧૨૬. એધાણી, નિશાની; ચિહ્ન. એધાણી...નામ, મારા વર-દાનથી છોકરાં થયાં છે તેની નિશાની દાખલ મારા નામ ઉપરથી તેમનાં નામ પાડજે.

૧૨૭. પામીઆં અંતરધ્યાન, (સં. અન્તર્ધાન, અન્તર્+ધા=ગુપ્ત થવું), અલોપ થયા; અદર્શ થયા.

૧૨૮. કેટલે દિવસે. કેટલેક દિવસે; થોડાક દિવસ પછી.

૧૨૯. ધર્યો. (સં. ધૃ=ધારણ કરવું), રાખ્યાં; પાડ્યાં. સરખાવો ક. ૩૫ ‘હરખ્યો નળ થયું દિવ્ય કામ, નાગે બાહુક ધરિયું નામ.’ ‘ધર્યું’ ના બીજા અર્થ માટે જુઓ લીટી ૪૫ તથા ૨૦૩.

૧૩૦. ઉછર્યો, મોટાં થયાં.

૧૩૧. મુખે...જાય, તેનું મ્હોડેથી વર્ણન કરી શકાય નહીં.

૧૩૨. ઉપમા, (સં. ઉપ+મા=સરખાવવું). મુકાબલો; સરખાવણું; સાદૃશ્ય. અંગ...અપાય, હે નળ, દમયંતી એવી તો સમ્પૂર્ણ કાન્તિવાન છે કે તેના અંગ-શરીરને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ સાથે સરખાવી શકાતું નથી.

૧૩૩. મેં, મારાથી.

૧૩૪. રૂપ કહો, રૂપનું વર્ણન કરો. વિસ્તારી, (સં. વિ+સ્તૃ=વિશેષ ફેલાવવું) વિસ્તાર કરીને; લંબાણથી.

૧૩૫. નૈપધધણી, નળરાજ.

૧૩૬. કુંઅરી, (સં. કુમારી), દીકરી.

૧૩૭. વીખાણ, વખાણ, (સં. વ્યાખ્યાન, વિ + આ + ય્યા =

તારીફ કરવી), તારીફ; ગુણ ગાવા તે. અહીંઆં 'વર્ણન' ના અર્થમાં છે. જુઓ લી. ૧૫૧, ૩૮૪, ને ૪૧૭ ને ૪૧૮. ફૂટડી...વિખાણુ, દમચત્તી કેવી રૂપાળી છે તેનું વર્ણન કરો.

૧૩૮. મુળણુ, (સં. સુજ્ઞાન, સુ=સાર્થ+જ્ઞા=જ્ઞાણવું), દુનિયાદારીની જાણવાળો; પ્રવીણુ; ચતુર.

૧૩૯. અદ્ભુત, અલૌકિક; નવુંજ; અસાધારણ. વેશ, (સં. વિશ્વ દાખલ થવું). લૂગડાંલતાં પહેરવાની, સણગારવાની જે રીત તે; પોશાક-લૂગડાનો દેખાવ; કાન્તિ. ગુણ...વેશ, ગુણ, ચાલ અને ચાતુરી એ અંદરના લક્ષણને માટે ને અદ્ભુત સુંદર વેશ એ બહારનાં લક્ષણ અથવા રૂપને માટે છે.

૧૪૦. શેષ, શેષનાગ; કસ્યપ ને કદ્રુનો પુત્ર; નાગનો રાજા. એનું અનન્ત એવું પણ નામ છે ને એને એક હજાર જીભ છે. એ હમેશાં પાતાળમાં રહે છે, અને ત્યાંના પ્રદેશનો અધિપ છે. પ્રલય કાલને વિશે નારાયણને રૂપે વિષ્ણુ તેના ઉપર શયન કરે છે. એણે રામાવતારમાં લક્ષ્મણનો અને કૃષ્ણાવતારમાં બળરામનો અવતાર લીધો હતો. એ પૃથ્વીને પોતાની ફેણુપર ધારણુ કરી રાખે છે તેથી તે ધરાધર પણ કહેવાય છે.

૧૩૯-૪૦. શેષનાગ પોતાની હજાર જીભથી તેના ગુણ, ચાલ અને ચતુરાઈને તથા અદ્ભુત સુંદર વેશને વર્ણવી શકે તેમ નથી, તો હું મારી એક જીભવડે તેનું શી રીતે વર્ણન કરી શકું. બરોબર વર્ણન કરવાની શક્તિ મારામાં નથી. સરખાવો લી. ૫૨૮.

૧૪૧. બુદ્ધિ પ્રમાણે, યથામતિ; મારી બુદ્ધિ ચાલે તે મુજબ. માનની, (સં. માનિની), માનવંતી સ્ત્રી; (રસશાસ્ત્રમાં) પ્રિયના ઉપર રીસે ભરાયલી પ્રિયા; ભારેખમ સ્ત્રી; માનની ઇચ્છા રાખનારી સ્ત્રી.

૧૪૨. સાગર, ઇક્ષ્વાકુ કુળના સગર રાજાને તેની સ્ત્રી વેદભર્થી સાથે હજાર છોકરા થયા હતા. સગરે કીધેલા યજ્ઞમાં ઘોડો ખોવાઈ ગયો તેની શોધ ધણી કીધી પણ કંઈ જડ્યો નહીં, તેથી તેઓએ સમુદ્ર ખોદાવ્યો. આથી સમુદ્રની વૃદ્ધિ થઈ તેપરથી તેણે સગર પુત્રનું નામ ધારણુ કીધું, તે અદ્યાપિ ચાલે છે. પક્ષીજન, પક્ષી. જુઓ લી. ૫૭.

૧૪૧-૧૪૨. જેવી રીતે વિશાળ સાગરમાંથી પક્ષી જળ-પાણીની

એક ચાંચ ભરે પણ તે કંઈ હિસાબમાં નથી તેમ દમયન્તીનું મારી શક્તિ પ્રમાણે વર્ણન કરે છું તે કિંચિત્ માત્ર છે. સરખાવો ‘વર્ણન કરે છું તાહાઈ. ગુણ તુજ અપરમપાર; સમુદ્રમાંથી પક્ષી હરે, એક ચંચનો હાર.’ સા. વિ. વા. વલ્લભભટ્ટે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સ્કન્ધ ૧લો, અ. ૧લામાં એવીજ ખે લીટી મૂકી છે:—‘પણ યુદ્ધિમાને પ્રભૂજનું કરે છઉ વર્ણન; જેમ સાગરમાંથી ચાંચ જળની ભરે પક્ષીજન.’

૧૪૩. સોહાગ, (સં. સૌભાગ્ય), શોભીતા.

૧૪૪. અભિમાન મૂકી, (સં. અભિ+માન=છન્છવું), ગર્વ તથા દર્દ-છોડી દર્દ. લજ્જા આણી, લાજ પામી; શરમાઈ જઇને. પાતાલ, (સં. પાતાલ), પૃથ્વીની નીચેનો પ્રદેશ. એનો અધિષ્ઠાતા અનન્ત-શેષ છે. એમાં નાગ રહે છે. પાતાલ સાત છે:—અતલ, વિતલ, સુતલ, મહાતલ, રસાતલ, તલાતલ, ને પાતાલ.

૧૪૩-૧૪૪. દમયન્તીનો ધણે શોભીતો એટલો જોઇને નાગ તેના આગળ હલકો પડવાથી ગર્વ છોડીને શરમનો માર્યો પાતાળમાં જતો રહ્યો.

૧૪૫. ભીમકસુતા, ભીમક રાજની પુત્રી; દમયન્તી. વદન, મુખ; મ્હોં. સુધાકર (સં. સુધા=અમૃત+આકર=ખાણ), અમૃતની ખાણ અથવા તેનો જથ્થો; ચંદ્ર.

૧૪૬. ક્ષીણ પામી, (સં. ક્ષિ, ક્ષય=ધસાઈ જવું), નિસ્તેજ થતો જઈ; કળાહીન થઈ. આલ, (સં. અન્ન), વાદળો.

૧૪૫-૧૪૬. ભીમકસુતાનું જે વદન સુધાકર-મુખચંદ્ર તેની શોભા જોઇને ચંદ્રમા ઇ. પ્રત ૪માં ‘દેખી નવ સોહાય’ એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:—દમયન્તીના મુખરૂપ ચંદ્રને જોઇને આકાશના ચંદ્રને સોહાય નહીં, એટલે ઠીક ન પડે—ગમે નહીં. દમયન્તીના મુખચંદ્રની પોતાથી અધિક શોભા જોઈ ગ્લાનિ થવાથી ક્ષીણ પામીને તે આભમાં સતાય છે એટલે પોતાનું મ્હોડું છુપાવે છે.

૧૪૭. સૃષ્ટિકર્તા, (સં. સૃજ=સરજવું), સૃષ્ટિ-દુનિયા ઉત્પન્ન કરતી વેળાએ. તેજ, પૃથ્વી, અપ (પાણી), તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પંચ મહાભૂત (quintessence) માનો એક; પ્રકાશ; શોભા. પાત્ર, વાસણ

૧૪૮. પ્રજાપતિ, જુઓ લીટી ૧૦૩. ધડ્યું, (સં. ઘટ્ઠ=ધડ્યું),
અનાબ્યું; પેદા કર્યું.

૧૪૯. શેષ. (સં. શિષ્=રહેવા દેવું), બાકી રહેલું; વધારો. વાધ્યું,
વધ્યું; રહ્યું. ખેરો. ભૂકો; કરચ; રજ. સરખાવો લી. ૪૩૨-૪૩૪.

૧૫૦. વખાણુભાવ, વખાણુમાં ગુપ્ત રહેલો અર્થ; મતલબ.

૧૫૧-૧૫૨. નળ નારદને કહે છે કે એ વખાણુભાવ (ઉપલી ખે
લીટીમાં કીધેલા દમયંતીની ઉત્પત્તિના વર્ણનનો અર્થ) પહોતો નહીં-હું
સમજ્યો નહીં. દમયંતી હમણાં અવતરી-પેદા થઈ, તો શું ચંદ્ર ત્યાર
પહેલાં નહોતો? ચંદ્ર પહેલાંથીજ હતા તેથી નળને આવો સવાલ ઉઠે છે.

૧૫૨. અવતરી, (સં. અવ=નીચે+તૃ=ઓળંગવું, તરવું), જન્મી;
પેદા થઈ.

૧૫૪. અવતારિ નહિ, દમયંતીને જન્મ આપ્યો નહીં; પૃથ્વીપર
મોકલી નહીં. ભરથાર, (સં. ભર્તૃ, મૃ=ભરવું), ભરણ પોષણ કરનાર;
પતિ; વર. પાખી વિના; વગર. પણ...પાખી, એના લાયક પૃથ્વીમાં કોઈ
વર ન હોવાથી અત્યાર સુધી એને જન્મ આપ્યો નહીં.

૧૫૫. વિરંચી. બ્રહ્મા, જુઓ લી. ૧૦૪. વૈદર્ભ નાંખી, વૈદર્ભ
દેશમાં અવતાર આપ્યો. ઉદય પાખી, (સં. ઉત્ત્ર=ઉચ્ચ+ઈ, અચ્=જવું).
બહાર પડી; પેદા થઈ.

૧૫૬. સ્વામી, પતિ; ભરતાર. તે જો...સ્વામી, જો તેને અહીંઆં
પેદા કીધી તો એના લાયક કોઈ ભરતાર તેને માટે બ્રહ્માજીએ નિમ્નો
હશે-પેદા કીધોજ હશે.

૧૫૭. આગળ વિસ્તારો, આગાડી વર્ણન ચલાવો; બાકીની
શોભાનું વર્ણન સંભળાવો. જુઓ લી. ૧૩૩. ભેદ, (સં. મિદ્=ભાગવું),
ભાવ; ગુપ્ત અર્થ. એ...સાંભળીયો, મારી શંકાનું નિવારણ થયું.

૧૫૮. ચતુરા, ચતુર, હોશિયાર સ્ત્રી; સ્ત્રી. ઢળિયો, દૂર થયો.

૧૫૯. મીન, માછલું. મધુકર. (સં. મધુ=મધ+કર=કરનાર, કૃ=
કરવું), ભમરો.

૧૬૦. ભૃકુટિ, ભવાં; ભમ્મર.

મીન...ધર, દમયંતીની આંખ ઘણી ચંચળ છે તે જાણીને લજ્જાથી

માછલાંએ પાણીમાં વાસ કીધો-રહેવા માંડ્યું, અને તેની ભમ્મર ધણીજ કાળી જોઈ ભમરાએ શરમાઈને કમળમાં વામ કીધા. મીનનો વાસ પાણીમાં અને ભમરાનો વાસ કમળમાં છે તે દમયન્તીના રૂપની ઈર્ષ્યાથી કીધો એવું કવિ કહે છે.

૧૬૧. નાસિકા, નાક. વેસર, નાકની વાળી; વીટલી. કળાધર, પોતાનાં પીછાં ઉમાં ફરી તથા પ્રસારીને કળા કરે છે તે પરથી પડેલું મોરનું નામ; મોર. કીર, પોપટ

૧૬૨. ધીર, ધૈર્ય; ધીરજ.

૧૬૧-૬૨. પોતાની કળાના આકાર કરતાં સુંદર અને ગોળ એવી દમયન્તીની વીટલી જોઈ મોર, અને દમયન્તીનું સુંદર અણીઆળું નાક જોઈને પોપટ, શરમાઈને ધીરજ ન રાખી શક્યા, તેથી તેઓ જંગલમાં (પોપટ) ને પહાડપર (મોર) જઈ રહ્યા. જુઓ લી. ૫૮૦.

૧૬૩. અધર, નીચલો હોડ; હોડ. વેધ્યું, વીંધ્યું; છિદ્રવાળું કીધું. પ્રવાળી, (સં. પ્રવાલ), પરવાળુ, એક જાતના દરિયાઈ જીવડાએ બનાવેલું ચાકનું લાલ રંગનું ઘર. પરવાળાના રંગની હોડને ઉપમા અપાય છે.

૧૬૪. કામની, (સં. કામિની, કમ્=સ્નાયું), પ્રેમ-હેતુ રાખનારી સ્ત્રી; સ્ત્રી. કુંઠ, સાદ; અવાજ; સ્વર. કોકીલા...કાળી, દમયન્તીનો મધુર સ્વર સાંભળીને કોયલ અદેખાઈથી બળીભળીને કાળી થઈ ગઈ. કોયલનો ટોકો મધુર ગણાય છે. સ્ત્રીના કુંઠને એના સ્વર સાથે સરખાવવામાં આવે છે. સરખાવો ‘કઠકોકિલા કપોત, જ્યોત પોતની રે લોલ.’ વલ્લભ સ. ગ. ‘તારો કઠ સુણી કોકિલા થઈ દીન.’ દયારામ-રાધિકાનું વખાણ.

૧૬૫. રસના વાણી, રસના-જીભની વાણી; શબ્દોચ્ચાર.

૧૬૬. કંવારી. (સં. કુમારી), પરણ્યા વગરની. સંસાર...ત્યાગ, દુનિયા તજ દીધી; દુનિયાદારીથી દૂર રહી.

૧૧૭. દાડમ, (સં. દાદિમ), એક જાતનું ફળ. એના દાણા-ખીજ સાથે દાંતને સરખાવવામાં આવે છે. દંત...ફાટ્યું, દમયન્તીનાં દાંતની ગોઠવણ જોઈને તે ન ખમાયાથી દાડમ ફાટ્યું. જુઓ ક. ૨૭ ‘શાભીતા દાડમ ખીજ રદ જ્યમ, ચિત્તુક મધુકર બાળરે.’ કપોત, જેની ડોકે રંગની છાંટ હોય છે તે ખજુતર. એની ડોક સાથે સ્ત્રીની ડોકને સરખાવવામાં

આવે છે. સરખાવો 'તારી ગ્રીવાએ કપોત કંબુ રેખા રાજે રે.' દયારામ-રાધિકાનું વખાણ. 'ગ્રીવા પોતકપોત શી, ઉજ્જવળ એપિત વાન.' સા. ન. બ. સંતાડે મહોને, લોકની નજરથી દૂરનો દૂર એકાતમાં જઈ રહે છે.

૧૬૮. નાદ કરતો, સાદ કરતો, ખૂમ મારતો. કપોત...કોને, દમયન્તીની ડોક-ગરદન ઘણી ભરાઉ જોધને કપોત પક્ષી શરમનો માર્યો અવાજ કરતો વનમાં ફરે છે ને કહે છે કે માંડ દુઃખ કોના આગળ કહું.

૧૬૯. કુચ, સ્તન. હાર્યું, હાર પામ્યું; હલકું પડ્યું. કુંજરકૂળ, હાથીનો વર્ગ; હાથી.

૧૬૯-૭૦. દમયન્તીના સ્તનની કઠણાશ આગળ હાથીના કુંભસ્થળની કઠણાશ પણ હલકી પડી, તેથી હાલતાં ચાલતાં હાથી પોતાના માથા પર ધૂળ ઉરાડે છે. સરખાવો. ક. ૨૭ 'ગુચ્છ કુસુમ ઉદે, કુચ્છદે, કુંજરકુંભ-સ્થળ માન રે.'

૧૭૧. હસ્ત કમળ, હાથરૂપી કમળ; હાથ તેજ કમળ (ક. સ) હસ્ત...ધર, દમયન્તીના કમળ જેવા હાથ-હથેલીની શોભા ખરા કમળની શોભા કરતાં વધારે હોવાથી કમળને શરમ લાગી ને તેથી તેણે પાણીમાં રહેવા માંડ્યું.

૧૭૨. ઉદર, પેટ. સરોવર, (સં. સરસ્=તળાવ+વર=મુખ્ય), મોટું, વિશાળ તળાવ. સરખાવો કવિવર, તરવર, મુનિવર. ઉદર સરોવર, દમયન્તીનું તરતું પેટ જોઈ સરોવર પણ લજ્જાથી સુકાઈ ગયું.

૧૭૩. રંજ્યા, (સં. રંજ્ઞ=ખુશી કરવું), ખુશી થયા; આનંદ પામ્યા.

૧૭૪. જંઘા, જંગ. વંઝા, (સં. વન્ઝ્યા), વાંઝણી; છોકરાં ન થતાં હોય તેવી સ્ત્રી. કાકવંઝા, (સં. કાકવન્ઝ્યા), કાગડાની પેઠે ખીણવાર વિચ્ચાય નહીં તે. કેળ એકજ વાર ફળે છે. સરખાવો 'કેળ ફળે એક વાર ને વાલણુ જણે પણ એકજ વાર.' દમયન્તી...વંઝા, દમયન્તીની જંગ કેળના કરતાં પણ વધારે ગોળાકાર અને સુંદર હોવાથી કેળને ઈર્ષી લાગી ને તેથીજ તે કાકવંઝા રહી.

૧૭૫. દોષ રહીતા, દોષ રહિત; ખોડ ખાંપણુ વિનાની. રહિત (સં. રહ્=છોડી દેવું), વિનાનું. ગીતા, (સં. ગૈ=ગાતું), કવિતારૂપે વખાણુ.

૧૭૬. વાચક, (સં. વાક્ય, વાચ્=ખોલવું), વાણી; શબ્દ; વચન.

નહિ...તોલે, તે તારણી-જુવાન સ્ત્રીની બરોબરી કરી શકે તેવું કાંઈ નથી; એવી કોઈપણ વસ્તુ નથી કે જેની સાથે દમયન્તીને સરખાવી શકાય.

૧૭૮. કટી, કેડ; કમ્મર. સિંહના જેવી સાંકડી કેડ શરીરની શોભા ગણાય છે. ઘટ્ટી, ઓછી થઈ. જોઈ...ઘટ્ટી, દમયન્તીની કેડ ઘણી પાતળી છે એવું જોઈને સિંહનું પોતાની પાતળી કેડ વિશેનું અભિમાન ઓછું થયું, અને તેથી તેની સંખ્યાનો ઘટાડો થયો.

૧૭૯. ચટપટ્ટી, અકળામણ; સંતાપ; ચિંતા. ચાલ્ય, ચાલ; ચાલવાની રીત-દમ. સ્ત્રીની ચાલને હંસની ચાલ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. ગોરી, (સં. ગૌરી), કુંવારી છોકરી. મટ્ટી, હલકી પડી. હંસને...મટ્ટી, દમયન્તીની ચાલ હંસની ચાલ કરતાં સારી હોવાથી હંસના મનમાં ઘણો સંતાપ થવા લાગ્યો.

૧૮૦. રામા, (સં. રમ્=રમતું), સુંદર સ્ત્રી. રામાઅંગની, રામાના-સ્ત્રીના-દમયન્તીના અંગની-શરીરની. રોમાવળી, (સં. રોમ=ચામડી પરની રૂંવાટી+આવલિ=હાર), રૂંવાટીની હાર. દવ, વનમાં લાકડે લાકડાં ધસાયાથી એની મેજે જે આગ લાગે છે તે; અગ્નિ; દાવાનળ.

૧૮૧. રથાં જળહળી, પ્રકાશી રથાં; ઝળકી રથાં.

૧૮૨. પગપાની, પગની પાની. પાની, (સં. પાર્ણિ), એડી. સ્ત્રીની પાનીના રંગને અળતાના રંગ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. અળતો, (સં. અલક્ત), લાખતો રંગ; પોથીનો રંગ. અબળા, (સં. અબલા, અ=અલ્પ+બલા, બલ=જેર), અલ્પ બળવાળી; સ્ત્રી. પાગે, પગે. લળતો, નમતો.

૧૮૩. નેપુર, (સં. નૂપુર), સ્ત્રીઓના પગનું ધરણું; ઝંઝર. નાદ, શબ્દ; અવાજ; ઝણકાર. ગાંધર્વ, ગંધર્વ; દેવના ગવૈયા; સ્વર્ગના ગાનારા; એ અડધા મનુષ્ય ને અડધા દેવ છે. કશ્યપની તેર સ્ત્રીમાંની અરિષ્ઠાથી ગંધર્વ ઉત્પન્ન થયા છે. સાથ, ટોળું; સમુદાય. નેપુર...બળતો, ગંધર્વનું ગાયન ઉત્તમ ગણાય છે; તેમના ગાયન કરતાં સારો સુર દમયન્તીના નૂપુરમાંથી નીકળતો સાંભળી સધળા ગંધર્વના મનમાં બળાપો થવા લાગ્યો.

૧૮૪. વરણ, (સં. વર્ણ), રંગ, ચંપક, ચંપાનું ફલ; ચંપો; આ જગાએ સોનચંપો અથવા પીળો ચંપો. છેક ગોરી ચામડી ખુબસુરતીનું

લક્ષણ ગણાતી નથી. ચંપકવર્ણી દેહ વખણાય છે. સરખાવો લી. ૧૯૭. ભજવું, દીપવું; શોભવું. જુઓ લી. ફરની ટીકા. વરણથી...તણ્યો, વર્ણમાં-રંગમાં ચંપો દમયન્તીથી ચઢ્યો નહીં તેથી ભમરાએ તેની પાસે જવાનું બંધ કીધું. સરખાવો, 'ચંપા તુજમે ત્રીન ગુણ, રૂપ રંગ ઓર ખાસ; પણ એક અવગુન તુજમે ભયો, કે ભ્રમર ન આવે પાસ.'

૧૮૫. સજિયું, (સં. સુજ્ઞ=પેદા કરવું), ઉત્પન્ન કીધું. બીજું... નીપજિયું, દમયન્તીના જેવું બીજું કોઈ પેદા થયું નથી.

૧૮૬. સણગાર, (સ. શૃંગાર), સારાં વસ્ત્ર ધરેણાં; વસ્ત્રાભૂષણ; તે પરથી, એકાદી વસ્તુને (શરીરને) શોભાવનાર, તેને અડકેલો જે સાજ-સામાન તે. હવે...સોળ, હવે તેના સોળે સણગારનું વર્ણન કરું છું.

૧૮૬-૯૫માં સોળ સણગારનાં નામ આપ્યાં છે તે નીચે મુજબ:-

૧. મંજન; ૨. ચીર; ૩. દાર; ૪. તંબોળ; ૫. અરગળનો રોળ; ૬. શીશકૂળ; ૭. રાખડી; ૮. ચુની; ૯. ગોફણ; ૧૦. કટી મેખળા; ૧૧. ગળુબંધ; ૧૨. સુકતાદાર; ૧૩. કકણ ને ચુડી; ૧૪. નેપુર; ૧૫. અણુવટ ને વીધુવા; ૧૬. ઝાંઝરી. સોળ સણગાર ક્યા ક્યા તે વિશે કવિઓમાં મતભેદ છે. જુઓ નર્મકવિતા આ. ૩૭, પાનું ૯૧૩, તથા દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહ, પાનું ૫૬૨

૧૮૬. મંજન, ચોળી ધસી સ્વચ્છ કરવું તે. ચીર, સ્ત્રીને પહેરવાનું સાઈ રેશમી બુગડું હાર, ફૂલનો દાર. તંબોળ, (સં. તાંબૂલ), ખાવાનાં પાન.

૧૮૭. કલ્લોળ, (સં. કલ્લોલ), મોળ; હેર, તે ઉપરથી, સુગંધના કલ્લોલ ઉઠે એટલે સુગંધી બ્લેક બ્લેક થઈ રહે છે. અરગળ, ઘણી જાતની સુગંધી મેળવીને તૈયાર કરેલો જે પીળો ભૂકો તે. રોળ, વ્યાપી રહેવું તે.

૧૧૮. શીશકૂલ, માથે પહેરવાનું એક ધરેણું. રત્નરાખડી રત્નજડિત રાખડી. રાખડી, (સં. રક્ષા, રક્ષ=રક્ષણ કરવું), વિધન-સંકટ ન નડે ને આવરણ સુખ વધે એવા હેતુથી હાથને કાંડે જે દોરાવડે ગુંથેલું ધરેણું સ્ત્રીઓ પહેરે છે તે. ભમરમાં, બે ભમરનો વચ્ચે; નિલવટ-પર. ચુની, માણેક, નીલમ. પોખરાજ, સફેદ હીરા વગેરેની કરચ શોભે ...જડી, નિલવટપર ચોઢેલી ચુની શોભે છે.

૧૮૯. ગોફણો, સ્ત્રીઓને અંબોડે લટકતું રાખવાનું સોના રૂપાનું ધુધરીવાળું ધરેણું. અંગ્રામું અડી, શરીરની સાથે અડકીને. કટિમેખળા. કટિની મેખળા; કેડે પહેરવાનો કંદોરો. ગોફણો...વઢી, ગોફણો કેડના કંદોરાની સાથે લઢી પડતો હોય એમ દેખાય છે, મતલબ કે ચોટલો લાંબો હોવાથી તે કેડ સુધી પહોંચે છે, ને તેની સાથે અથડાય છે.

૧૯૦. ગળુખંધ, ગળાનું ધરેણું; ગળચવો. નવરંગ, ધણા રંગવાળો; અનેક રંગના રત્નોથી જડેલો. મુગતાહાર, (સં. મુક્તાહાર), મોતીનો હાર. ગળુખંધ...સંગ, કેડે નવરંગ ગળુખંધ છે ને તેની સાથે મે મુક્તાહાર છે.

૧૯૧. ગિરી. (સં. ગિરિ), પર્વત. શકે...ગંગ, દમયન્તીના એ મોતીના હાર જાણે તેનાં સ્તન રૂપી પર્વતને ફાડી ગયા નહી વહેતી હોય તેવા દેખાય છે.

૧૯૨. વાચે, પવનથી ઓઢણી, છોકરીઓને શરીર અને માથે ઓઢવાનું જે લુગડું તે. ખળકે, અવાજ કરે છે; અનુકરણવાચક શબ્દ છે. જુઓ અગાડી રણુકો, જણુકો, ઠણુકો, ઝાંઝરી. કંકણ, સોનારૂપાનું કાંડા ઉપર પહેરવાનું જે કાંગરાવાળું ધરેણું તે. કર, હાથ-હાથે. ચુડી, સ્ત્રીઓને હાથે પહેરવાનું સોનાની ચીપથી મઢેલું અથવા સાદું લાકડાં, કચકડાં, દાંતનું ગોળાકાર ધરેણું.

૧૯૩. રતિ, કામદેવની સ્ત્રી. એ ધણી સ્વરૂપવાન હતી. જુઓ 'કામ' લી. ૫૮. સંજ્રમ, (સં + જ્રમ = ગમરાતું), બ્રમણ; બ્રહ્મવરાપણું. રૂપે...બુડી, તેનું રૂપ જોઈને રતિ પણ પોતાના રૂપની મહત્તા ઘટશે એવી ધાસ્તીથી બાવરી બની ગઈ.

૧૯૪. જણુકો, જણુકાર; રણુકો. અણુવટ, પગને અગુડે ધાલવાનું ધુધરીવાળું રૂપાનું ધરેણું.

૧૯૫. અંગુળી, (સં. અંગુલિ), આંગળિઓ; પગના અંગુઠા સિવાયની આંગળીઓ. વીછવા, પગની આંગળીઓએ પહેરવાનું રૂપાનું ધરેણું; છવીટીઆં ઝાંઝરી, ઝાંઝર; સ્ત્રીઓને પગે પહેરવાનું ગુંથણનું ઝીણી ઝીણી ધુધરીવાળું રૂપાનું ધરેણું.

૧૯૬. એળે, ફાકટ; મિથ્યા. સરખાવો-વર્ષ પાણીમાં નાખ્યાં; જીવ-તરતું સાર્થક કીધું નહીં.

૧૯૭. જાણે, (સં. જાને), આમ હોયની શું એવો અર્થ સૂચવે છે. ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દ છે. કનકની લોઈ, સોનાના રંગની લુગદી. તેના શરીરનો વર્ણ કનકના જેવો હતો પણ તે ઘણીજ સુકુમાર હતી.

૧૯૮. ભાગીરથી, ગંગા. સગર રાગના ભગીરથ નામના એક વંશજે પોતાના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર કરવા સાર તપશ્ચર્યા કરીને ગંગાને સ્વર્ગમાંથી મૃત્યુ લોકમાં આણ્યાં. સ્વર્ગમાંથી નીચે પડતાં તેનો ઘોધ કાઢી ઝીલાય નહીં, માટે શિવે તેને પોતાની જટામાં લઈ લીધાં. જ્યારે ભગીરથે શિવને વિનવ્યા ત્યારે એણે એક લટ છોડી પ્રવાહ ચલાવ્યો. આ ઉપરથી એ ભાગીરથી કહેવાય છે. જેમ...સર્વથી, નદીઓમાં જેમ ગંગા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તેમ સર્વ સ્ત્રીઓમાં દમયંતી છે.

૧૯૯. ત્રણ લોક, સ્વર્ગ, મૃત્યુ, ને પાતાળ. જાણે...મથી, સમુદ્રનું મંથન કરી (વસોવી) તેમાંથી કાઢેલાં ચૌદ રત્નમાંની રત્નાજ જાણે હોયની તેવી એ છે.

૨૦૦. ઇંદ્રાદિક, ઇંદ્ર છે આદિ-પહેલો જેમાં તે (બુદ્ધ. સ.), ઇંદ્ર વગેરે દેવો. મહેલા, (સ. મહિલા), સ્ત્રી, મનમાં નવ ધરે, દરકાર કરતી નથી; ગણુતી નથી; લેખવતી નથી.

૨૦૧. અશ્વિનીકુમાર, (સં. અશ્વિનોકુમાર), મુવર્ણી નામની સૂર્યની સ્ત્રીએ એનું તેજ ન ખમાયાથી અશ્વિની-ઘોડીનું રૂપ ધારણ કર્યું; સૂર્યે અશ્વરૂપ ધારણ કરી તેનાથી એ સુંદર જોડ પુત્ર ઉત્પન્ન કીધા તે અશ્વિનીકુમાર. એ બન્ને અશ્વિનીના નાકમાંથી નીકળ્યા હતા. એ દેવના વૈધ છે. પળે, (સં. પલાય, પલા-પરા+હ=જતું), જાય; દોડે. અશ્વિની...તળે અશ્વિનીકુમાર તે સ્ત્રીની અગાડી અગાડી દોડે છે પણ તના તરફ તે નજર સરખી પણ કરતી નથી.

૨૦૨. પુતળું, (સં. પુત્તલ્લ), અહીંયાં ખુબસુરત સ્ત્રીના અર્થમાં આ શબ્દ વાપર્યો છે. એ લાડવાચક શબ્દ છે. સરખાવો લી. ૩૪૬માં 'પુતળું'.

૨૦૨. દમ્યું જગત, જગતને-જગતના પ્રાણીને દુઃખ દીધું. એના અતિસુંદર રૂપને લીધે લોકો ઈર્ષ્યા વગેરેથી દુઃખ પામ્યા.

૨૦૪. જોગી, (સં. યોગી), વિરાગી; ત્યાગી; જેણે સંસાર વિષય

ઉપરથી ભાવ ઉઠાડ્યો હોય તે. સર્વસ્ત, પોતાનું સઘળું. તીર્થ ધર્મક્ષેત્ર; જેમાં ન્હાવાથી પાપ જાય ને પુણ્ય લાગે એવું પાણીનું સ્થાન-નદી, સરોવર; તીર્થ ૬૮ ગણાય છે. સમસ્ત, સઘળાં.

૨૦૫. હીમાળે, (સં. હિમાલય, હિમ=પરદ્+આલય=ઠેકાણું), હિમાલય પર્વતપર. અસ્ત, (સં. અસ્થી), હાડકાં. ગાળ્યાં...હસ્ત, જેણે હિમાલય પર્વતપર જઈને તપ કરવામાં પોતાનાં હાડકાં ગાળી નાખ્યાં હશે તે દમયતીનો હાથ ઝાલશે; એટલે તેને પરણશે.

૨૦૬. સખળ, ધણાં; પુષ્કળ. રૂધિર અટવાયું, લોહી ધમ ધમ વહેવા લાગ્યું; લોહી ઉકળવા લાગ્યું. પળ પળ. દર પળે; નિરંતર.

૨૦૭. કળ, (સં. કલા), કળા, યુક્તિ.

૨૦૮. કહેણું, કહેવું તે; સંદેશો. મારું...લાગે, મારા કહેવાની તેનાપર અસર ન થાય; મારી મારફત સંદેશો મોકલવાથી તારી મતલબ સરશે નહીં. તારે માગે, તારી તરફનું માગુ કરવાને માટે.

૨૦૯. મોહ, રૂપ, ગુણ, કર્મમાં રહેલી જે શક્તિથી સામાનું ચિત્ત પરવશ થઈ રહે તે. મોહનાં બાણ, જુઓ 'કામ' લી. ૫૮. બ્રહ્મચર્યવ્રત સ્ત્રીનો સગ ન કરવો એવું જે પુરૂષનું વ્રત-નિયમ તે. જુઓ 'નારદ' લી. ૯૨, તથા 'બ્રહ્મચારી' લી. ૪૫૯ લાગે, તુટે.

૨૧૧. લાગ્યું...ધ્યાન, દમયતીનાજ વિચાર મનમાં આવવા લાગ્યા; તેનીજ હોહ લાગી. કામજવર. કામને લીધે આવેલો તાવ. વહ્નિસમાન, અગ્નિ-દેવતાના જેવો.

૨૧૨. વગડાની ઓષાધ, જગલમાંની વનસ્પતિ દવા; રાનની જડી પુટ્ટી.

૨૧૩. તાપ, તાવ. શમાવે, (સં. શમ્=શાંત થવું), શાંત પાડે; દૂર કરી શકે.

૨૧૪. મંત્રી, (સં. મન્ત્ર=મસલત કરવી), સલાહકાર; પ્રધાન; વજીર.

૨૧૫. નીલાં વસ્ત્ર, ઘેરા આસમાની રંગનાં કપડાં; ગળીના રંગનાં-ગળીએર કપડાં.

૨૧૬. અનંગ, (સં. અન્=વિનાનું+અંગ=શરીર), કામદેવનું અગ શિવે બાળા નાખ્યું હતું તેપરથી પડેલું તેનું નામ. જુઓ 'કામ' લી. ૫૮.

અનળ, (સં. અનલ), અગ્નિ. અનંગઅનળ, કામનો અગ્નિ; કામાગ્નિ. નળને પ્રગટથો, નળમાં વ્યાપ્તો; નળરાગ કામાગ્નિથી પીડાવા લાગ્યો.

૨૧૭. હુથે, ઘોડાપર. લાગ્યો...ધાવા, ગભરાવા લાગ્યો; આવરો થયો.

૨૧૮. વાથો, વાજો, ગરદનથી તે ઘુટણ સુધી પહેરવાનું વસ્ત્ર; પોશાક. મૃગયા, (સં. મૃગ=શોધવું), શિકાર.

૨૧૯. અથોર, બચકર; બિહામણું; બચાનક. માનસરોવર, હિમાલયપર વૈદ્યત શિખરની તળેટી પાસે આવેલું સરોવર. એમાંથી સરયૂ નદી નીકળેલી છે. સાર, સાદું; ઉત્તમ. કવિતામાં વપરાય છે.

૨૨૦. સુલટ, જોડેલો; લડવૈયો. એકલો...ગમ્ય, એકલો હોવાથી કંઈ સજ્જ પડી નહીં.

૨૨૧. રમ્ય, આનંદ પમાડે તેવું; રમણીય. વન...રમ્ય, આ વનના તથા ક. ૧૪ માં દમ્યન્તીના ઘરની વાડીના વર્ણન સાથે સરખાવો પ્રે. ભા. અ. ૧૫, ક. ૫. માંનું વૃંદાવનનું વર્ણન.

૨૨૨. વાડ, (સં. વરમ્), સારાં; વિશેષણ. જુઓ લી. ૮૭૯. અનંક, (સં. અન+અઢ્ક), અંક વગરના; અગણિત; અસમ્ય.

૨૨૩. નાનાવિધનાં, અનેક પ્રકારનાં; તરેલ તરેલનાં. વંક, વાંકાં.

૨૨૪. મોગરો...રહ્યો, મોગરો ફૂલનાં ઝુમખાના ભારથી નમી ગયો છે-લચી ગયો છે. મળી, મધી-ગહેટી રહેલી છે. અરણી, એક જાતનું સુગંધીદાર ફૂલવાળું ઝાડ. એનાં લાકડાંને એક બીજા સાથે ઘસવાથી અગ્નિ પેદા થાય છે; હુકાની નળ એની બને છે. એનાં ફૂલ ચપેલીનાં જોવાં ઘાળાં અને સુવાસિત હોય છે. મરેડી, એક જાતનો ખુશબોદાર ફૂલવાળો છોડ.

૨૨૫. અગધિયા, (સં. અગસ્તિ), એક જાતનું ઝાડ. એનાં ફૂલ શ્રાદ્ધમાં તથા ખાવાના કામમાં આવે છે. અરેઠી, અરીઠી; અરીઠાનું ઝાડ.

૨૨૬, કદળી થલ, (સં. કદલીસ્તમ્મ), કેળનું થડ. સાકર... શેલડી, શાકરના જેવી મીઠી શેરડી.

૨૨૭. લવિંગલતા, લવિંગનું ઝાડ. સસ્કૃત કવિઓએ 'લવંગલતા' વાપરેલું છે તે પરથી પ્રેમાનંદે લીધેલું હોય એમ લાગે છે. ખરું જોતાં લવિંગનો વેલો થતો નથી. જુઓ લી. ૫૪૫. લલિત, સુંદર. વિરાજે, (સં.

ચિ=વિશેષ+રાજ પ્રકાશનું), શોભે. વેલડી, (સં. વહ્લી), નાનો વેશો. વૃક્ષવેલડી, ઝાડની આસપાસ વીંટાયલા વેશો.

૨૨૮. નાળીકેરિ, નાળીએરી. નોતમ, (સં. નચતમ, નચ=નવું +તમ=સર્વસાપેક્ષ તુલના દર્શક પ્રત્યય), ઘણી શોભાતી; ઉતમ. નીચાં...

નેત્ર, તેમાં નેત્ર-નેતરનાં ઝાડ લાંબાં ઉગવાથી નીચાં નમ્યાં-વળી ગયાં હતાં

૨૨૯. ફેફળી, (સં. પુગફલો), સોપારીનું ઝાડ. ફાલસિ, ફાળસાનું ઝાડ. ખજુર ખારેક, ખજુર અને ખારેકનાં ઝાડ જૂદા ન હોવા છતાં અહીંયાં તથા લી. પૃષ્ઠ માં તેનાં ઝાડ જૂદાં હોય એવી રીતે લખ્યું છે. ક્ષેત્ર, ખેતર; વનનાં વન; પુષ્કળ ઝાડ.

૨૩૦. પીપળો, (સં. પિપ્પલ), એક જાતનું પવિત્ર મનાતું મોટું ઝાડ. એની નીચે બેસીને શ્રાદ્ધાદિક કર્મ કરવામાં આવે છે. એ વિપશ્ચિત્ર કહેવાય છે ને એની લોક પ્રદક્ષિણા કરે છે. પીપળિ, એક જાતનું ઝાડ. ગુલર, ઉમરડો; એને અજીરના જેવા ટેટા થાય છે. પાલાશ, ખાખરનું ઝાડ.

૨૩૧. નિરખ્યું, (સં. નિરીક્ષ, નિઃ+દ્રેક્ષ્=તપાસીને જોવું), સારી પેઠે ધારી ધારીને જોયું; નિહાળ્યું. ચોપાસ, (સં. ચતુષ્પાર્શ્વ, ચતુઃ=ચાર+પાર્શ્વ=ખાજુ), ચારેગમ.

૨૩૨. આંખાસાખ, ડાળ ઉપર ગળવા આવેલી કેરી. ખાખચિ, (સં. વાકુચી), ખાખચી; એક વનસ્પતિ-વસાણું. બીજેરી, લીંબુનાં જાતનું એક ફળ ઝાડ.

૨૩૪. કુમુદિનિ, (સં. કુમુદિની), ચંદ્રપ્રકાશથી ખીલતાં ઘોળાં કમળ-કુમુદનાં ફૂલનો વેશો. પ્રહાર, (સં. પ્ર+હ=મારવું), માર; ઝપાટો.

૨૩૬. વાયુ શીતળ-ઠંડો હોવા છતાં નળ કામ પીડિત હોવાથી તેના શરીરને તે વહ્નિના સરખા ગરમ લાગ્યો. સરખાવો લી. ૬૪૨.

૨૩૭ નગ્નવૃક્ષ, પાંદડાં વિનાનાં યડ. આલિંગન, (સં. આ+લિઙ્ગ=બેઠવું), બેઠવું તે.

૨૩૮. રલન, ચુંબન કરતાં જે ધ્વનિ-અવાજ થાય છે તે. રલન ચુંબન, રમન સહિત ચુંબન. સરખાવો 'કરે રંભન ચુંબન કંઠે ઝુમે, નથી તૃપ્તિ કંઠે ધુમે.' પ્રે. ભા. અ. ૩૩, ક. ૯૪.

૨૩૯. મેગળ, (સં. મદકલ, મદ=હાથીના કુંભસ્થળમાંથી ઝરતો રસ+કલ=અવાજ કરવો), મદને લીધે અવાજ કરે છે જે તે; હાથી. ત્રાડે, બૂમ મારે; ઝરાડે. નળરાગનું મન વિદ્વલ હોવાથી તેણે આ પ્રમાણે એણ કીધી.

૨૪૦. હસ, લાંબી ગરદનનું અને કુમળાં હલકાં પલુ ભરાઉ પીછાંવાળું, સુશોભિત, તળાવ-સરોવરને તીરે રહેતું પક્ષી. એ પોતાની ખુબસુરતી ને ચાત્રવાની છટાથી સૌને આનંદ પમાડે છે. એ સરસ્વતી ને ખલાનું વાહન કહેવાય છે. સ્ત્રીની ચાલને એની ચાલની ઉપમા અપાય છે. દૂધપાણી ભજેલાં હોય તો તેમાંથી દૂધ દૂધ પી જઈ પાણી છૂટું પાડવાની એનામાં શક્તિ છે એમ કહેવાય છે. સુવરણ, (સં. સુવર્ણ), સોનું.

૨૪૨. દીસ, દિશા. નહોતું...અનુક્રમી, જો હું દિશા અનુક્રમી-ઝોળંગી અહીંયાં આવ્યો તો મં કદી નહોતું દીડું તે દીડું. અનુક્રમી શબ્દનો અર્થ ઝોળંગી કરવો પડે છે, જો કે એ અર્થને માટે અનિક્રમી જેવો શબ્દ જોઈએ. ભાવાર્થ એવો લાગે છે કે હું આટલે દૂર નીકળી આવ્યો તો મં આવી નવાઈ જેવી વસ્તુ જોઈ. આ અર્થને પ્ર. ૨ થી ના પાડથી પુષ્ટિ મળે છે. મં નહોતું દીડું તે દીડું તેથી અનુક્રમી એટલે અનુક્રમી-અનુક્રમ દીસ-દહાડો આવ્યો એમ કેટલાક લેખે છે. પહેલો અર્થ પસંદ કરવા લાયક લાગે છે.

૨૪૪. હાથ પડે, હાથમાં આવે; પકડાય; મળે. પાળું, (સં. પાલ્ =રક્ષણ કરવું), પોપણ કરું.

૨૪૫. દુઃખ...નાખું, દુઃખના દહાડા ભૂલી જઈ.

૨૪૬ શરપ્રહાર, ખાણનો માર. થાયનિધન, નાશ પામે; મરી જાય.

૨૪૭. ગ્રામ...જીવતું, તેથી એ પખીને જીવતું પકડવું જોઈએ.

વિગાસવું, (સં વિ+મૃષ=વિચાર કરવો), વિચારવું.

૨૪૮. એવે, એટલામાં. પૃથ્વીનાંય, પૃથ્વીપર; જમીનપર.

૨૪૯. ઝાડના થડ પાસે-થડને અદેલીને એક પગપર ઉઘતો ઉમેલો દીડો.

૨૫૦. ભેદ, યુક્તિ; કપટ. પરવરિયો, જુઓ 'પરવર' લી ૨૮.

૨૫૧. અંબર, કપડું; વસ્ત્ર. સંકોડી, સંકોચીને. શ્વાસરૂંધન કરિયો, શ્વાસ રૂંધ્યો; શ્વાસ લેતો બંધ પડ્યો; શ્વાસ ધુંટ્યો.

૨૫૨. દ્રુમ...પુંડે, ઝાડના થડની પછવાડે. ભડ, એકદમ; એકાએક; એકચિંતો. સંસ્કૃત ભટ ઉપરથી લઈ કેટલાએક અહીંયાં નળભટ એટલે શૂરવીર નળ એમ લે છે, પણ અર્થમાં બહુ ચમત્કાર લાગતો નથી. બેસી આઘો આલ્યો, બેડો બેડો અગાડી હસની તરફ ગયો.

૨૫૩. લઘુલાઘવી, યુક્તિ; પેચવાળી તદ્દખીર; કરામત. સરખાવો 'લઘુલાઘવતા કરી રામ, ચાંપ્યો પદ્મો અંગુઠો વામ.' ગિ. રા. અ. ૩૮; 'નારાયણુ લઘુલાઘવી કરે, ચોહો પગ વચ્ચે પેસી નીસરે.' પ્રે. ભા. અ. ૩૭, ક. ૧૦૫.

૨૫૫. પોતાની...કરી, હસની ભાષામાં. પોકાર, મોટો સાદ; શોક.

૨૫૬. વિલાપ, (સં. વિ+લપ્=શોક કરવો, લપ્=ખેલવું), ખેલીને રડવું તે; શોક કરવો તે. માણુસાં, માણુસ; માણુસના અનેકવચન તરીકે માણુસાં કેટલાક ભાગમાં વપરાય છે. સરખાવો ધરાં, ફૂલાં, ખોરાં, ઈ. શું...પાપ, શું મારાં કાંઈ પૂર્વ જન્મનાં પાપને લીધે આ દશામાં હું આવ્યો ?

૨૫૭. કાળા...ઘણી, માથે કાળા વાળવાળો માનવી-મનુષ્ય પ્રાણી. સાધારણ રીતે મનુષ્ય જાતિની શક્તિ બતાવવાને મગરખીના શબ્દ તરીકે વપરાય છે સરખાવો, 'કાળા માથાનો માનવી શું ન કરે.' નિર્દયતા, દયા વગરના હોવાપણું; ક્રૂરતા.

૨૫૮. જીવ, પ્રાણી. તતખેવ, તરત; તેજ વખત. કવિતામાં વપરાય છે. અર્થખેવ, (સં. અવશ્યમેવ), જરૂર; નફી; ખસુસ.

૨૫૯. પંખાય, (સં. પક્ષ), પાંખ.

૨૬૦. પક્ષ, આણુ; તરફેણુ; ઉપરાણું. માહારે...ભક્ષ, આથી મારો તો પ્રાણુ જરૂર ને એને ભક્ષ-ખાવાનું મળશે. સરખાવો 'ઉદરનો જાન જાય ને ખિલાડીને હસવું થાય.'

મજ સરખું, મારા સરખું; મારા જેવું. રતન, (સં. રત્ન), સુશોભિત રત્ન જેવું પ્રાણી; ઘણું સુંદર પ્રાણી.

૨૬૨. ટળવળી મરશે, ટટળી મરશે; આશા રાખી રાખીને રીઆઝ મરશે. કેહીને આધાર, કોને આધારે; કોને આશરે.

૨૬૩. અહો, (સં. ઘઙ્=પકડવું), અહેલો; પકડેલો; પકડાયેલો. નાથ, પતિ; ધણી. ધાયો, (સં. ધાવ્=દોડવું), ધસીને બહારે આવ્યો; દોડી આવ્યો. સહસ્ર, હજાર. સાથ, સમૂહ; ટોળું.

૨૬૪. સ્ત્રીવૃંદ, હસની સ્ત્રીઓનું ટોળું. નાથ...વૃંદ, હંસ જે જગ્યાએ હતો તેના ઉપર આકાશમાં તેની હજાર સ્ત્રીઓનું ટોળું ટમટમી રહ્યું. આકુંદ, (સં. આકન્દ, આ+કન્દ્=દુઃખથી રડવું), રડારડ; કલ્પાન્ત.

૨૬૫. હંસી, હંસની માદા; હસણી. શાપ, (સં. શપ્=શાપ દેવો), જેને જેનાથી દુઃખ થયું હોય તેણે તેનું માહું ઇચ્છ્યું તે.

૨૬૭. ભુવંન, (સં. ભવન), ઘર; મુકામ.

૨૬૮. બ્રહ્માએ-વિધાતાએ ભવિષ્યની સ્થિતિ માટે જે અક્ષર-લેખ લખ્યા હશે તે કદી ધોવાઈ-ભૂંસાઈ-મિથ્યા થઈ-શકવાના નથી. જે કર્મમાં લખ્યું હશે તે બન્યા વગર રહેનાર નથી. સરખાવો 'છઠ્ઠીના લેખ મટતા નથી' હિંદુઓ એમ માને છે કે બાળક જન્મ્યા પછી છઠ્ઠી રાતે વિધાત્રી આવી ભવિષ્યમાં શું શું થવાનું છે તે લખી જાય છે. તેને છઠ્ઠીના લેખ કહે છે. તે રાત્રે વિધાત્રીને લખવાને સાર કકુ, કાગળ, ખડીયો ને કલમ પ્રસૂતિના ઓરડામાં મૂકવામાં આવે છે.

૨૬૯. કેમ...ખંધ, કર્મના પાશ-ફાંસામાંથી શી રીતે છુટી શકીએ.

૨૭૦. અણુઘટતું, (સં. અઘટિત), અયોગ્ય; ન કરવા જેવું કામ. અને...નહિ, તે કરતાં મને અટકાવ્યો નહીં.

૨૭૧. આપણે...વ્યોમ. આપણા જેવાં પક્ષીઓએ તો ઝાડ ઉપર અને આકાશમાંજ રહેવાનું છે. ભોમ, (સં. મૂમિ), પૃથ્વી.

૨૭૨. થાએ...બ્રષ્ટ, પોતાના સ્થાનથી-જગ્યાથી બ્રષ્ટ થાય-દૂર થાય; પોતાનું સ્થાન છોડી બીજી જગ્યાએ જાય. થાનકબ્રષ્ટ, (સં. સ્થાનકબ્રષ્ટ), થાનકથી બ્રષ્ટ (પ. તત્. સ.). માહારી પેર, મારી માફક-પેઠે.

૨૭૩. ધરણિ, (સં. ધૃ=ધારણ કરવું), પૃથ્વી-જમીન (પર). મા, નહીં.

૨૭૫. રોષ, (સં. રુષ્=ગુસ્સે થવું), ગુસ્સો; ક્રોધ. તે...દોષ, તેઓ મારો વાંક કાઢે છે; મને દપકો આપી શાપ દે છે.

૨૭૬. વિધાસ ધરો, (સં. વિ+શ્વસ્=ભરોસો કરવો, શ્વસ્=ધાસ લેવો), ભરોસો રાખો; ખાતરીથી માનજો.

૨૭૮. વાચા, ઉચ્ચારવાની-બોલવાની શક્તિ; મનુષ્ય વાચા.

૨૭૯. પંખી, હંસ.

૨૮૦. પ્રાણુદાન, (સં. પ્રાણ, પ્ર+અન્=શ્વાસ લેવો, દાન, દા=આપવું), પ્રાણુનું દાન; છવતદાન. ઉપકાર, (સં. ઉપ+કૃ=મદદ કરવી), કોઈનું સારું-કલ્યાણ કરવું તે.

૨૮૧. સર્વથા, સધળે-કોઈ પણ પ્રકારે; હું પાછો નહીં આવું એવી ધાસ્તી રાખ્યા વિના. આ...સુંદરી, આ મારી હજાર સ્ત્રીઓ રદન કરે છે.

૨૮૨. આસનાવાસના કરીને, (સં. આશ્વાસન), ધીરજ આપીને-ટાઢા પાડીને; દિલાસો દેધને.

૨૮૩. વીર, બોદ્ધો; શૂરવીર; નળરાજ. વિસ્મય પામ્યો (સં. વિ+સ્મિ=આશ્ચર્ય પામવું), હસને વાચા થયલી જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. અલ્યા, સરખા તથા ઉતરતા દરજ્જાવાળાને બોલાવવાની રીત. સંબોધનના અર્થમાં, જુઓ અલ્યા, લી. ૪૧૦. હવે...ચૂંકું, તારું સુંદર રૂપ જોઈને હું આનંદ પામ્યો હતો. પણ તે ઉપરાંત તારામાં માણસની પેઠે બોલવાની શક્તિ છે તે જાણી હવે હું તને જવા નહીં દઉં.

૨૮૪. ગરતાં...મૂકું, મારા પ્રાણુ જાય ત્યાં સુધી છોડીશ નહીં.

૨૮૫. વાહુંન, (સં. વાહન, વહ=લઈ જવું), જે ઉપર ચઢી-બેસી દૂર જવાય તે-હાથી, ઘોડા, પાવખી, રથ વગેરે. અમે...વાહુંન, જુઓ 'હસ' લી. ૨૪.

૨૮૬. આકાશ ને અવની-પૃથ્વી કોઈ દિવસ એકઠાં થાય એવો સંભવ નથી, છતાં તેમ જો થાય તો પણ હું કદી જુહું બોલનાર નથી.

૨૮૮. દેશપતિ, દેશનો પતિ-ધણી; રાજા. ક્ષત્રિ, (સં. ક્ષત્રિય). દુઃખમાંથી છોડાવે તે ક્ષત્રી. મૂળ ચાર વર્ણમાંની બીજી વર્ણમાંનો પુરુષ; લડાયક વર્ણમાંનો પુરુષ; લડાયક વર્ણ; રાજવંશી.

૨૮૯. હુંથી, મારાથી. વિદ્ન, (સં. વિ+હન=મારવું.) હરકત; અહીંઆં નાશના અર્થમાં છે.

૨૯૦. અમે રાજવંશીને, મારા જેવા રાજવંશી-ક્ષત્રીને. રઢીઆણું, સુંદર; આનંદ આપે તેવું.

૨૯૧. ખટપટ, ચિંતા; ભય. ટાળો, દૂર કરો; કાઢી નાંખો. રખે... શોક, મરણની ધાસ્તીથી તમારા મનમાં શોક લાવશે નહીં—દિલગીર થશે નહીં, કારણ હું કદી પણ તમને મારનાર નથી.

૨૯૨. ફેાક, ફેાગટ, વ્યર્થ.

૨૯૪. ઠરશે, સંતોષ પામશે; પોતાની નજર ઠરશે.

૨૯૬. બંધન, (સં. બન્ધ્=બાંધવું) પકડવું તે. માહાર... જાણી, મને બંધાયેલો—પકડાયેલો સાંભળી. સર્વ કો, સર્વ કોઈ; સઘળી. તતક્ષણ, તરતજ; ઢીલ વગર. પ્રાણી, (સં. પ્ર+અન્=ધાસ લેવો), પ્રાણ; જીવ.

૨૯૭. પ્રસવ્યો, (સં. પ્ર+સૂ=જન્મ આપવો), પ્રસવ કીધો છે; જન્મ આપ્યો છે.

૨૯૮. હે નળરાજ, મારા જેવા ગરીબનું તે શા માટે પુત્રનું સુખ ખોવડાવે છે. અહીંયાં 'તે' ભારવાચક અવ્ય છે.

૨૯૯. સાખી, (સં. સાક્ષી, સ=સાથે+અક્ષિ=આંખ), આંખથી જેણે કોઈ કામ જેવું હોય તે માણસ; સાહેદી, સૂરજ... સાખી, કોઈપણ કામ નક્કી કરવા સબંધી સામા માણસની ખાત્રી કરવાની હોય તો અમુક દેવતાને સાક્ષી રાખું છું એટલે તે કામ થયલું તે જુએ છે—તેમની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું એવું ખોલવાની રીત છે. કરાર અથવા ખીજા કોઈપણ પ્રકારની કચલત કરતી વખત સૂર્યદેવની સમક્ષ કરતા હોય તેમ તેને સાક્ષી ગણવાનો રિવાજ છે.

૩૦૦. રૌરવ, એ નામનું એક મોટું નરક છે. નરક, પાપી પ્રાણીને તેના મરણ પછી શિક્ષા પામવાને રહેવાનું દેકાણું. મોટાં ૨૧ ને નાનાં ૭ એમ ૨૮, અથવા ૮૪ નરક કહેવાય છે. જુઓ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ, પા. ૫૭૨. ભાખી, (સં. માષ=ખોલવું), ખોલેલી; કહેલી. વાચા ભાખી, ખોલેલા શબ્દ; વચન.

૩૦૧. ગુરુદ્રોહી, ગુરુ પ્રત્યે કપટ યુક્તિથી વર્તનાર; ગુરુ સામે કપટ કરનાર. સ્વામીદ્રોહી, સ્વામી—ધણી પ્રત્યે કપટ યુક્તિથી વર્તનાર; ધણી સામે કપટ કરનાર. દ્રોહી, (સં. દ્રુહ્=ધ્રુજ કરવી), કપટ કરનાર. ગુરુદ્રોહ અને સ્વામીદ્રોહને માટે ગુરુદ્રોહી અને સ્વામીદ્રોહી વિશેષણ છે, છતાં અહીંયાં નામના અર્થમાં વાપરેલા જણાય છે.

૩૦૧-૨. જો મારી સ્ત્રીને મળી આવી પાછો તને નમું નહીં-તારી પાસે હાજર થાઉં નહીં તો ગુરુદોહ અને સ્વામીદોહનાં પાપ મને લાગે.

૩૦૩. ત્રાહે ત્રાહે કરી, (સં. ત્રાહિ ત્રાહિ=રક્ષણ કર રક્ષણ કર), તોળા કરીને; ખેદ સહિત. નિરધાર, નિર્ધાર; નક્કી; ખરેખર.

૩૦૪. સમ, (આ. કસમ), સોગન; શપથ. વિચાર, વાત. તું... વિચાર, તું સોગન લે છે તે પાળશે કે નહીં તે માત્ર તને ખબર છે કે પરમેશ્વરને ખબર છે.

૩૦૫. પ્રતિજ્ઞા, (સં. પ્રતિજ્ઞા=વચન આપવું, જ્ઞા=જાણવું), સમ.

૩૦૬. કટક, લશ્કર; સૈન્ય; ફેાજ. નહિ...બહાર, તું પ્રતિજ્ઞા લઈને જાય છે, છતાં પાછો આવશે નહીં તો હું શું કરી શકનાર છું ? શું હું કાંઈ તારા સામું લશ્કર લાવી શકનાર છું કે તને તારી ન્યાતની બહાર કઢાવી શકનાર છું ? તારા બોલવાના ભરોસાપરજ તને છોડું છું.

૩૦૮. પ્રેમદા, (સં. પ્રમદા), સુંદર સ્ત્રી; સ્ત્રી.

૩૦૯. સમાચાર, ખબર; સઘળી દફતીકત. સાધારણ રીતે આ શબ્દ અનુકવચનમાં વપરાય છે. શ્યામા, જુઓ 'શામા' લી. ૧૯૮. સમજવી સુંદરી, પોતાની સ્ત્રીને સમજીતી આપી શાંત પાડી.

૩૧૦. વોળાવી, વળાવી; વદાય કરી; પાછી પોતાને સ્થાનકે મોકલી.

૩૧૧. લોચન, (સં. લોચન, લોચ=જેવું), આંખ.

૩૧૧-૧૨. આંધળા માણસને ગયલી આંખ પાછી આવે છે તે વેળાએ જેમ ધણો આનંદ થાય છે, તેમ હંસને પાછો આવેલો જોઈ, રાય-નળરાજનું મન ધણું પ્રસન્ન થયું.

૩૧૩. આ...વિષે, આ યુગમાં; આ વખતમાં. સતવંત, સત્યવાદી; સાચા.

૩૧૪. ભગવંત, ઇશ્વર. તું...ભગવંત, ઇશ્વર પર તને પૂર્ણ પ્રેમ હશે; ઇશ્વરપર તને ભાવ હશે.

૩૧૬. વાયક, (સં. વાક્ય), વેણુ; વચન. અંત્ર, અંતર; તકાવત. બોલ્યું...અંત્ર, જો બોલેલા વચન પ્રમાણે ચાલીએ નહીં તો કાગડામાં અને અમારામાં-હંસમાં શો ફેર ?

૩૧૭. પેર, રીત; રહેણી.

૩૧૮. મંદિર, ઘર; મહેલ. સુભટ, શૂરવીર; જોદ્ધા. નળ...લાવીઓ, નળ રાજ્ય પાળે પોતાને મહેલ આવ્યો અને શૂરા હંસને પોતાની સાથે લેતો આવ્યો. 'નળરાજ્ય મંદિર આવ્યો અને એ સુભટ (નળ) હંસને સાથે લાવ્યો,' એમ પણ લઈ શકાય.

૩૨૦. સૈન્ય, લશ્કર; ફોજ. સામું જાય, રાજાને આવકાર દેવાને સાર નગરથી કેટલેક દૂર લેવા જાય છે.

૩૨૧. વસ્ત, વસ્તુ. અહીંઆં પ્રાણી પરધાન, (સં. પ્રધાન), રાજાનો મુખ્ય મંત્રી.

૩૨૨. તાંહાંથી...લગવાન, ત્યાંથી-માન સરોવર આગળથી મને ધ્રુવે આવ્યો, ધ્રુવે કૃપાથી મારા હાથમાં આવ્યો.

૩૨૩. વીર, વીરો; બાઈ. લાડવાયક શબ્દ છે.

૩૨૪. પિજર, પાંજર.

૩૨૫. ઘૂતકીડા, જુગાર-જુગટાની કીડા-રમત; અહીંઆં પાસા સોકટાંની રમત. રસિયા, રસવાળા; રસિક.

૩૨૬. કદ્દોલ, હરખમાં ગાતું, પોકારતું, મઝે કરવી તે; આનંદ. મુખે...કદ્દોલ, મુખની વાણીથી કદ્દોલ-ખુશીના અવાજ કરતા.

૩૨૭. રેહેણ, ધાતુને સાંધનારો કેટલીક ધાતુની મેળવણીનો ભૂકો. પ્રેમરેહેણ, પ્રેમરૂપી રેહેણ. હંસ...જડી, પ્રેમરૂપી રેહેણ વડે નળ અને હંસને પરસ્પર પ્રીતિ જડેલી-સંધાયલી હતી; અને તેથી નળને હંસ વગર એક ઘડી પણ ચાલતું નહોતું.

૩૨૮. અશોકવાટિકા, અશોક નામની વાડી. ગુણલંડાર, ગુણના ભંડાર. ભંડાર. (સં. માળાગાર), ખજાનો.

૩૨૯. પ્રેહે, વિરહ; વિયોગ. હંસે...કરી, હંસે પોતાની સ્ત્રીથી થયેલા વિયોગ વિશે વાત કીધી.

૩૩૦. ડીખો, રડાય બોલાય નહીં તેવી રીતે આચકાની સાથે છાતી ભરાઈ આવવી તે; છાતીમાં મુઝવણ થવી તે. ડીખો ઝામ્ખો, ડીખો આવ્યો; ડીખો ચઢી આવ્યો. આકસ્માત. (સં. અકસ્માત), એકાએક; અચાનક.

નેત્રે...આંસુપાત, આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. આંસુપાત, (સં. અશ્રુપાત), આંસુ પડવાં તે.

૩૩૧. કાં, શા માટે, કેમ.

૩૩૨. સુજ પડે, સમજ પડે; સમજાય

૩૩૩. હું પરણેલો છું કે કુંવારો છું તે તું જોતો નથી! શું તેં ધરમાં તારી ભાભીને દીડી છે ખરી?

૩૩૪. કરે ધસે, હાથ ધસે છે; પોતાની જૂલ માટે પસ્તાવો કરે છે. પીહેર, (સં. પિતૃગૃહ), વડુના આપનું ઘર.

૩૩૫. માટ, માટે. સરખાવો લી. ૮૫૭-માટે ના ઉપયોગ માટે. દાટ, ખોટ. તમો...દાટ, દુનિયામાં શું કન્યાની ખોટ છે; મતલબ કે તે ઘણી છે, માટે તમો કુંવારા છો એવું મેં ન જાણ્યું-ધાર્યું.

૩૩૬. લોહું જળ, આંખનું જળ-આંસુ લુછી નાખ્યાં. ખગ, (સં. સ્વ=આકાશ+ગ=જનાર, ગમ્=જવું), પક્ષી; હસ.

૩૩૭. મરકેલકું કરી, હસતું મ્હોં કરીને; મ્હોં મલકાવીને. મહીપતી, (સં મહીપતિ, મહી=પૃથ્વી+પતિ=ઉપરી, ધણી), પૃથ્વીનો ધણી; પૃથ્વીપતિ; રાજા. મિત્ર...વીનતી, મિત્રને-હમને વિનંતિ કરીને કહ્યું.

૩૩૮. તે ખાલ, તે વખતનું તમારું વચન.

૩૩૯. ઉપગાર, ઉપકાર.

૩૪૦. કહીએ, ક્યારે.

૩૪૧. કાજ. (સ. કાર્ય), કામ.

૩૪૨. કારજ, (સં કાર્ય), કામ. હું સેવકથી, હું જે તમારો સેવક તેનાથી; તમારા સેવક-દાસથી.

૩૪૩. સર્વથી, સર્વથા; ગમે તે પ્રકારે; ઘણી મહેનત લાઇને. માહારી ...નથી, તે કામ તમને સોંપવાની મારી જીકર ચાલતી નથી; તેવું કઠણ કામ કરવાનું હું તમને કહી શકતો નથી.

૩૪૪. કપડું, અધરું; મુશ્કેલ. દેવાય, સોંપાય; અપાય; કરવાનું કહેવાય.

૩૪૫. પામો ખેદ, દિલગીર થાઓ. લાજે...વેદ, લાજને લીધે-લાજ પામીને તમે પાછા ઘેર-અહીં આવો નહીં એ વેદવાક્યના જેવું સત્ય છે

એટલે કામ ન થાય તો શરમના માર્યા નક્રી તમે અહીં પાછા મારી પાસે આવો નહીં. સરખાવો 'ભાઈઓ વેદ વાણી દમયંતી, કેને નહીં વરે મુજ પાખે.' ક. ૫૩.

૩૪૬. અમથો...વળું, એમનો એમ-કામ કાર્ય વગર પાછો આવું નહીં. રીસાવાનું, રીસાઈ જાય એવું; શરમાય એવું. નોહું, નહોઈ; નથી. પૂતળું, મૂર્તિ. જુઓ લી. ૨૦૨.

૩૪૭. લોક, જગત; દુનિયા. એ ત્રણ કહેવાય છે:—સ્વર્ગ લોક, મૃત્યુ લોક, ને પાતાળ લોક. વળી સાત પણ કહેવાય છે:—ભૂ, ભૂવર, સ્વર, મહર, જન, તપો, ને સત્ય લોક. સાત ઉપરના બૂલોકાદિ અને સાત નીચેના સપ્તપાતાળ મળીને ચૌદ લોક પણ કહેવાય છે. ગત્ય, (સં. ગતિ), શક્તિ; જળ. સત્ય, નક્રી; ખરેખર.

૩૪૮. પંખીજન, પંખીના અર્થમાં. જુઓ 'ખાંધવજન' લી. ૫૭.

૩૪૯. દેહ, શરીર. વર, જુઓ 'વરદાન' લી. ૧૨૪.

૩૫૧. ભોજન, (સં. મુજ્ઞ=ખાવું પીવું), ખાવું તે. તેહ તે સોનાના કમળ. જેવું...દેહ, જેવો ખોરાક ખાઈએ તેવું શરીર થાય.

૩૫૨. પાળ, (સં. પાલી), તળાવ-સરોવરની આસપાસની બાંધેલી બાજુ. પાળ પગથીએ, સરોવરની પાળપર અને પગથીયાંપર. અમો પંખીજન, અમે પક્ષીઓ; પક્ષીના સમૂહ. જુઓ 'ખાંધવજન' લી. ૫૭.

૩૫૩. રેખાય, રજ. રતનજડિત, રતની જડેલી. (પ. તત્. સ.)

૩૫૪. હવે...વાત, આડકતરી વાત હવે પૂછશે નહીં; મુદ્દાની વાત ઉઘાવી દો નહીં. બ્રાત, (સં. બ્રાત્), ભાઈ.

૩૫૫. કુંદનપુર, વિદર્ભમાં આવેલી ભીમક રાજની રાજધાની.

૩૫૬. કારણરૂપે, કંઈપણ કારણને અર્થે; કંઈપણ કામ સાધવાને. સરખાવો 'ગોપ કરે સૌ જેજેકાર, છે નંદપુત્ર કારણ અવતાર.' પ્રે. ભા. અ. ૩૭, ક. ૧૦૫.

૩૫૭. વણ...અમને, વગર જેયે અને તેને માટે મોહ ઉત્પન્ન થયો છે, તેણે માફ ચિત્ત વશ કીધું છે.

૩૫૮. વેહેવા, (સં. વિવાહ), વેવિશાળ. એહવું...કને, એટલું તમારી પાસે માગી લઈછું; આટલું કામ કરવા તમને વિનંતી કરુંછું.

૩૫૯. વિહંગમ, (સં. વિહમ્=આકાશ+ગમ્=ગયું), આકાશમાં ઉડનારું પ્રાણી; પક્ષી. શું...આણીજી, આટલી બધી લાજ ધરીને-શર-માઇને તમે શું માગ્યું! આવી એક દમયંતી સ્ત્રીજ માગી.

૩૬૧. દેવકન્યા, દેવની કન્યા. કવણુ, કાણુ; શું હિસાબમાં.

૩૬૨. વિદ્યાધરી, દેવતાઓના વિદ્યાધર નામના ગણની કન્યા. કિન્નરી, કિન્નરની કન્યા. કિન્નર, પુરુષના ધડ અને ઘોડાના મ્હોડાવાળા કુબેરના ગણુ; એક જાતના સ્વર્ગના ગવૈયા. ગાંધર્વી, ગાંધર્વી; ગંધર્વ સંબંધી; ગંધર્વની કન્યા. ગંધર્વ, જુઓ લી. ૧૮૩. રૂપનિધાન, (સં. નિ+ધા=ઉચું મૂક્યું), રૂપની ખાણુ; રૂપનો ભંડાર.

૩૬૩. માન, અભિમાન; અહંકાર. તે...માન, તેમની કાન્તિ જોઈને દમયંતી પોતાના રૂપનું અભિમાન તજી દે.

૩૬૪. પદ્મની, (સં. પદ્મિની), શૃંગાર શાસ્ત્રમાં પદ્મિની, ચિત્રિણી, હસ્તિની ને શંખિની એવી ચાર પ્રકારની સ્ત્રી વર્ણુ છે તેમાંની એક. રૂપ, રંગ, નાજુકાઈ, વિવેક, આતુર્ય વગેરેથી પહેલા વર્ગમાં ગણાતી સ્ત્રી. ગૌર, ગોરું.

૩૬૫. કાંતિ, રૂપ; ખુશસુરતી.

૩૬૪-૬૫. જેના રૂપ આગળ દમયંતી તો માત્ર એક દાસી જેવી દેખાય એવી ગોરાવર્ણુની કરોડો પદ્મની જાતની કન્યા પરણાવી આપી શકું તો તેના (દમયંતીના) શા હિસાબ.

૩૬૬. જૂઠાં જૂઠાં પાતાળનાં નામ. જુઓ લી. ૧૪૪.

૩૬૭. નાગકન્યા, પાતાળમાં વસનારા નાગની કન્યા. નાગકન્યા ધણી સુંદર કહેવાય છે. નાગની ઉત્પત્તિ માટે જુઓ ' શેષ ' લી. ૧૦૪. બાળ, (સં. બાલ), બાળા; કન્યા.

૩૬૮. હું પામ્યો, મને મળી.

૩૬૯. દમયંતી સાથે મારો વિવાહ મેળવી આપ એટલે તેં મારાં કરોડો કામ કીધાં એમ હું માનીશ.

૩૭૦. વાયદો, મુદતને માટે આપેલું વચન. વાયદો કર્યો, મુદત આંધી. મુજાણુ, જુઓ લી. ૧૩૮. હંસનું વિશેષણ છે.

૩૭૧. જુગ, (સં. યુગ), આર્યસોદ્ધોએ બાંધેલા જે ચાર કાળ તેમાંના એકેક, સત્ય (કૃત) ૧૭૨૮૦૦૦, ત્રેતા ૧૨૯૬૦૦૦, દ્વાપર ૮૬૪૦૦૦, અને કળી ૪૩૨૦૦૦ વર્ષનો; લાંબો કાળ. પ્રમાણ, અરાયર; સરખું.

૩૭૨. અવધ કરી, (સં. અવધિ), હદ બાંધી; મુદત બાંધી. ગુણવાન, ગુણવાળો; ગુણી-હંસ.

૩૭૩. પીડી, (સં. પિટ, પિષ્=દળવું), હિંદુઓમાં સુગન્ધીયુક્ત જે હળદ્ર વરદન્યાને શરીરે લગ્નના થોડા દહાડા અગાડી ચોળવામાં આવે છે તે. પીડી કરજો, પીડી ચોળાવજો. તત્પર, તૈયાર. જન, (સં. જન્ય =વરનાં સગાંવહાલાં), વરની જોડેનાં લોકો.

૩૭૪. પ્રયાણ, (સં. પ્ર+યા=જવું), જવાનું; જવું તે. ભુપ... કહેવાય, નગ કહે છે કે હે હંસ, તું જ એમ કહેવાને મારી જીભ ઉપડતી નથી-એમ હું કહી શકતો નથી.

૩૭૫. તારા વગર હું જીવ વગરના જોળીયા જેવો થઈશ, એટલે મને એકલાં રહેવું ધણું કઠણ પડશે.

૩૭૬. વિલંબ, ઢીલ. કોશું, કોઈ સાથે.

૩૭૭. વડશે, જશે; વીતી જશે. પડશે...દેહ, મારો પ્રાણ જશે; માં મોત નિપજશે.

૩૭૮. વિદ્યાસ...આખો, ભરોસો આખો; ખાતર કરી. ખગેશ, (સં. જગ=પક્ષી+ઈશ=રાજ), પક્ષીનો રાજ; હંસ.

૩૮૦. વાડી, (સં. વાટિકા), બાગ. ધામ, ઠેકાણું; રહેવાની જગ્યા.

૩૮૨. પૂર્ણિમા, મહિનામાં જે દિવસે ચંદ્ર પૂર્ણ-આખો દેખાય છે તે તિથિ; પુનેમ. જામની, (સં. યામિની), રાત ચંદ્રમા...જામની, પુનેમના દિવસની મધરાત હોવાથી તે સમયે ચંદ્ર માથે આખો હતો.

૩૮૩. છૂત, સોડટાંબાજી. ભામની, (સં. મામિની, મામ=ગુસ્સો), ગુસ્સાવાળી સ્ત્રી; સ્ત્રી.

૩૮૪. હંસલે, હંસે. વિખાણ્યો, વખાણ્યો; નળનાં વખાણ કીધાં.

૩૮૫. શબ્દ મુંદર, મધુર અવાજ. ધરિયો કાન, કાન દીધો; ધ્યાન દઈ સાંભળવા લાગી.

૩૮૬. હરિવદની, હરિ-ચંદ્રના જેવું વદન-મુખ છે જેવું તે સ્ત્રી (બહુ. સ) ચંદ્રમુખી-દમયન્તી. સરખાવો-શરીરવદની; વિદ્યુવદની; વદન સુધાકર-મુખરૂપીચંદ્ર. એહો...છોડ. ચપાના ઝાડપર બેઠેશો

૩૮૭. શું, કેવું; કેવું શોભિતું-સુંદર. સાવળું, પક્ષી. કોડ, મન; ધ્વજા.

૩૮૮. નળની વિખાણુ, વિખાણુ શબ્દ અર્થાંમાં નારીજાતિમાં વાપર્યો છે; આગળ લી. ૧૩૭માં નાન્યતર જાતિમાં વાપર્યો છે

૩૮૯. કર ચઢે નહીં, હાથ આવે નહીં; પકડાય નહીં; હાથ પડે નહીં.

૩૯૦. ઝાંઝર કાડયાં, અવાજ ન થાય તેટલા માટે.

૩૯૧. હસને પકડાવુંજ હતું તેથી જાણી જોઇને દમયન્તીને લલ-ચાવવા સાર નીચી ડાળે આવી બેઠો.

૩૯૨. દોડે, દોડે. અંગના, સુંદર અવયવવાળી સ્ત્રી; સ્ત્રી.

૩૯૩. ચપળ, (સં. ચપલ), ચંચળ.

૩૯૪. નળ વગર ખીજું કોઇ અમને પકડી શકતું નથી તો તું એવી કોણ કે અમને પકડી શકે.

૩૯૫. તુંને...શુદ્ધ, તારામાં નળના જેટલી શુદ્ધ-અક્ષલ-પુદ્ધિ યાંથી હોય.

૩૯૭. વામા, સ્ત્રી. પુદ્ધ, (સં. વુદ્ધિ), યુક્તિ.

૩૯૮. ભીમકની કુમારી (દમયન્તી) ચતુર હતી તેણે અકળિત વાત વિચારી. અકળિત, (સં અન્નહીન્ન+કલ્=વિચાર કરવો, કળવું), કળી ન શકાય એવી. આશ્ચર્ય પમાડે એવી; નવાઈ જેવી. વાત, યુક્તિ; તદખીર. વિચારી, (સં. વિ+ચર્=વિચાર કરવો), ધારી; શોધી કાઢી. તેણે... વિચારી, તેણે એક નવાઈ જેવી યુક્તિ શોધી કાઢી. 'તું મૂર્ખો મને ઝાલ-નાર કોણુ' એવાં હંસનાં વચન સાંભળી દમયન્તીએ વિચાર કાઢ્યો તો એને એવી યુક્તિ સૂઝી આવી કે ઇશ્વરે મારા હાથ કમળ સરખા કાઢ્યા છે એને હંસ કમળપર જઈ બેસે છે, માટે મારું શરીર ધૂપાવી મારા હાથરૂપી કમળથી છેતરી એને બેસવાને લલચાવી પકડી લઉં.

૩૯૯. સાહુવા, પકડવા; ઝાલવા. પણ...જાવા, પણ હું એને એમને એમ-પકડ્યા વિના છોડવાની નથી.

૪૦૦. ધીરે, (સં. ધૃ=ધીરું), વિશ્વાસ રાખે છે. સરખાવો લી. ૪૫૪. પંખી...કાળે, કમળને માટે પખી-હંસ-પોતાની જાત-શરીર ધીરે છે, એટલે વિશ્વાસ આણીને તેનાપર બેસે છે. આખ્યા, બક્ષ્યા છે. મહારાજ, (સં. મહા=મહોટા+રાજ=રાજા, ઇશ્વર), મહોટા રાજા; પરમેશ્વર.

૪૦૧. જોગવાઈ, (સં. યોગ્યતા, યુજ્=એડવું), સગવડ; અહીંઆં મળતાપણું. જગદીશ, (સં. જગત્=દુનિયા+ઈશ=રાજા), દુનિયાના રાજા; પરમેશ્વર. હથેલી, (સં. હસ્તતલ, હસ્ત=હાથ+તલ=સપાટી), હાથની સપાટી. જોગવાઈ...હથેલી. પરમેશ્વરે એવી સગવડ કીધેલી છે કે મારી હથેલી કમળના સરખી બનાવી છે.

૪૦૨. કહીએ, કેથાં; ગમે ત્યાં; ગમે તેમ. સંતાડું, છુપાવું; ઢાંકું. પાણપકંજ, (સં. પાણિપદ્મજ, પાણિ=હાથ+પદ્મજ=કમળ; પદ્મ=કાદવ+જ=જન્મેડું), પાણ-હાથરૂપી કમળ; હાથ તેજ કમળ.

૪૦૩. વસ્ત્ર, (સં. વસ્ત્ર=કપડાં પહેરવાં), કપડાં; લુગડાં. દાસી. ચાકરડી. પહેરાવી, (સં. પરિ=ઉપર+ધા=મૂકવું). પહેરવા આપી; બદલાવી. પોતાનાં...પહેરાવી. દાસી સાથે લુગડાં અદલાબદલી કરી, ચેહેબચો, પાણીથી ભરેલું ખાભોચીક.

મસ્તક, મસ્તકે; માથે. પલાશ, ખાખર. પાન, (સં. પર્ણ), પાંદડું. વિકાસી, (સં. વિ=વિશેષ+કસ્=પાસે જવું. વિકસ્=ખીલવું), પ્રખુધ કીધી; પહોળી કીધી. કમળ સમાન, કમળના જેવી. હસ જે સમયનું વર્ણન કરે છે ત્યારે “પૂર્ણિમા મધ્ય જામની” હતી, તેથી અહીંઆં કમળ એટલે રાત્રીએ ખીલતું કમળ અથવા પોચાણું એવો અર્થ લેવાય, અથવા ખરા કમળ કરતાં દમયન્તીનાં કરકમળમાં કવિ એટલી અધિકતા દેખાડવા માગે છે કે કમળ માત્ર સૂર્ય હોય ત્યાં લગીજ વિકસિત રહે છે, પરતુ કર-કમળ સૂર્ય હો કિવા ન હો તોપણ, એટલે અહોનિશ વિકસિત રહે છે.

૪૦૫ મધ્ય, વચમાં. ભમર, (સં. ઝમર), ભમરો. પીમળ, (સં. પરિમલ), સુગંધ; સુવાસ.

૪૦૬. નાસિકા, નાક. ગણગણતી, ગણગણ અવાજ કરતી; ભમરાના જેવો શબ્દ કરતી; ગુન્ગરવ કરતી. ભામા, (સં. મામિની), સ્ત્રી. જુઓ. ‘ભામની’ લી. ૩૮૩. ભણતી, અવાજ કરતી. મધ્ય...પીમળ, દમયન્તીએ

હાથેલીરૂપી કમળપર ખેસી ભમરો પીમળ લેતો હોય એમ બતાવવાને કાળું નાંચુ વચમાં મૂક્યું અને ભમરો ગુંજ ગુંજ કરતો હોય તેમ પોતેજ નાકવડે ગણગણ શબ્દ કીધો.

૪૦૭-૮. હંસ ચેતી ગયો કે આ ચંદ્રમુખી દમયન્તી છે અને જે કમળ સરખું દેખાય છે તે કમળ નથી પણ તે સ્ત્રીનો હાથ છે; તેમ છતાં નળરાગને એની સાથે પરણાવવો છે તેથી અજાન-અજાણ્યો થઈ એના હસ્તકમળપર જઈ ખેસું એવો વિચાર તેણે કીધો.

૪૦૯. આનંદ આણી, ખુશી થઈ; હર્ષથી. આનંદ (સં. આ+નન્દ= ખુશ થવું), ખુશી; હર્ષ. અંબુજ, (સં. અમ્બુ=પાણી+જ=જન્મેલું), પાણીમાં જન્મેલું; કમળ. સરખાવો 'પકજ'. અમળા, (સં. અબલા. અ= અલ્પ+બલ=જેર), અલ્પ બળ છે જેનું ને. સ્ત્રી જાતિ ધાણું કરીને પુરુષના કરતાં નબળી હોવાથી અમળા શબ્દ સ્ત્રીસૂચક છે.

૪૧૦. હુંદ્યા, અવ્યય, અલ્યા. સામા માણસને બોલાવતી વખત નરજનિ અલ્યા, અને નારીજનિ અલી વાપરવાનો ગુજરાતી ભાષામાં ધારો છે. અલી સ્ત્રીવાચકનો ઉપયોગ વધારે છે. પુરુષોમાં અલ્યા અરસપરસ થોડો વાપરવામાં આવે છે-વિશેષે કરીને ઉંચ વર્ગમાં. જુઓ અલ્યા લી. ૨૮૩. ગાહુઓ, લુઓ; ગહીઓ; પકડો ગાહો, ગાંધો; અંધનમાં પડ્યો; વશ થયો. દમયન્તી...ગાહો, હંસ નહોતો પકડાતો તે પકડાયો જાણી અભિમાનથી દમયન્તી બોલી કે હવે કેમ ન નાસી ગયો, અલ્યા ગહીઓ થઈને તું કેમ ગહાયો-પકડાયો.

૪૧૧ કીધી દૂખી, હેરાન કરી; થાક ચઢાવ્યો; થકવી નાખી. મુવા, સંપ્રોધન વિમક્તિ-હે મુવા-મુઆ. મુવા, ગાળવાચક શબ્દ છે. ધણું કરીને નીચલા વર્ગોમાં અને સ્ત્રીવર્ગ તથા મૂર્ખ છોકરાઓમાં વપરાય છે. દમયન્તી મુગ્ધા હોવાથી એના મ્હોમાં એ શબ્દ મૂક્યો છે. પેહેલાં, અગાડીથી. હું, દ્વિ. વિ. સાધારણ રીતે 'મને' જોઈએ, છતાં કોઈવાર હું વાપરવામાં આવે છે. ઓળખી, જાણી.

૪૧૨. તારા અવગુણ, 'ત્રેહેનાર તું કોણ મૂર્ખો' લી. ૩૯૬, 'મુને કોડાવી. દૂખી કીધી' લી. ૪૧૧, તથા 'બુજ અંબુજ મેં પણ બેધો' લી. ૫૯૭માં બતાવેલા. તારા...સંભારૂં, તારા અવગુણ મનમાં લાવી

તને હેરાન નહીં કરે. સુને... માફ, જે તને હું માફ તો મને મારા આપના સમ; મારા આપના સોગન ખાઈ કહું છું કે હું તને મારીશ નહીં.

૪૧૩. બ્રમ, (સં. ઋમ્=ભટકવું). એક વસ્તુને ખીજી ધારવાની ભૂલ; ખોટી સમજણ-ધારણા. હસ...ભૂલી, દમયન્તીએ ઉપર કહેલાં ગર્વિષ્ઠ વચનના ઉત્તરમાં હસ કહે છે કે તમે યુલ્હી શાનાં જાણો છો-અભિમાન શાનું કરો છો, હું કંઈ છેતરાઈને તમારી હથેલીને ખરું કમળ સમજી એકાં નથી.

૪૧૪. હુમાં, મારામાં. પ્રાક્રમ, (સં. પરાક્રમ=પરા+ક્રમ્=વશકરવું), જોર; બળ. ચયપ્રહાર, (સં. ચચુપ્રહાર), ચંચુ-ચાંચનો પ્રહાર-માર. (પ. તત્. સ) હુણું, (સં. હન્=મારી નાખવું), ધાયલ કર. હુમાં...હુણું, હસ કહે છે કે મારામાં ધણુંજ બળ છે અને મારી મરજીમાં આવે તો તારા હાથને ચાંચના મારથી ધાયલ કરી હમણાં છૂટો થઈ જાઉં. આ બોલ સાંભળી દમયન્તીએ ગર્વ છોડ્યો અને દીનતાથી હંસ સાથે બોલી.

૪૧૫. મિત્રાઈ, દોસ્તી; ભાઈમિત્રી.

૪૧૬. અન્યોઅન્યે, એક બીજાએ. અન્યો...લીધો, એકબીજાએ આપણે મિત્ર થયાં એવો બોલ આપ્યો-વચન આપ્યું, અને અત્યાર સુધી હસ, જે દમયન્તીના હાથમાં હતો તેને તેણે હવે પોતાના ખોળામાં બેસાડ્યો. સરખાવો 'બોલ બંધ કીધો નળ દેવ,' લી ૯૮૪.

૪૧૭. ભીઆ, સં. વિ. ભાઈ. આ શબ્દ ઉત્તર ગુજરાતમાં અને મુખ્યત્વે કરીને હલકા વર્ગમાં વપરાય છે. તમે...નળ, જેનું તમેએ સમજાવખાણ કીધું તે નળ, હે ભીઆ, કોણ છે ? અથવા તે નળ ભીઆ, હે હંસ, કોણ છે ? સરખાવો 'એ ભીઆ મોટા ચગુર સુઝાણુ', લી ૪૨૧.

૪૧૮. આત ને તાત, માઆપ. તાત, (સં. તન્=વિસ્તાર કરવો). પુત્રાદિકનો વિસ્તાર કરનાર જે હોય તે; પિતા. વિખાણી, વર્ણન કરી જુઓ 'વિખાણુ' લી. ૧૩૭. વાત, હેવાલ; ખ્યાન; હકીકત; વૃત્તાન્ત.

૪૧૯. તવ, ત્યારે. ઘેલી કરી, કંઈ ઘેલી; ઘેલી સરખી; ઘેલી જેવી.

૪૨૦. બ્રહ્મ સહ્યા, બ્રહ્માની સમા-મંડળી. ગુણુ ગવાય, ગુણનાં વખાણુ થાય. વિખણુ, (સં. વિષ્=વ્યાપવું), બ્રહ્મા, વિખણુ ને રૂઢ એ ત્રણ મુખ્ય દેવતામાંના એક; પાલણુ અને વ્યવસ્થા કરનાર દેવ. એ નારાયણનો અંશ છે અને મહા પ્રલય સમે તેમાં મળી જાય છે. નારાયણરૂપે એ ક્ષીર-

સમુદ્રમાં શેષનાગપર શયન કરે છે તે લક્ષ્મી તેના પગ ચાંપે છે. વિષ્ણુએ શિવની તપશ્ચર્યા કરી ૧૦૦૦ ક્રમળ ચઢાવવાનો નીમ લીધો હતો, પણ શિવે પરીક્ષા કરવા એક ક્રમળ છુપાવ્યું ત્યારે એણે પોતાનું એક નયન-ક્રમળ કાપી ચડાવ્યું હતું. શિવે આથી પ્રસન્ન થઈ નયન પાછું સાંકે કર્યું હતું અને સુદર્શન ચક્ર આપ્યું હતું. એ પરથી વિષ્ણુ પુંડરીકાક્ષ કહેવાય છે. એનાં સહસ્ર નામ છે. એ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે હોય છે ત્યારે એના હાથમાં શખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ હોય છે. એની સ્ત્રી લક્ષ્મી. એનું વાહન ગરુડ અને એનું ધનુષ શાર્દૂલ છે.

૪૨૧. એ ભીઆ, તે ભાઈ નળ. ચતુર સુભણ, ડાહ્યા અને વિદ્વાન. એ...વિખાણુ, હું જે નળની-નળનાં વિખાણુ કંઈંછું એ (તે) ભીઆ મોટા ચતુરસુભણ છે.

૪૨૨. રોઝ, એક જાતનું કદરૂપું અને અક્રૂર વગરનું ચોપણું જાતવર; મૂર્ખ ક્રમઅક્રૂરના માણસને રોઝની ઉપમા અપાય છે. વ્રખડો, વરખડો; એ એક નાનું જંગલી ઝાડવું છે. જ નિશ્ચયાર્થદર્શક પ્રત્યય. નળ ...જેવાં, જે નરે નળને દીકો નહીં તે નરને રોઝ જેવો જાણવો, અને જે નરે નળ સાંભળ્યો-નળને વિશે સાંભળ્યું નહીં તે નર વ્રખડો જ (નક્કી) જાણવો; જે નરે નળને જોયો નહીં તેનાં લોચન (આંખ) કેવાં ગણવાં તો કે મોર પીછના ચાંદલીઆ જેવાં.

૪૨૩. મોર પીછ ચાંદલીઆ, મોરનાં પીછાંપરના ચાંદલીઆ. (પહેલો પ. તત્ સ. અને બીજો સ. તત્. સ.) ચાંદલીઆ, ચાંદા; મોરનાં પીછાંમાં જે આંખના આકારના કાળા ચાંદા હોય છે તે. મોર ...જેવાં, માત્ર શોભાનાં; ખોટાં; નકામાં.

૪૨૪. એટલામાં, ઉપરું વર્ણન કરતાં વારને. વેહેવળ, (સં. વિહ્વલ = શોકાદિથી ગાત્રભગ થયલો), આકુળ; કામાતુર. ચિત્ત, મન. મહિલા, સ્ત્રી; દમયન્તી. આકરશી લીધું, (સં. આ+કૃષ્=ખેચવું), ખેચી લીધું.

૪૨૫. ખેઉ કર જોડી, ખે હાથ જોડી. નમયંતી, (સં. નમ્ = નમવું), નમતી. હુંસ પ્રત્યે, હસને.

૪૨૭. વૃદ્ધ, (સં. વૃધ્, વર્ધ્=વધવું), ધરડો. જોખનધામ, (સં. ચૌવનધામ), જોખન-ગુવાનીતું ધામ-સ્થાન-ઠેકાણું (પ તત્. સ.);

જીવાન; તરણ. શે અર્થે, શા માટે. ધરાવ્યું, જીઓ લી. ૬૯.

૪૨૮. આવડો, આટલો બધો. જીએ વરણ્યો, મ્હોડેથી તેનાં વખાણુ દીધાં. કુંઆરો, (સં. કુમાર), વગર પરણેલો.

૪૨૯ વચનને સાંભળી, વચન સાંભળી; શબ્દ સાંભળી. કળકળી, તોખા કરીને; ગદ્ ગદ્ કંઠે.

૪૩૦. અન્યા, (સં. અન્યાય, અ=નહીં+ન્યાય=ધનસાક્), ગેર-ધનસાક્; તે ઉપરથી, વાંક; ગુન્હો. સરખાવો ‘કયુધ આવી, મન ભાવી, અન્યાયે દીધો છેહ,’ ક. ૩૪; ‘નથી બાઈ તું ચુકવાવાળી, નહીં તજે અન્યા ટાળી,’ ક. ૪૮. નળ...અન્યા, કન્યા નથી તેથી નળ કુંવારો છે, ને એ બ્રહ્માનો મોટો અન્યાય છે.

૪૩૧. અમો, અહીંઆં હસ અનેકવચન વાપરે છે, કારણ ‘હજાર હસ હું સરખા ફરે છે, નૈપધપતિના દૂત,’ લી. ૪૭૨. કોટાનકોટ, કરોડો; અગણિત; અસખ્ય. સરખાવો, ‘કોટાકોટ’ લી. ૧૦૫. નિરખી, (સં. નિરીક્ષ, નિઃર્દૃશ્=તપાસ કરવી), જોઈ.

૪૩૨. સકળ, (સં. સકલ), સધળું.

૪૩૩. ધડયો, બતાવ્યો. રજ, (સં. રજસ), કરચ. વાધી, (સં. વૃધ્, વર્ધ્=વધવું), વધી. નાગર લોકોમાં અને ઉત્તર ગુજરાતમાં વપરાય છે.

૪૩૪. થપોડી, થેપડી. હવી, બની. રવી, સૂર્ય; ક્ષયપના પુત્ર. એ બાર આદિત્યમાં છે. એના હાથમાં શંખ, ચક્ર છે. એને સાત મ્હોંના ઘોડાનો રથ છે, એના સારથી-રથ હાંકનારનું નામ અરણ્ય. એ ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રકાશ આપે છે અને બાળીને ભરમ પણ કરે છે. એ નવ ગ્રહમાં મુખ્ય છે, ને મેર પર્વતની આસપાસ ફરે છે.

૪૩૨-૩૪. આવીજ રીતનું દમયન્તીની ઉત્પત્તિનું વર્ણન જીઓ લી. ૧૪૭-૫૦, તથા ૬૧૬-૧૭માં.

૪૩૫. વાહાણુ, સવારે. સાંજે, (સં. સંઘ્યા), સંઘ્યાકાળને વખતે. બાહેર નીસરે, બહાર ફરવા જાય. તેજવંત, તેજવાળો; તેજેમય-નળ. વનમાં ફરે, શિકાર કરવા જાય.

૪૩૬. સૂરજ...કોર, સૂરજ પોતાની કોર ઝાંખી કહાડે-ઝાંખો

દેખાય સૂરજ નિસ્તેજ થાય. તેણે, તેથી કરીને; તેને લીધે. ટહાડો પાહોર, ઠંડો વખત.

૪૩૭. તપે, (સં. તપ્=તપવું, ગરમ થવું), ગરમી સાથે પ્રકાશે. અદૃષ્ટ...અધ્યાત્મ, મધ્યાહને જ્યારે રાજન-નળ અદૃષ્ટ થાય-ધરમાં જઈ આરામ લે ત્યારે બાતુ-સૂર્ય નિશ્ચિત-રિકર વગર તપે છે.

૪૪૦. લણે, કહે ભામની, (સં. મામિની, મામ=ગુસ્સો), ગુસ્સા-વાળી સ્ત્રી; સ્ત્રી. બ્રહ્માંડ, સ્વયંભૂ બ્રહ્માએ અંડ-ગોળાકાર ઉત્પન્ન કીધેલું મહાવિશ્વ; સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એ ત્રણ બ્રહ્માંડ કહેવાય છે. સહી, નક્કી.

૪૪૧. તુલના, (સં. તુલ, તોલ્=તોળવું), બરાબરી; સમાનતા; સરખાપાતું. મહીનળ, (સં. મહીતલ, મહી=પૃથ્વી+તલ=સપાટી), પૃથ્વીની સપાટી; દુનિયા. નળની...નહીં, હંસ કહે છે કે હે સ્ત્રી સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળ, એ ત્રણે લોક મે જોયા અને ત્યાં નળની તુલના (બરાબરીનું) મેળવું (મેળવવાનો પ્રયત્ન કરું છું), પણ દુનિયામાં કોઈ એની તુલના (મેડી બરાબર) નથી.

૪૪૨. જુગ્મ, (સં. યુગ્મ), જોડકું; જોડ; અશ્વિનીકુમાર. જુઓ લી. ૨૦૧. રવિસુત, (સં. રવિ=સૂર્ય+સુત=છોકરો. વંશજ), રવિકુળનો વંશજ; સૂર્યવંશી રાજા નળ. રવિ...આગળ, રવિસુતના રૂપ આગળ. જય ...વાટ, વાટ નાખી—રસ્તો છોડી ચાલ્યા જય-નાશી જય (શરમને લીધે). જુગ્મ...વાટ, જુગ્મ એટલે અશ્વિનીકુમાર રવિસુત એટલે સૂર્યવંશી નળ-રાજાના રૂપ આગળ પોતાનું રૂપ હલકું પડવાથી નાશી જય છે; વળી 'જુગ્મ રવિસુત' એટલે સૂર્યની સ્ત્રીએ અશ્વિની (ધોડી)નું રૂપ ધારણ કરેલું, તે સ્થિતિમાં સૂર્યે અશ્વનું રૂપ ધારણ કરી ઉત્પન્ન કીધેલા બે જોડપુત્ર અશ્વિનીકુમાર તે (નળરાજાના) રૂપ આગળ શરમાઈને નાશી જય છે, એમ પણ લેવાય.

૪૪૩. આતું નળનું રૂપ છે. એની ગંભીરતાનું વર્ણન કરું તો તેને અર્ણવ એટલે સમુદ્રની ગંભીરતા સાથે સરખાવાય, પરંતુ તે યોગ્ય નથી, કારણ સમુદ્રમાં ખારાટ છે. નળમાં ખારાટ નથી એટલે તે ગંભીરતામાં સમુદ્રથી ચઢતો છે.

૪૪૪. શીતળતાએ, ઠંડકમાં, શશિ, ચંદ્ર. હાર્યો, હલકો પડ્યો. કળા, ચંદ્રના વ્યાસસૂત્ર-ખિંબનો સોળમે ભાગ; તેજ. સુકે...કષ્ટ, પુનમને

દિવસે ચંદ્ર સંપૂર્ણ ગોળ હોય છે ને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે કળાહીન થતો જાય છે ને અમાસને દહાડે ખીલકુલ દેખાતો નથી. ચંદ્રની કળા (Phases of the Moon) ઓછી થતી જાય છે તે ક્ષયરોગને લીધે છે એમ કહેવાય છે, તેથી અહીંયાં કહી પામે છે એમ કહ્યું છે.

૪૪૫. આદિત્ય, (સં. આદિત્ય), વરુણ, સૂર્ય, વેદાંગ, બાનુ, ઇન્દ્ર, રવિ, ગભસ્તિ, યમ, સ્વર્ણરેત, દિવાકર. મિત્ર ને વિષ્ણુ. એ કશ્યપના અદિતિથી થયલા બાર પુત્ર. પ્રત્યેક માસનો એક અધિષ્ઠાતા હોય છે, અહીંયાં સૂર્ય. મેરૂ, એ નામનો પર્વત છે. એ સાત ખંડ (જુઓ 'સપ્તખંડ' લી. ૧૦૫)ની વચમાં છે. એને કમળના કેશની ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેમ કમળના ફૂલને પાંખડી હોય છે તેમ એને જૂદા જૂદા હીપો છે. મેરૂની ઉંચાઈ ચોયોસી હજાર જેજન છે, જેમાંના સાળ હજાર જેજન જમીનની સપાટી નીચે છે. સ્વર્ગમાંથી ગંગા આવી તે પ્રથમ એના શીખર પર પડી ને ત્યાંથી ચાર નદીને રૂપે આસપાસના હીપોમાં તે વહે છે. દક્ષિણ તરફનો જે પ્રવાહ તે હિન્દુસ્તાનની ગંગા, તાતાર દેશમાં ઉત્તર તરફ વહે છે તે બ્રહ્મસોમા, પૂર્વ તરફની તે સીતા, ને પશ્ચિમ તરફની તે ચક્ષુ અથવા ઔકસસ છે. મેરૂના શીખરપર બ્રહ્માદિ દેવ, ઋષિ ને ગન્ધર્વો રહે છે. એ પર્વત સોના ને મણિથી ભરેલો છે. સૂર્ય મેરૂની આસપાસ ફરે છે એમ મનાય છે. પૃથ્વિ, પાછળ.

૪૪૬. ઐશ્વર્ય, શક્તિ; સત્તા. ઐશ્વર્ય...લાખ, ઇન્દ્રે લાખો; ઉપાય (યુક્તિઓ) કીધા છતાં પણ ઐશ્વર્યયુક્તમાં તે નળાથી હાર્યો.

૪૪૭. મહાદેવ, સંહાર કરનાર તમોગુણ ઇશ્વર; શિવ. એ યોગી-રૂપે છે ને ચિરકાળ યોગાભ્યાસ કરે છે; એ ક્રોધી છે. પાર્વતી અર્ધાંગે ને ગંગા જટામાં એવી એને બે સ્ત્રી છે. શિવને ત્રણ આંખ છે તેમાં બે ભવાંતી વચમાંની છે તેમાંનો ડોળો ઉંચોનીચો થયાંજ કરે છે. એને મુંડ (રાક્ષસનાં ડોકો)ની માળા છે. એને સર્પનાં આભૂષણ છે ને એનું વાહન વૃષભ-નન્દી પોડીઓ છે. જુઓ 'શંભુસુત' લી. ૧; 'ત્રિપુરાર' લી ૬. ચોળે, શરીરે લગાડે. રાખ, (સં. રક્ષા), વિભૂતિ; ભસ્મ; યજ્ઞની ભસ્મ; મહાદેવના ભક્ત-બ્રાહ્મણો મન્ત્ર બણી પોતાને કપાળે, બાહુએ લગાડે છે તે

૪૪૯. નળ ધણો સ્વરૂપવાન છે ને તેથી આપણી સ્ત્રીઓ તેને પરણી એસે એવા બચથી સમજાતા દેવોએ સંભાળ લેવા માંડી-પોતાની સ્ત્રીઓને સાચવવા લાગ્યા. આનું વર્ણન નીચેની દશ લીટીમાં આપ્યું છે.

૪૫૦. **લક્ષ્મી**, વિષ્ણુ-શેષશાયી નારાયણની શક્તિ-ની સ્ત્રી. બ્યારે શેષશાયી નારાયણ પોઠે છે ત્યારે એ તેના પગ ચાંપે છે. એ સૌદર્ય ને ધનની દેવી છે. **વિભાસે**, (સં. વિ+મૃષ્=વિચાર કરવો); વિચારે; ફિકર કરે.

૪૫૧. **શેષ**, શુઓ લી. ૧૪૦. **એઠા...વાંસે**, શેષનાગના વાંસા-પીઠપર જઈ રહ્યા. શુઓ 'વિષ્ણુ' લી. ૪૨૦.

૪૫૨. **હિમસુતા**, હિમાચળ-હિમાલય પર્વતની સુતા-દીકરી; શિવની સ્ત્રી; પાર્વતી. એ પૂર્વ અવતારે દક્ષ પ્રજાપતિની શ્રીદેવીથી થયેલી સોળ કન્યામાંની સૌથી નાની સતી નામની પુત્રી હતી, તે શિવને પરણી હતી. દક્ષ એક વાર શિવલોક ગયા હતા ત્યારે શિવે તેનો ખરાબર સત્કાર કર્યો નહીં, તેથી દક્ષને ધણો ક્રોધ આવ્યો. એક વાર દક્ષે યજ્ઞ કીધો તેમાં શિવ અને સતી શિવાય બીજા બધાને તેડ્યા. સતીને યજ્ઞની ખબર પડી એટલે તેણે પોતાના પિતાને ઘેર જવાની મરજી કાઢી. પણ શિવે કહ્યું કે તેડા વગર જવું સાઈ નહીં; જશે તો તારું અપમાન થશે છતાં સતીએ કહ્યું કે આપને ત્યાં તેડા વગર જવામાં ખોટું નથી માટે મને રજા આપો. શિવે આખરે રજા આપી કેટલાક ગણોની સાથે સતીને મોકલો. શિવના કહ્યા પ્રમાણે દક્ષે તેનું અપમાન કર્યું. આથી ગુસ્સે થઈ સતી બળી મુઠ્ઠા ને ગણોએ જઈને શિવને આ ખબર કરી. બીજે અવતારે એ હિમાચળ પર્વત ને તેની સ્ત્રી મેનાની પુત્રી થઈ તેથી તેનાં પાર્વતી, ગિરિજા, હિમસુતા, ઇ. નામ પડ્યાં. એ અવતારમાં પણ તે શિવને પરણી હતી; એને ગણપતિ, કાર્તિકસ્વામી ને ઉષા (ઓખા) એ ત્રણ સંતાન હતાં. હર, મહાદેવ. શુઓ લી. ૪૪૭.

ગૂંદા, (સં. ગુહા, ગુહ=સંતાડવું), પહાડમાં જે પોલાણ હોય તે; ગુહા.

૪૫૩. ઇન્દ્રે પોતાની સ્ત્રી શચિને (નળને પરણે નહીં તેટલા સારે) સાચવવાને હજાર આંખ કીધી. ઇન્દ્રને હજાર આંખ છે તે પરથી કવિ એવી કલ્પના કરે છે કે ઉપલા કારણ સારજ તેણે એટલી આંખો કરી. શુઓ 'ઇન્દ્ર' લી. ૧૧૨.

૪૫૪. સિદ્ધિયુદ્ધિ, સિદ્ધિ અને યુદ્ધિ (દ. સ.); એ બે ગણપતિની સ્ત્રી, વિશ્વરૂપની દીકરી હતી. એનાં લગ્ન કરવાને એવો ઠરાવ હતો કે જે એક દિવસમાં પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરી આવે તે તેઓને પરણે. ગણપતિએ વિચાર્યું કે મા છે તે પૃથ્વીરૂપ છે, માટે એની પ્રદક્ષિણા કરવી. પછી તેણે એ પ્રમાણે કર્યું ને બેડ સ્ત્રી એને વરી. ધીરે નહી, તેમનો વિશ્વાસ રાખે નહીં; તેઓને છુટી મૂકે નહીં. ગણપતિ, ગણુનો પતિ. જુઓ 'શંભુસુત' લી. ૧. અહોનિશ, (સં અહઃ=દહાડો+નિશ=રાત), દહાડો રાત; રાતદિવસ (દ. સ.).

૪૫૫. ઋષિપત્ની, ઋષિઓની સ્ત્રી. જમ...વાસ, વનવાસ જઈ રહ્યા; વનમાં જમ વાસ કીધો.

૪૫૬. પદ્મની, (સં. પદ્મિની), જુઓ 'પદ્મની' લી. ૩૬૪. અહીંઆં વરણુની સ્ત્રી ગૌરી. વરણુ, પશ્ચિમ દિશાના દિગ્પાળ અને પાણીના અધિપતિ-રાજા (Neptune). એની રહેવાની નગરી માનસોત્તર પર્વતપર આવેલી નિમ્બોચિની અથવા સૂષા છે. એની સ્ત્રી ગૌરી ને એનું આયુષ્ય પાશ છે. જુઓ લી. ૭૭૮. પાતાલ...ભૂપ, વરણુ રાજા તો પોતાની પદ્મની સ્ત્રી ગૌરીને લખને (નળને રખેને તે વરે એવા ભયથી) પાતાળમાં જઈ રહ્યા.

૪૫૭. સ્વાહા, દક્ષ પ્રજાપતિની સોળ કન્યામાંની ચૌદમી, અગ્નિની સ્ત્રી. એ યજ્ઞમાં દેવાને તેમનો હવિર્ભાગ (બળીદાન) પહોંચાડે છે. વહ્નિ, અગ્નિ. પૃથ્વી, અપ્ (પાણી), તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહાભૂતમાંના ત્રીજા-તેજ અથવા વહ્નિનો મૂર્તિમાન દેવતા. દક્ષની કન્યા સ્વાહા એની સ્ત્રી થાય. એને બે મુખ, ત્રણ પગ ને સાત હાથ છે. એનું વાહન મેદો છે ને એની ધજાપર પશુ મેદો છે. ધર્મા...રૂપ, ઉડતાળીશ જૂદાં જૂદાં રૂપ લીધાં. અગ્નિનાં એ નામેને માટે જુઓ અમરકોષ.

૪૫૮. ચંદ્ર, એની સ્ત્રીનું નામ રોહિણી. સૂરજ, એની સ્ત્રી રત્નાદે.

૪૫૯. નળ ધણોજા કાન્તિવાન છે અને હું પરણીશ તો મારી સ્ત્રી એના પર મોહિત થઈ એને વરશે એમ નારદજી આગળથી જાણી ગયા તેથીજ પોતે પરણ્યા નહીં અને સદા બ્રહ્મચારી રહ્યા. બ્રહ્મચારી, (સં. બ્રહ્મચારિનઃ=વેદ અથવા વેદાંગના અધ્યયન સાર લીધેલું વ્રત+ચારિનઃ=ચાલનાર, પાળનાર), સ્ત્રી સંગ ન કરવો એવું જેણે વ્રત લીધું હોય તેવો પુરુષ; હિંદુ ધર્મ

શાસ્ત્ર પ્રમાણે માણસની જીંદગીના બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત એવા ચાર આશ્રમ કહેલા છે, તેમાંનો જનોઈ દેવાય ત્યાંથી તે લગ્ન થતાં સુધીની વિદ્યાભ્યાસ કરવાની અવસ્થામાંનો માણસ. જુઓ લી. ૨૦૯.

૪૬૦. સંતાડી, પોતાની સ્ત્રીઓ નળને ન જોય તેટલા સાર.

૪૬૧. વપુના, શરીરના. વાન, (સં. વર્ણ=રંગ) કાન્તિ; ખુબસુરતી. સર્વે...પમાડી, આખી દુનિયાને દુઃખ થયું. નળનાં સ્વરૂપની દેવો પણ અદેખાઈ કરતા હતા. 'વિદર્ભ ગયા મન લંગ થયા, દેખી નળનું રૂપ રે', લી. ૭૪૩, અને 'રમે આપણી સ્ત્રીઓ વરે નળને, સરવે માંડી રક્ષાય,' લી. ૪૪૯, આવી રીતે સઘળી સૃષ્ટિને નળના રૂપથી કષ્ટ થયું.

૪૬૨. નળ બધા કરતાં વધારે ખુબસુરત હોવાથી તથા પોતાની સ્ત્રીઓ તેને વરે એવા બયથી પુરૂષો નળની અદેખાઈ કરી બળતા હતા અને સ્ત્રીઓ કામથી—નળને મળવાની ઇચ્છાથી બળતી હતી.

૪૬૩. અનલ, અગ્નિ; દેવતા. અનલ શબ્દનો અર્થ કવિએ નળ નહીં તે અનળ એમ લીધો છે. સઘળાને અનળ પ્રગટ્યો. પણ નળમાં અનલ નહોતો તેથી એનું નામ નળ પડ્યું. સરખાવો 'દમ્બું જગત સ્વરૂપ ઉદે કરિયું, માટે દમયન્તી નામ ધરિયું,' લી. ૨૦૩.

૪૬૪ જપ, (સં. જપ્=જપવું, ધીમે બોલવું), નામ, મન્ત્ર ઇત્યાદિનો મનમાં અથવા મુખથી વારે વારે જે ઉચ્ચાર કરવો તે; ઇશ્વરના નામનું સ્મરણ. સેવ્યો હિમ પરવત, જુઓ 'ગાળ્યાં હશે હીમાળે અસ્ત' લી. ૨૦૫.

૪૬૫. કરવત, (સં. કરવત્ર), લાકડું બેરી પાટીઆં પાડવાનું ઘાંતાવાળું લોહાનું હથિયાર. જેણે...કરવત, કાશી અથવા બનારસ જે હિંદુઓનું પવિત્ર ધામ છે ત્યાં જઈ કરવત મૂકાવવાથી, એટલે ઉધે માથે બંધાઈ ગુલ્લ આગળથી કરવત મૂકાવી લાકડાંની પેઠે બેરાવવાથી, આવતા જનમમાં જેની આશા રાખીને કરવત મૂકાવ્યું હોય તે મનમાન્યું સુખ મળે છે. એવી ધર્મધેલાઈ ધણા વર્ષ પૂર્વે ચાલતી હતી, જે હાલ તદ્દન બંધ પડી છે. અહીંઆં કવિની મતલબ એવી છે કે જે સ્ત્રીએ નળને પરણવાની ઇચ્છાથી કાશી જઈ કરવત મૂકાવ્યું હશે તેજ સ્ત્રી નળને વરશે.

૪૬૪-૬૫. જેણીએ જપ, તપ અને વ્રત કર્યા હશે, જેણે હિમપર્વત સેવ્યો હશે, અને જેણે કાશી જઈ કરવત મૂકાવ્યું હશે તે નારી નળને પરણશે.

૪૬૬. બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમાં, બ્રહ્માજીએ સર્જેલી દુનિયામાં એટલે સર્વગ, મૃત્યુ ને પાતાલ એ ત્રણે લોકમાં. કેા...રૂપ, જગત્-ભિક્ષુકનું નામ નથી.

૪૬૭. છેઘાં, (સં. છિદ્ર=કાપવું), કાપ્યાં; દૂર કીધાં; ટાલ્યા. સરખાવે લી. ૬૬. ભિક્ષુક...ભૂપ, ભીખારીઓને પણ નજે દાન આપીને રાજા સરખા બનાવ્યા (અતિશયોકિત).

૪૬૮. ત્યારે, હંસને મ્હોડે નળનાં આટલાં બધાં વખાણુ સાંભળ્યાં ત્યારે. નરમ થઇ, (સં. નમ્ર=નીચું, નમેલું) દીન-ગરીબ થઇ; અભિમાન છોડી. નિર્મળ, (સં. નિર્મલ, નિઃ=વિનાનુ+મલ=મેલ), મેલ વિનાનો; ખોડ ખાંપણુ વગરનો; પૂર્ણ રીતે સ્વરૂપવાન અને યશસ્વી.

૪૬૯. જેમ તેમ કરતાં, ગમે તેમ કરીને; ગમે તેટલી મહેનત પડે તોપણ. તાંહાં, નળને ત્યાં; નળની સાથે. મેળાવ, મેળાપ કરાવ; મેળવી આપ. વેવીસાળ, વેસવાળ; વિવાહ.

૪૭૦. વામણે, (સં. વામન=હીંગણે), હીંગણે (માણસ).

૪૭૦-૭૧. હસ કહે છે કે જેમ કોઇ હીંગણે માણસ હંચા આંખા પરથી કેરી તોડવા ઇચ્છે અને ફાંફાં મારે પણ કંઈ વળે નહીં, તેમ તારા જેવી સ્ત્રીને નળ જેવા અતિ સ્વરૂપવાન ભરતાર (વર) મેળવવાની ઇચ્છા થઇ છે, પણ તે વ્યર્થ ફાંફાં મારવા જેવું છે. હંસને પોતાની મતલબ સાધવી હતી છતાં પોતે ગરબાડ ન હોય તેવી રીતે નળનાં વખાણુ કરીને તેણે દમયન્તીના ગર્વને છેક હલકો પાડી નાંખ્યો; અને દમયન્તી બ્યારે નળ સાથે પોતાના વિવાહ કરાવવા સારૂ આજીજી કરે છે ત્યારે હંસ પાછો તેને તરછોડી નાંખે છે અને કહે છે કે એ ફેકટ ફાંફાં શા માટે મારે છે. તું ક્યાં ને નળ ક્યાં ! (મહાકવિ કાળીદાસના રઘુવંશ નામના મહાકાવ્યના પ્રારંભ-માંજ આવી રીતે કવિએ રઘુકુળના મહિમા સાથે પોતાનો મુકાબલો કીધો છે, ને તે ઉપરથીજ પ્રેમાનંદે આ વિચાર લીધેલો હોવો જોઈએ.)

૪૭૨. ફૂત, સંદેશો પહોંચાડનાર; જસુસ. અહીંઆં નળને સારૂ કન્યા શોધવા મોકલેલા માણસ.

૪૭૩. ખપ, મહેનત; ખંત; શોધ. સરખાવો, 'ખપ કરી ખેળજેરે, કહાડજો ક્ષિતિકેરો છેક.' ક. ૪૬. ખપ કરા, મહેનત કરીને; પુષ્કળ શોધ

કરીને. ભૂત, (સં. મૂ=થવું), મરતી વખત મરનારનું મન કશામાં રહી ગયાથી તેના જીવની સ્થિતિ જે રૂપે થયેલી મનાય છે તે; વિચિત્ર બિહામણું માણસ. અહીંઆં હંસ દમયન્તીનું અભિમાન છેકજ મૂકાવી દે છે. ખપ ...ભૂત, (જે નળને અમે) ખપ કરી (ને) પરણાવીએ તો તું સરખું (તારા સરખુ) કઈ ભૂત (જ પરણાવીશું) ?

૪૧૭૪. વિહંગ. પક્ષી; અહીંઆં હંસ. જુઓ 'વિહગમ' લી. ૩૫૯. અહંકાર. અહ-હંપણું; હંપદ; અભિમાન; ગર્વ.

૪૧૭૫. ભુંડા, નદારા. સંબોધન વિભક્તિ હે ભુંડા. લાડવાચક શબ્દ છે. નદારા એવો ખરો અર્થ અહીંઆં નથી. નિભંછા, (સં. નિર્+મર્ત્ત્વ= ધમકાવવું), ધમકાવે છે; તરછોડી નાખે છે. નિંદવું, વખોડવું એવા અર્થમાં પણ પ્રેમાનંદે આ ક્રિયાપદ વાપર્યું છે. જુઓ લી. ૯૧૪ તથા ૯૧૫. ભુંડા.. મિત્રાચાર, દમયન્તી હંસને કહે છે કે, આપણે જે મિત્ર થયાં છીએ, ને હે ભુંડા તું મને આમ શું તરછોડે છે.

૪૧૭૬. વેદ અને ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સ્નેહ કરવો ને સહર્મને હોવો જોઈએ, એટલે સ્નેહમાંથી સારાં કામ થાય તોજ તે સ્નેહ ખરો.

૪૧૭૭. દમયન્તી આખરે છેક ગળગળિત થઈ કહે છે કે, હે હંસ, હું તને પગે લાગું છું, તું નળ સાથે મારો વિવાહ કરાવી આપ.

૪૧૭૮. નળ ગાગું, નળ સાથે પરણાવ એવું માગું છું આવી તારે શર્ણુરે. (સં. શરણ=સંકટમાંથી બચવાને કોઈ સમર્થની સહાય-ઓથમાં જઈ રહેવું તે), હું તારી પાસે રક્ષણને સાર આવી છું; મને તારોજ આધાર છે.

૪૧૭૯ નહીંતર, નળ નહીં મળશે તો. પીંડ, દડો; દેહ; શરીર. પીંડ પડશે ધર્ણુરે. મારો દેહ જમીનપર પડશે.

૪૮૦. ભગની, (સં. મગિની), બહેન. ભીમક રાજકુમારી, ભીમક રામની કુમારી-કન્યા; દમયન્તી.

૪૮૧. દમયન્તીને છેક નરમ કર્યા પછી હંસ એના કાલાવાલાને લીધે દયા લાવી જાણે તેનાપર મહેરબાની કરતો હોય તેમ પોતાની ગરજ છુપાવી વાત કરે છે.

૪૮૨. અંજાંતાને, જે મળે તેને; મિત્રને.

૪૩૮. પાશ, જળ; અન્ધન, પ્રપંચ. નાખી...પાશ, આમ તેમ. જળમાં ફસાવીને; પ્રપંચથી સમજાવીને; આડાઅવળા પાટા દબને.

૪૮૨-૪૮૩. હું મારા મિત્રને માટે જીવ આપીને પણ તેના મનની આશા પૂરું એવો છું, માટે આડાઅવળા પાટા દબને-આહું અવળું સમજાવીને-નળ તારાપર મોહિત થાય એમ હું કરીશ.

૪૮૪. જડીબુટ્ટી, (જડી=છોડ, ઝાડ વગેરેનાં મૂળીયાં-ડાંખળા, છોડીયું, છાલ તે પણ; ઔષધિ. બુટ્ટી=જેમાં અજળ જેવો ગુણ હોય તેવી વનસ્પતિ), અજળયજ જેવા ગુણવાળી-અદ્ભુત અસર કરે એવી-જડી-વનસ્પતિની દવા. તતક્ષણ, તેજ ક્ષણે; તેજ ઘડીએ. થેહુલો, ગાંડા; દંગ વગરનો. આ જગ્યાએ દમયન્તીધેલો એટલે દમયન્તીનેજ જોય અને તેનેજ માટે વિચાર કર્યા કરે એવો.

૪૮૫. આફળીએ, પોતાની મેળે; સહજ. સરખાવો. 'આફળીએ આપણને વરશે, થશે હંસનું કીધું ફેકજી.' લી. ૭૬૫; 'આફળીએ નહાસશે દેખીને, વારો છો શાને-હો બાઈ.' પ્રે. લા. અ. ૧૧, ક. ૫૫; 'આફળીએ જેને હાર ઉઘડીયાં, હાર ગોપાળરાયે દીધારે.' પ્રે, હારમાળા. ૫૬ ૧૪૩. આંહાં, વિદર્ભ. સર્વની પહેલો, સ્વયંવરમાં દમયન્તીને મેળવવા સાફ જે સધળા રાજા રાણા આવશે તેમાં પહેલો.

૪૮૬. સંકેત (સં. સંકેત=તેડતું, વખત નક્કી કરવો), કોઈ કામને સાર મુકરર કરેલી જે યોજના તે; આગળથી કરી મૂકેલી ગોઠવણ; ગોઠવણ.

૪૮૭. હું તારી સાથે ગોઠવણ કરું છું, ને તું બીજા કોઈને પરણી એશે ને નળ આગળ હું જુડો પડું તો પછી મારી આખર જાય.

૪૮૮. ધાતી, (સં. ઢન=મારી નાખતું), ખુની; હત્યારા; આ જગ્યાએ ખરાબી કરનાર; નિર્દય; વિદ્વ કરનાર.

૪૮૯. વણ...મા, નળ વિશે પાકી ખાત્રો કોધા વગર કોઈને પરણીશ નહીં. વહવાતી, (સં. વહ=લઈ જવું), છેતરાતી; ઠગાતી.

૪૯૦. અમર, (સં. અ=નહીં+મૃ=મરવું), જેને મોત નથી એવા; દેવ. વેહેરો, ભેદ; ફેર; તક્ષવત. તે, તેનો; દેવોનો. સરખાવો 'તે (તેથી) હોડતાં ચાલતા હાથી, માથે ધાલે ધૂળ,' લી. ૧૭૦. વેશ, બહારનાં ચિહ્ન.

૪૯૧. અંત્રિક્ષ, (સં. અન્તરિક્ષ), આકાશ, અહીંઆં અત્યય છે. અદ્વર, પૃથ્વીને અડક્યા વગર. નિમ્બ, આંખ ઉઘાડ ઢાંક કરવી તે; આંખનો પલકારો.

૪૯૭-૯૧. હંસ જતાં પહેલાં દમયન્તીને ચેતાવી જાય છે કે દેવો પણ નળનાં રૂપ લઈ તને પરણવા આવશે, માટે તું ડાહી થઈને છેતરાતી નહીં. નળ અને દેવોમાં શો તફાવત છે તથા તેઓને પારખવાનાં બહારનાં ચિહ્ન શાં છે તે પણ તે દમયન્તીને કહેતો ગયો. દેવ જમીનને અડક્યા વગર અદ્વર ઉભા રહેશે અને તેઓને માણસની પેઠે આંખના પલકારા હશે નહીં.

૪૯૨. સ્વયંવર, (સં. સ્વયમ્=પોતે, જાતે+વર, વૃ=પસંદ કરવું), કન્યાએ પોતાની પસંદગીનો વર શોધીને પરણવું તે; આવી રીતે વર પસંદ કરવા સાથે દેશદેશના રાજાઓને આમન્ત્રણ મોકલી મંડપ વગેરેથી લગ્નની ધામધુમ કરવી તે. રચાવે, (સં. રચ્=ગોઠવવું), રચાવળે; (સ્વયંવરની ધામધુમ) કરાવળે; સમારંભ કરાવળે. વળી...વાનું, સ્વયંવર રચાવવા ઉપરાંત તું એક બીજી વસ્તુ-વાત કરળે.

૪૯૩. નોહોતરૂં, (સં. નિમન્ત્રણ, નિ+મન્ત્ર=તેડવું), તેડું; આમન્ત્રણ.

૪૯૪. હંસરાય, હંસમાં રાજા; મોટો હંસ. કરે...વિદાય, વિદાય કરે; વળાવે; (હંસને) પાછો મોકલવાની તૈયારી કરે છે.

૪૯૫. દમયન્તી હંસને કહે છે કે તમને જાણો કહું તો મારી જીભ કાપી નાખવી પડે; મતલબ કે મારાથી તમને જાણો એમ કહેવાતું નથી, તેમજ તમારા ગયા વગર (નળ સાથે વિવાહ મેળવવાનું) કામ પણ થાય તેમ નથી.

૪૯૬. વિરહ, (સં. વિ+રહ્=તજવું, છોડી દેવું), વિયોગ. મારો ...સમાવો, નળથી મારો જે વિયોગ છે તેને લીધે મારા શરીરમાં જે વહ્નિ-અગ્નિ-લાગ્યો છે તેને (નળને લાવીને) શાન્ત કરો-હોલવો. નળને દમયન્તીએ પોતાનું મન સમર્પ્યું ત્યારથી થયેલો સયોગ અને હમણા નળ એની કને નથી તેથી વિરહ-વિયોગ.

૪૯૭. વીવાઅરથે, વિવાહને અર્થે; લગ્નને સાથે. વીરા, ભાઈ-ભાડવાચક શબ્દ છે. જુઓ 'વીર' લી. ૩૨૪ અને ૫૨૧.

૪૯૮. દુખાળી, દુઃખવાળી; દુઃખી. તારા...દુખાળી, તારા (હંસ) વગરની હું થઈશ-તું જશે તેથી, અને નળનો વિયોગ છે તેથી હું બેવડી દુઃખી થઈશ

૪૯૯. મેલાપ મુલાકાત; હાજરી. મેલાપ...ટાળી, તમારા મેળાપ ટાળી-શિવાય, વિના. જુઓ 'નથી બાઈ તું ચુકવાવાળી, નહીં તજે અન્યા ટાળી,' ક, ૪૮; 'નૈયધનાથને કોણ મેળવે, હો-ચુરુ તમ ટાળી.' ક. ૫૧.

૫૦૨. નાથ, રક્ષણ કરનાર; ધણી; સ્વામી. દમયન્તીએ હંસનાં વખાણ સાંભળીને પોતાનું મન અર્પણ કર્યું છે તેથી 'નાથ' શબ્દ વાપરે છે. તો...વળતું, તો વળતું (પછીથી) કોણ (આણી) આપશે ? દમયન્તી કહે છે કે હે હંસ તું મારા સ્વામીને લાવી આપશે નહીં તો પછી બીજું કોણ લાવશે ?

૫૦૩. રાખ્યાનું, (સં. રક્ષ=રક્ષણ કરવું), રક્ષણ કરવાનું; બચાવવાનું. મોટું...બળતું, અનંગ અગ્નિ-કામની પીડાથી બળતું માણસ રાખ્યાનું-બચાવ્યાનું મોટું પુણ્ય છે.

૫૦૫. અલેતી, (બાલ્યાવસ્થામાં-લાડ-કોડમાં) અજ્ઞાન; બેવકુફ.

૫૦૬. છાની વાત (કેટલીક એવી હોય છે કે) તે મિત્રને કહિયે (કહી શકાય છે, પણ તેમાં), વહાલાની ચોરી હોય (વહાલાથી તે છાની રાખવી પડે છે).

૫૦૭. મોરી, મારી. કવિતામાંજ વપરાય છે. વણ...મોરી, રોગ 'વિના મારા શરીરની આ (નળના વિરહની) વેદના-પીડા હે હંસ તું જાણે છે.

૫૦૮. આશામૂત્ર, આશા રૂપી સૂત્ર-સૂતર. તંતુ, તાંતણું; દોરી.

૫૦૯. અળગી. (સં અ=નહીં+છગ્=લાગવું); આવી; દૂર; છુટી.

૫૦૮-૯. હે હંસ તે મને નળ સાથે પરણાવી આપવાની આશા આપેલી છે તે આશા રૂપી સૂતરના તાંતણાને મારો પ્રાણ વળગી રહ્યો છે, એટલે જેમ સૂતરનો તાંતણો સેહેજમાં તૂટી જવાનો ભય રહે છે તેમ જો તે આપેલી આશા એટલે વહેવાની વાત મિથ્યા થશે તો મારો પ્રાણ જે આશા રૂપી સૂતરના તાંતણાને લટકી રહ્યો છે તે તરતજ ફેડમાંથી નીકળી જશે.

૫૧૦. વિશ્વાસઘાત, વિશ્વાસનો ઘાત; આગળથી ભરોસો આપી તે પ્રમાણે ન કરવું તે; વિશ્વાસ તોડવો તે.

૫૧૧. વૃદ્ધની વાત, ધરડા માણસના જેવી એટલે વિશ્વાસ રાખી શકાય એવી ડહાપણ ભરેલી વાત. નથી...છેએ, નાના છોકરાએ-બાળકે કીધી નથી કે તેપર ભરોસો રાખી ન શકાય. વૃદ્ધની...છેએ, દમયન્તી કહે છે કે હે હંસ, તું ડહાપણ ભરેલી ધરડા માણસના જેવી વાત કરી જાય છે અને એ વાત કંઈ નાના છોકરાએ કરી નથી-તું કંઈ નાદાન નથી, માટે હું તારાપર ભરોસો રાખું છું.

૫૧૪. વાત, હકીકત; ખીના. વીતી, ચર્ધ; બની.

૫૧૭. પરણ્યાનું, પરણવાનું; દમયન્તીને પરણવા જવાનું.

૫૧૯. દૂત, જુઓ લી. ૪૭૨. દૂત શબ્દ સામાન્ય નામ છે, પણ અહીંયાં પ્રેમાનંદે 'દૂતત્વ' ભાવવાચક નામના અર્થમાં વાપર્યો છે. સરખાવો 'દૂત' લી. ૬૨૧. દૂતત્વ, દૂતનું કામ; દૂતપણું.

૫૨૧. વીર, જુઓ 'વીરા' લી. ૪૯૩. કેમ...વેવીસાળ, કેવી રીતે-શી યુક્તિથી દમયન્તી સાથે મારો વિવાહ મેળવ્યો.

૫૨૨. ઠામ, ઠેકાણું; રહેવાની જગ્યા; મહેલ. ભૂપગુણ, રાજાને શાભે એવા ગુણ. ગોત્ર, વંશનો મૂળ પુરુષ જે ઋષિ તેના નામ ઉપરથી પડેલું કુળનું નામ. આચર્યું, (સ. આચરણ, આ+ચર્=ચાલવું, વર્તવું), રીતભાત; લક્ષણ; ચાલચલણ.

૫૨૩. સર્વાંગે,...અંતસ્કર્ણુજી, તે શ્યામા-દમયન્તી સર્વાંગે-સઘળાં અવયવોમાં સંપૂર્ણ છે-બરાબર છે?—તેના અવયવ બરાબર જોઈએ તેવા છે? અને તારૂં અંતઃકરણ—મન તેને જોઈને માન્યું? તે તને પસંદ પડી?

૫૨૪. વાત,...માંડીજી, શરૂઆતથી—આરંભથી મને વાત કહો.

૫૨૫. લજ્જા છાંડીજી, મનની શરમ છોડીને. સ્વાભાવિક રીતે કન્યા પોતાના વિવાહ સારૂ વાત કરતાં શરમાય છે.

૫૨૬. વિવેક, વિવેકથી; હૃદમાં રહીને વિચારપૂર્વક; હુંકામાં. પંખી ...વિવેકજી, હંસ કહે છે કે હે સ્વામી—નળ, કન્યા—દમયન્તીનું હું જે વિવેકથી વર્ણન કરું છું તે તમે સાંભળો, કેકલાક 'કન્યાના વિવેકનું વર્ણન,'

અથવા 'કન્યાનું વર્ણન અને વિવેક' એ પ્રમાણે લે છે. પણ આ કડવામાં દમયન્તીના પિતાની નગરીનું વર્ણન તથા હંસે દમયન્તીને કેવી રીતિમાં જોઈ અને તેનું મન કેવી રીતે પોતાની તરફ આકર્ષિત તેનુંજ માત્ર કથન છે; તેમજ કડવા ૧૫ મામાં દમયન્તીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે; વિવેક વિશે એમાંથી એકે કડવામાં કહેલું નથી.

૫૨૭. છેક, છેડા; પાર. સ્તવતાં, (સં. સ્તુ, સ્તવૂ=વખાણ કરવાં), વખાણ કરતાં; વર્ણવતાં. જીહ્વા, જીભ. શેષ...એકજી, જે શેષનાગ તેની હજાર જીભવડે વર્ણન કરતાં પાર ન પામે તો હું મારી એક જીભે શું કંહી શકું—કેટલું વર્ણન કરી શકું આ લીટી ઉપરથી પણ જણાય છે કે ઉપલી લીટીમાં 'વિવેકથી વર્ણન' લેવું પસંદ કરવા જોગ છે. સરખાવો લી. ૧૪૦ તથા લી. ૧૦૨૦.

૫૨૮. કુંદનપુર, ભીમક રાજની નગરી. કુંદન, ચોખ્ખું સોનું; સૌથી ઉંચા ટચનું સરસ સોનું. જોતાં મોહ ઉપજાવેજી, જોતાં વારનેજ મનને ખુશી કરી નાંખે.

૫૨૯. વૈકુંઠ, વિષ્ણુનું ધામ. વિકૃન્ઠા-વિષ્ણુની માના નામ ઉપરથી પડેલું વિષ્ણુનું અને તેની રહેવાની જગ્યાનું નામ. પ્રસ્થાને, સ્થાને; સ્થળે; જગ્યાએ. અમરાપુરી, અમરાવતી; ઇન્દ્રની નગરી. લજાવે, શરમાવે. વૈકુંઠ, ...લજાવેજી, તે સ્થળે વૈકુંઠજ પૃથ્વીપર આવ્યું હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે, અને એવું કુંદનપુર ઇન્દ્રની નગરીને પણ શરમાવે છે; મતલબ કે અમરાપુરી પણ કુંદનપુર આગળ કચ્છા હિસાબમાં નથી.

૫૩૦. ચાહારે...પાળે, જીઓ 'ચારે વર્ણુ પાળે નિજ ધર્મ' લી. ૭૧. ચાહારે...કર્મજી, ચારે વર્ણુના લોકો પોતાના વર્ણુનુસાર જે કર્મ કરવાનાં તેજ કરે છે અને સ્વધર્મમાં રહી આચરણ પાળે છે.

૫૩૧. સુખનિવૃત્ત, સુખને લીધે નિવૃત્ત-નિરાંતવાળા; નિશ્ચિન્ત. (પ. તત્. સ.) નિવૃત્ત, (સં. નિન્વૃત્ત=પાછાં ફરવું, બંધ પડવું), નિવૃત્તિ (સંસારના પ્રપંચ-ઉપાધિથી દૂર હોવું તે) વાળા. નિરસે, ભય રહિત. ને, ઉભયાન્વયી અવ્યય. 'સુખ નિવૃત્તિ નિરસે પ્રજા' અને 'આણુ ભીમકની ધર્મજી' એ બે વાક્યને જોડે છે. સુખ...ધર્મજી, પ્રજા સુખને લીધે નાશિત અને

નિર્ભય હતી ને ભોમક રાગની ધર્મઆણ હતી એટલે ભોમકનો હુકમ-અમલ ધર્મ પ્રમાણે ચાલતો હતો.

૫૩૨. આનંદ, જુઓ લી. ૪૦૯. ઓઝવ, (સં. ડત્તજ), મોટી ખુશાલી; આનંદનો દહાડો; તેહેવારનો દહાડો. હરિસેવા, હરિ-ધર્મની સેવા-ભક્તિ. વાજ્ર, (સં. વાદિજ), વાળં.

૫૩૩. વાસવ, ઈન્દ્ર. વાસવ...કાળેજી, સુખ ભોગવવાને સાર ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા પણ કુદનપુરમાં વાસ ધરે છે-આવી રહેવાનું મન કરે છે.

૫૩૪. નિશાચર, નિશાએ-રાતે ચર-ચરનાર અથવા ફરનાર (સ. તત્. સ): ચોર. દીશાચર, નિશાચરથી ઉલટો 'દિશાચર' શબ્દ થોજ કાઢેલો છે. 'દિશાચર' શબ્દનો અર્થ તો દિશામાં ચરનાર અથવા ફરનાર થાય; પણ કવિનિ મતલબ અહીંયાં 'દીશાચર' એટલે દિવસે ફરનાર એટલે ચોરથી ઉલટા અથવા આખરદાર એમ છે. વિદ્યા, (સં. વિદ્-ગણ્યું), કામ; ધધો વિદ્યા...કામજી, (ભોમક રાગએ) નિશાચરની વિદ્યા મૂકાવી-ચોરને ચોરી કરતા બંધ કીધા અને તેઓ દીશાચરનું કામ શીખ્યા એટલે આખરદાર ધધો કરી પોતાનું પેટ ભરવા લાગ્યા.

૫૩૫. જુગમ, એ. કપાટ, પારણ. વિજેગપુર, લોક ઉધાડે પારણે નિર્ભય સૂતા હતા. તેથી કવિ કુદનપુરને વિજેગપુર એવું નામ આપે છે; કારણ ત્યાં આડે પહોર એક પારણાં જુગ્યાં રહેતાં હતાં-ઉધાડાં રહેતાં હતાં. જુગ્યાં, જુગ્યાં: ઉધાડાં. અષ્ટ, આઠ. જમ, (સં. યામ), દિવસનો આઠમો ભાગ-ત્રણ કલાકનો વખત; એક પહોર. અષ્ટ જમ, આડે પહોર:આખો દિવસ ને રાત.

૫૩૬. પારધી, (સં. પાપદ્વિ, પાપ+ઋદ્વિ=પાપનું વધવું તે; શિકાર; આ કામ કરે પાપનો વધારો-સચ્ચ થાય છે તેથી આ નામ), શિકાર કરનાર; કર્મ...કીધાં, પારધીએ પોતાનાં કર્મ-શિકારનાં કામોને ત્યાગ કીધો-શિકાર દરવાનું છોડી દીધું. ગુણકા (સં. ગણિકા), વેશ્યા. અહીં લજ્જા, લજ્જા-શરમ ધરી-ધારણ કીધી. ભાવાર્થ કે વેશ્યા કે જેને લાજ હોયજ નહીં-ધટે નહીં તેવી સ્ત્રીઓએ પણ ભોમક રાગના નગરમાં લજ્જા ધારણ કરી પોતાનાં કુકર્મ છોડી દીધાં.

૫૩૭. ઉચ્ચાટ, (સં. ડચ્ચાટન), અકળામણ; ઉદાસી; ચિંતા અધર્મી, પાપી. વર્તે, હોય; થાય. સકંપ...ધ્વજજી, કુદનપુરમાં નિશાચરની

ધ્વજ માત્ર કંપે છે-ફરફરે છે, એ શિવાય બીજું કોઈ સકંપ નથી-બીજા કોઈને ધ્રુજવું પડતું નથી-ડર નથી. સરખાવો 'નળના રાજ્યમાં બંધન પીડી ન શકે લગારેજી,' ક. ૬૪.

૫૩૮. ભુવન, જુઓ લી. ૩૭. ભવ્ય, મોટાં ને શોભિતાં; પ્રૌઢ અને સુંદર. ભુવનત્રણ, ત્રણ ભુવન; સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એ ત્રણ લોક. વ્યતિરેક, (સં. વિ+અતિ+રિચ્=ચઢીઆતાં થવું), જુદાં; ન્યારાં; ચઢીઆતાં. ભુવન...વ્યતિરેક, ભૂપ ભીમકનાં ભવ્ય ભુવન ત્રણ ભુવન-થી-માં વ્યતિરેક છે; ભીમક રાજના મોટા ને શોભિતા મહેલ સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એ ત્રણ લોકમાં ચઢીઆતા છે એટલે એના જેવા મહેલ બીજે ક્યાં નથી.

૫૩૯. પરમ, ધણીજ. મનોહર, મનનું હરણ કરે એવી; મનને ખુશી કરી નાખે એવી; સુંદર. મધ્યે, (વાડીની) વચમાં. અવાસ, (સં. આવાસ), ઘર.

૫૪૦. સમલોભ, સાત માળ. વ્યોમ સમાને, આકાશને પહોંચે એવા ફરતી, આસપાસ; ચારે બાજુએ.

૫૪૧. આયુધધારી. આયુધ-હથિયારને ધારણ કરે છે જે તે (બહુ. સ.); હથિયારવાળી; હથિયારબધ. રખેવાળી, રક્ષણ; સંભાળ.

૫૪૨. ફણસી, (સં. ફલસ), ફણસનું ઝાડ. શ્રીફળી, (સં. શિરઃ-ફલ), નાળિયેરીનાં ફળ છેક ટોચે બાજે છે, માટે આ નામ.

૫૪૪. બીલી, બીલીનું ઝાડ; એનાં ફળને બીલાં કહે છે. ફોહી, (સં. કપિત્થ, કપિ=વાંદર+સ્થારહેવું), જેના ઉપર વાંદરાં રહે છે એવું ઝાડ; ફોહીનું ઝાડ. દાઢમી. દાઢમી.

૫૪૫. ખજુર...ખેત્ર, જુઓ લી. ૨૨૯.

૫૪૬. શીતળ, (સં. શીતલ), ઠંડા જળાશય, (સં. જલાશય, જલ=પાણી+આશય=જગ્યા), જળનો આશય, ઠંડાણું; હોજ. કેતકી, કેવડનું ઝાડ. કુંસુમ...કુંજ, કુસુમ-ફૂલથી-છવાઈ ગયેલા કુંજ હતો; ફૂલોની ખુબ ઘટા થઈ હતી. કુંજ, વેલાઓથી છવાઈ ગયેલી જગ્યા.

૫૪૭, મળીઆગર, (સં. મલયાગર), એક જાતનું ઝાડ; એનું લાકડું ધણું સુગંધીદાર છે. માલતી, મોગરાની એક જાત. ખટપટ, (સં-

ઘટ્ટપદ), ખટ-છ-પદ-પગ છે જેને તે (બહુ. સ.); ભમરો. ગુંબગુંબ, ભમરાનું ગણુગણાટ સાથે ફરવું-ફદવું.

૫૪૮. વેલ, (સં. વહ્લી), વેલાઓ. સમીર, વાયુ; પવન.

૫૪૯. વયણ, વેણુ; શબ્દ. રયણ, (સં. રજની), રેણુ; રાત્રી (એ).

૫૪૮-૪૯. વળી ત્યાં એખરાનાં ઝાડ, અનેક વેલાઓ તથા અગણિત કળીઓ નજરે પડે છે, અને ઠંડો પવન વાય છે; રાત્રીને સમયે પક્ષીઓ મધુરા અવાજ કરે છે; આ સઘળી ખુબીઓ, હે રાગ, એવી છે કે-પર્વત પણ ડોલી જાય; પર્વત જે અચળ ગણાય છે તે પણ આથી ચલિત થાય તેવું છે.

૫૫૦. સરધુઆ, સેકટો. સાદડીઓ, સાદડો; એ નામનું ઝાડ. તાલ, તાડ. તમાલ, એક જાતનું ઝાડ. એની છાલ તે તજ, અને પાંદડાં તે તમાલપત્ર.

૫૫૧. કરેણ, કરેણાનું ઝાડ. કાગ, આંખાની એક જાત. બદ્રિકા, બોરડી. જાવંત્રી, (સં. જાતીપત્રી), જયફળપરનું લાલાશ પડતું પીળું વેદન અથવા ઢાંકણુ; એક જાતનો તેજનો. જયફળ, (સં. જાતીફલ), એક જાતનું સોપારીની પેઠે છોડામાં થતું સુગંધીદાર ફળ. જયફળની આસપાસ જાવંત્રી વીટલાયથી હોય છે ને તેનાપર છોડું હોય છે. જાવંત્રી જયફળ, જાવંત્રીયુક્ત-સાથેનું જયફળ; જયફળનું ઝાડ.

૫૫૨. વારિકા, વાડી. વંક વોલામણી, વાંકવાળી; વાકાચુંકા રસ્તા-વાળી. વાડ...વોલામણી, વાડીમાંની કિત્તાની આસપાસ કીધેલી મેદી વગેરેની વાડ વાંકી ચુંકી હતી-એટલે વાડીમાં વાંકાચુંકા રસ્તા હતા. કેળવંન, કેળનાં ઝાડો પુષ્કળ હોવાથી કેળનું વન કહેલું છે.

૫૫૩. ખેલડીએ, ખેડ બાગુએ એકેક છે એવી રીતે. સાહેલડી, સખી; ખેનપણી. ગોરી, દમયંતી. જુઓ લી. ૧૭૯. ખેલડીએ...ગોરીજી, તે ગુણવંત ગોરી-દમયંતી તેની સખી માધવી અને કેશવીને બે બાગુએ રાખી-વળગીને હીડે-ચાલતી હતી. સરખાવો, 'બે બે ગોપી વચ્ચે ગોવિંદજી, ખેલડીએ ફરતો,' પ્રે. ભા. અ. ૩૩, ક. ૯૩.

૫૫૪. હવો...પૂર્ણ, મને અત્યંત આનંદ થયો.

૫૫૫. વૃક્ષજુથ, (સં. વૃક્ષયૂથ), વૃક્ષનું જુથ; ઝાડનો સમૂહ; વૃક્ષની ઝાડી-ઘટા. ગોપવીને, (સં. ગુપ્-સંતાડવું), છુપાવીને; સંતાડીને.

૫૫૬. થઈ નિદ્રાવશ, નિદ્રાને વશ થઈ; ઉઘી ગઈ; ઈંદુ, ચંદ્ર.

૫૫૭. માધવી, દમયન્તીની સખી; એની માધવી અને કેશવી નામની બે ખાસ સખીઓ હતી.

૫૫૮. મેં તમે વર્ણવ્યા, મેં તમારૂં વર્ણન કરીધું. ધરીઆ શ્રવણ, વર્ણન સાંભળવાને કાન દીધા.

૫૫૯. બાળી, કન્યા; દમયન્તી. અટાળીએ, (સં. અટ્ટાલિકા), ઝરખો. જોતી...તીક્ષણ, તીક્ષણ નેત્રે જોતી; હંસ ઝાડીમાં છુપાઈને બેઠો હતો તે કોણુ છે ને ક્યાં છે તે જાણવા સાર તાકીને જીણી આંખે જોવા લાગી.

૫૬૦. ચોદશ, (સં. ચતુર્દશ), ચારે દિશાએ; ચારે બાજુએ; આસપાસ. ભાળે, ધારીને જોય.

૫૬૧. જન, પ્રાણી; માણસ. બોલી...કાળે, આ વખતે-મધરાતને વખતે શબ્દ કરે છે-બોલે છે.

૫૬૨. વન, ઝાડી. ફરીફરી, વારે વારે.

૫૬૩. શું વખાણું, કેવી રીતે વખાણુ કરું. જુઓ લી. ૫૨૭. સુંદરી, સુંદર સ્ત્રી; સ્ત્રી.

૫૬૪. ગર્વબેલડી, ગર્વથી બેલી; જુવાનીના મદથી ભરેલી. અલબેલડી, અલબેલી ઉપરથી થયેલો લાડવાચક શબ્દ; સુંદર; પુટડી; છખીલી.

૫૬૫. વેલડી, (સં. વહ્લી), નાનો વેલો. કદળી...વેલડી, દમયન્તીની બે સખીઓ કેળના સ્થંભ જેવી જણાતી હતી, અને એની વચમાં તે સોનાની નાજુક વેલી સરખી દેખાતી હતી. દમયન્તી પોતાની માધવી અને કેશવી સખીને વળગીને ઉભી હતી તેથી કવિ તેને બે કેળના થાંભલા ઉપર વિટંભાયલા નાજુક વેલાની ઉપમા આપે છે.

૫૬૬. હેમ, સોનું. અવેવ, (સં. અવયવ) શરીરના જૂદા જૂદા ભાગ; અંગ; અવયવ. અવેવ ફુલે, અવયવ રૂપી ફૂલથી. ફુલી, ખીંચેલી; ખીલી રહેલી.

૫૬૭. ચકિત, સ્તબ્ધ; દિઙ્ગ.

૫૬૬-૬૭. દમયન્તી જાણે સોનાની વેલી હોયની શું તેવી દેખાતી હતી, અને તે અવયવરૂપી ફૂલથી ખીંચી રહી હતી, તેને જોઈને હું દિઙ્ગ બની ગયો અને મારૂં દૂત તરીકેનું કામ વિસરી ગયો.

૫૬૮. સોમ, ચંદ્ર.

૫૬૯. િંદુ, દમયન્તીના સંબંધમાં ચાંલ્લો; અને ચંદ્રના સંબંધમાં તેમાંનું કલંક—લાંછન. િરાજે, (સં. વિ+રાજ=પ્રકાશવું), પ્રકાશે. ઉડગણુ, (સં. ઉડુગણ), ઉડુ-તારાનો ગણુ-સમૂહ; તારાગણુ.

૫૬૮-૬૯. આકાશમાં ચંદ્ર અને પૃથ્વીપર દમયન્તીનો મુખચંદ્ર એવા બે સોમ સામસામા શોભી રહ્યા હતા, અને આકાશમાંના ચંદ્રમાંના જન્મ મૃગાંક છે તેમ દમયન્તીના મુખચંદ્રમાં પ્રકાશતો ચાંલ્લો મેં જોયો, તેથી જાણે ઉડુગણુ એટલે તારાનો સમૂહ પૃથ્વીપર આવ્યો હોયની એમ મને લાગ્યું.

૫૭૦. ઉભે, (સં. ઉભય), બેઉ. અભિનિધિ, (સં. અમૃતનિધિ), અમી-અમૃતનો નિધિ-ભંડાર (પ. તત્ સ); ચંદ્ર. જુઓ 'સુધાકર' લી. ૧૪૫. કળા, (સં. કલા), ચંદ્રના વ્યાસસૂત્ર-ચિત્રનો સોળમો ભાગ; કાન્તિ; તેજ.

૫૭૧. જ્યોત, (સં. જ્યોતિસ્), પ્રકાશ; તેજ. જ્યોતે જ્યોતથી, વ્યોમસોમ ને ભોમસોમના સામસામા પ્રકાશથી. થંબ્યો, ટેકઘ રહ્યો.

૫૭૦-૭૧. આકાશમાંના અને પૃથ્વીપરના બેઉ ચંદ્રોએ પોતાનાં કિરણ પ્રગટયાં અને તેઓનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું; એ બેઉના સામસામા પ્રકાશ મળવાથી એક થાંભલો થયો અને તેથીજ આકાશ જાણે ટેકઘ રહ્યું-તેનેજ આધારે આકાશ રહ્યું હોય એમ મને ભાસ્યું.

૫૭૨. પરિમળ, (સં. પરિમલ, સુગંધ; સુવાસ; પીમળ. બેહુકે, મગમગ થઈ રહે; પસરી રહે

૫૭૩. ધરાધર, ધરા-પૃથ્વીને ધરનાર; જુઓ 'શેષ' લી. ૧૪૦; તે ઉપરથી, નાગ. ચંદનવૃક્ષ, સુખડનું ઝાડ; એની સુગંધીને લીધે એની આસપાસ નાગ-સાપ રહે છે. સરખાવો 'અગર તગર મળીયાગર બીલી, ચંદન ચડીયા નાગ.' પ્રે. ભા. અ. ૫૧, ક. ૫૧.

૫૭૨-૭૩. તે સ્ત્રીનું તેજ લાખવસા-પુષ્કળ પ્રકાશનું હતું, એટલે તે ઘણીજ કાન્તિવાન દેખાતી હતી, ને તેના શરીરની સુગંધી બહુક બહુક થઈ રહી હતી, અને તેના વાંસાપર પડેલી તેની ગુંથેલી વેણી તે જાણે તેના શરીરથી ચંદનવૃક્ષપર વાસ લેવા સાર નામ ચડ્યો હોયની તેવું મને ભાસ્યું.

૫૭૪. અપળતા, ચંચળતા; અસ્થિરતા. ખંજન, એક જાતનું પક્ષી. એની પુંછડી એના શરીરના જેટલી લાંબી ને ઉભી હોય છે ને તે વારવારે

હાલ્યાજ કરે છે. જાળ, (સં. જાલ), માછલાં, પક્ષી વગેરે પકડવાનો સુતળી અથવા દોરીનો ગુંથેલો એક ધાત; પાશ.

૫૭૫. નેત્ર અણિ અગ્રે, નેત્રની અણીના અગ્ર ભાગ વડે. સોય, (સં. સૂચિ). નીમડિયાં, નિવડ્યાં. સોય...નીમડિયાં, સોયનું કામ સાર્યું.

૫૭૪-૭૫. તેની આંખ હરણુ અને માછલાંની આંખ જેવી ચપળ હતી, તેથી ખંજન પક્ષી જળમાં પકડાયું હોયની એવું લાગ્યું; અને તેની આંખ એટલી તો લાંબી હતી કે તેની તીણણી અણીએ એના કાન વીધી નાખીને સોયનું કામ સાર્યું હોયની એવું લાગ્યું. સરખાવો 'કાને કુંડળ હીરે જડિયારે, નેત્ર પ્રલંબ શ્રવણુ અડિયારે' પ્રે. મામેર ક. ૧૨, તથા 'લોચન અગ્ર શ્રવણુ અડિયારે, શું ખંજન જળે પરિયારે,' પ્રે. ભા. અ. ૪૮, ક. ૧૩૭.

૫૭૬. ક્ષેત્ર, (સં. ક્ષેત્ર), સ્થાન. ડોડાળાં, ડોડાવાળાં. અંબુજ અંબુજ, (સં. અંબુ=પાણી+જ=જ-મેલું), પાણીમાં જ-મેલું છે જે તે; કમળ.

૫૭૭. ભ્રુવ, (સં. બ્રૂ), ભવાં. શરાસન, (સં. શર=પાણુ+આસન=ફેંકવું તે, અસ=ફેંકવું), શર-તીર ફેંકાય છે જે વડે તે; ધનુષ; કામદું. હાવભાવ, હાવ બહારના અને ભાવ અંદરના-મનના ચાળા.

૫૭૬-૭૭. ડોડાવાળાં કમળના જેવી દમયન્તીની આંખ શું મોહનું સ્થાન-મૂર્ચ્છા પમાડે એવી વસ્તુ હોયની તેવી જણાતી હતી, કારણુ તેનાં ભવાં તે ધનુષ, તેની દૃષ્ટિ તે તેમાંથી ફેંકાતું તીર, અને તેને ફેંકવાને હાવભાવ એ બે હાથ છે. ભાવાર્થ કે દમયન્તીનાં ભવાં ધનુષનાં જેવાં કમાનવાળાં છે, તેની દૃષ્ટિ તીવ્ર અને ચપળ છે, અને તેના હાવભાવથી તેની શોભામાં વધારો થાય છે.

૫૭૮. ગળસ્થળ, (સં. ગલ્લસ્થલ), ગાલ. નારંગ ફળશા, નારંગીના ફળની છાલ જેવા લાલ. અકોટી, એક જાતનું ધરણું.

૫૭૯. કનકરેખા, સોનાની લીટી. જલ્યા, (સં. જિહ્વા), જીભ. કસોટી, (સં. કષ્=ધસવું), સોના રૂપાની પરીક્ષા કરવાનો પથ્થર.

૫૭૮-૭૯. તેના ગાલનો રંગ નારંગીના જેવો છે, અને તેના બે કાનની અકોટી તે સૂર્ય અને ચંદ્ર છે, એટલે તેની અકોટી સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવી પ્રકાશવાળી છે, તેના હોઠ પરવાળા જેવા લાલ છે, તેના દાંત સોનાની રેખાઓ છે ને તેની જીભ જણે તે સોનાને કસવા કસોટી હોયની તે પ્રમાણે છે.

૫૮૦. આનન, મ્હેં. શ્રીખંડ (સં. શિવજી), મોર. અમુછતી, છાનીન દેખાય એવી રીતે.

૫૮૧. વનલતા, વનની લતા-વેલી; દમયન્તી.

૫૮૦-૮૧. દમયન્તીના મુખ ઉપરના પોપટના જેવા નાકપર તેની વાળીમાંનો મોર શોભી રહ્યો હતો, અને તે બોલતી હતી તે કોયલ છુપાઈને બોલતી હોય તેમ લાગ્યું; આ પ્રમાણે વનલતા પર પંખી (મોર) બેઠેલા જોઈ મારી ધીરજ રહી નહીં; એટલે દમયન્તીનું નાક પોપટના જેવું હતું, તેના નાકની વાળીનો મોર ખરા મોર જેવો હતો, તેના સ્વર કોયલના જેવો મધુર હતો અને કનક વેલડી (દમયન્તી) પર વાળીનો મોર પક્ષી બેઠો હતો તે જોઈ હંસ કહે છે કે મને પણ તે લતાપર જઈ બેસવાનું મન થયું. સરખાવો, ‘નાકે સોહે મોતીની વાળી, તેને અનિરૂદ્ધ રહ્યો છે ન્યાળી; નારી તારી નાસિકાનો મોર, નોય બૂધણ ચિત્તનો ચોર.’ પ્રે. ઓ. ક. ૨૨.

૫૮૨. અધરરસ, હોઠની બીનાસ. શ્વેતચિંદુ, સફેદ ચિંદુ; વાળીમાંનું લટકતું મોતી. પ્રત ૪ માં, ‘સ્વાતિચિંદુ’ પાઠ છે તેનો પણ સ્વાતી નક્ષત્રમાં વરસાદના ચિંદુરૂપે પડી પાકેલું મોતી, એટલે ‘મોતી’ એવો અર્થ થાય. કંઈ આસ, (સં. ગ્રસ્ત=પકડતું), કોળીઓ કંઈ; ખાઈ જાઉં. કવિકલ્પના છે કે હંસ મોતી ખાય છે.

૫૮૩. ઉદરસર, ઉદર-પેટ ૩૫ી સર-સરોવર. જઈને પૂરું વાસ, ત્યાં જઈને વાસ કરું; ત્યાં રહું.

૫૮૨-૮૩. તેના લીલા-બીનાશવાળા હોઠ ઉપર તેની વાળીનું મોતી આવી રહ્યું હતું, તે જોઈ મને તે ખાવાનું મન થયું; વળી તેનું ઉદર-પેટ સરોવર જેવું હતું અને તે પર પડેલાં ધરેણ્યાં તે સરોવરમાં ઉગેલાં કમળ જેવાં હતાં, તેથી મને ત્યાં જઈ રહેવાની ઇચ્છા થઈ.

૫૮૪. નાલી, ડુંટી. નીકટ, પાસે. મેખળા, જુઓ, ‘કટિમેખળા’ લી. ૧૮૯. ગમન, ચાલવાની રીત. સાથ અમારો, અમારું ટોળું; હંસનો સમૂહ. હંસો માન સરોવરપર રહે છે; અહીંયાં દમયન્તીના ઉદર૩૫ી માનસરોવરને કાઠિ મેખલાના ઝણકારા ૩૫ી અને તેની-દમયન્તીની ગતિ૩૫ી હંસ રહે છે, એવી કલ્પના કાઢી છે.

૫૮૫. ટોડા, તળાવને કાંઠે અથવા મસીદના દરવાજા પર થાંભલા આકારે ચણીને બનાવે છે તે; હાથણિયું. ઉરમંડળ, બે સ્તનની વચ્ચેનો હળતો ભાગ. ઉવારો, (સં. અવાર), ઓવારો; સરોવરનો કાંઠો.

૫૮૪-૮૫. દમયન્તીની નાભીની પાસે પહેરેલી મેખલામાં અને તેના ગમનમાં અમારો સાથ રહે છે. એટલે કે તેના કંદારાની ધુધરીનો અણુઅણુ અવાજ હંસનાં બચ્ચાંના કિલખિલ શબ્દ જેવો હતો, અને તેની ગતિ હંસના જેવી હતી. તેના બે સ્તન તે તો સરોવરપરના બે ટોડા છે અને તેનું ઉરમંડળ તે ઉદરસરનો ઓવારો છે.

૫૮૬. અંતરંગ, શરીરનો વર્ણ. તરંગ, મોજાં; લહેર. જોતાં...થયએ, જોતાં ધરાઈએ નહીં. તૃષ્ટ, (સં. તૃષ્=સંતોષ પામવો), ધરાયલાં; સંતોષી.

૫૮૭. ક્રુધા, (સં. ક્રુષ્=ભૂખ લાગવી), ભૂખ. તૃષા, (સં. તૃષ્=તરસ્યા થવું), તરસ. રૂપસુધા, રૂપરૂપી અમૃત.

૫૮૬-૮૭. તેના શરીરનો વર્ણ અને જુવાનીની લહેરો એવાં છે કે તે જોતાં મન કદી ધરાય નહીં, અને તેના સૌંદર્યરૂપી અમૃતમાં રહીએ તો ભૂખ તરસ કાંઈ લાગે નહીં; તેને જોતામાં ભૂખ તરસ પણ ભૂલી જવાય.

૫૮૮. કચ્છભૂષણ, કચ્છ-ચોટલાનું ભૂષણ-ધરેણું; તેની વેણીને છેડે બાધેલું ધરેણું; ગોદણ. સરખાવો 'વેણુ વાસુકી સરખી, શીશ રાજતીરે ભોલ; ક્ષુદ્ર ધંટી ગોદણને મધ્ય ગાજતીરે ભોલ.' વ. સ. ગ. કદળીપત્ર, કેળનું પાંદડું એટલે વાંસો; કારણ વાંસાને અધોમુખના-નીચે વળેલા કેળપત્ર સાથે સરખાવવામાં આવે છે; વાંસાનો ખરડો તે કેળના પાંદડાનો ખાડાવાળો વચ્ચે દાંડો અને વાંસો તે અધોમુખ કેળપત્ર, કારણ કે વાંસો ઉપરથી પહોળો અને નીચેથી એટલે કેડ તરફ સાંકડો હોય છે. સરખાવો 'કંઠ હેઠ ઠેઠ વાંસો, તે એકત્ર છે રે ભોલ; અધોમુખનું અખંડ કેળપત્ર છેરે ભોલ.' વ. સ. ગ. શબ્દ, અવાજ.

૫૮૯. પંચાનન, સિંહ. અહીંમાં કટિરૂપી સિંહ. જુઓ લી. ૧૭૮. પ્રહારથી, ગોદણના મારથી-વાગવાથી. મેગળ, હાથી; અહીંમાં, દમયન્તી ગજગામી-હાથીના જેવી ચાલવાળી હોવાથી તેની ચાલને મેગલ કહ્યો છે.

૫૮૮-૮૯. દમયન્તીની વેણીનો ગોદણો કદળીપત્ર સરખા તેના વાંસા ઉપર પડેલો છે. તેનો શબ્દ થાય છે તે તે ગોદણનો શબ્દ નથી, પણ ભાં

તેનો પ્રહાર થવાથી કટિરૂપી સિંહ બોલે છે—ગર્જના કરે છે, અને તેથી એમ ભાસે છે કે કટિની નીચેના ચરણની ગતિ, જે ગર્જની ગતિના જેવી છે, તે ગતિરૂપી ગર્જની પૂઠે-પછવાડે કટિરૂપી સિંહ લાગ્યો છે કે શું.

૫૯૦. કેળશાખા, કેળનો સ્થંભ; અહીંઆં દમયન્તી. જલજ, (સં. જલ=પાણી+જ=જન્મેલું), કમળ. યુગમ, (સં. યુગ્મ), બે. જલજ યુગમ, બે કમળ, એટલે અહીંઆં બે સ્તનરૂપી કમળ સરખાવો લી. ૧૬૯-૭૦. પામે ખેદ, દિલગીર થાય.

૫૯૧. યુગમ, (સં. યુગ્મ), બે. મધુકર વેદ, વેદ-ચાર મધુકર-ભરારા; અહીંઆં બે આંખરૂપી કમળપર રહેનારા પાંપણ રૂપી ભરારા.

૫૯૦-૯૧. કેળશાખા જે દમયન્તી, તેનાં કમળ જેવાં સ્તન જોઈને હાથી પણ પોતાના કુંભસ્થળનું અભિમાન તજી દે છે. વળી તેનાપર બે આંખ રૂપી કમળ હતાં અને તે કમળની આસપાસ પાંપણ રૂપી ચાર ભરારા હતા.

૫૯૨. પદ, પગ, સ્કંધ પદના, પગના સ્કંધ એટલે સાથળ; કેડ અને ઘુંટણની વચ્ચેનો ભાગ. ખટ, (સં. ષટ્), છ. તોયજ, તોય-પાણીમાં જન્મેલું; કમળ. તોય, પાણી. પામે, વિના. સરખાવો-‘છ કમળ વાહે ને છળ કરે, હસે માંહોમાંય; શૃંગીને વિઘ્નજ કર્યો, બળે સાહી બાંય.’ ૧૮. કડવું પ મું-ઉદ્ધવકૃત રામાયણ. (છ કમળ-બે હાથ, બે પગ અને બે નેત્ર એ છ કમળ વડે છેતરે).

૫૯૩. મુદ્ધ્યુદ્ધ, શુદ્ધિયુદ્ધિ; બાન. અભિલાખે, (સં. અભિલાષ), ઇચ્છાથી; મનના ભાવથી.

૫૯૨-૯૩. દમયન્તીની સાથળ કેળના જેવી કામળ છે; વળી છ કમળ પાણી વગર પણ દમયન્તીની પાસેનાં પાસે હમેશાં રહે છે. [છ કમળ તે બે નેત્રકમળ, બે હસ્તકમળ અને બે પગરૂપી કમળ-(પાદપંકજ); અથવા બે નેત્રકમળ, બે હસ્તકમળ અને બે સ્તનરૂપી કમળ], દમયન્તીને આવી (કમળ સહિત સરોવરવાળી) જોઈને માંડે બાન હું તો બૂલી ગયો અને મનનો ભાવ દબાવી શક્યો નહીં તેથી એકાએક અનાયાસે મારા મુખમાંથી શબ્દ નીકળી ગયા.

૫૯૪. બ્યોમચર, બ્યોમમાં ચરનારો-જનારો (સ. તત્. સ.); પક્ષી. મુરજા, (સં. મૂર્છા); થોડી વાર બેશુદ્ધ થઈ જવું તે.

૫૯૫. હાટકરૂપ મુજને, સોનાના રૂપવાળા મને. ધાધ, (સં. જાણ=દોડવું), દોડી આવી.

૫૯૪-૫૯૫. હું પક્ષીની વાણી બોલીને બેશુદ્ધ થઇ પૃથ્વીપર પડ્યો ત્યારે મારું શરીર સોનાનું દેખીને તે મને પોતાની સખીઓ સાથે પકડવા દોડી આવી.

૫૯૬. મોહવારૂણી, મોહરૂપી મદિરા-દાર.

૫૯૭. લુજઅંબુજ, હાથ-હાથેલી રૂપી કમળ. લેધાં, (સં. મિત્ર=ધોંતવું), છેધાં; ચાંચ મારી. મન નવ લાવી, મનમાં લાવી નહીં; ગણકાર્યું નહીં.

૫૯૬-૯૭. હંસ કહે છે કે ઉપર પ્રમાણે મોહરૂપી મદિરા પીને હું મૂર્છામાં પડ્યો હતો તેટલામાં દમયન્તીએ આવી મને પકડ્યો; તે વખતે એ પણ તેની હાથેલી રૂપી કમળને ચાંચ મારીને ઇગ્ન કરી, તો પણ તે પીડા તેણે ગણકારી નહીં.

૫૯૮. કૂણુ, કોણુ.

૫૯૯. રટણુ, સ્મરણુ; વારેવારે નામ દયા કરવું તે. બાંધી રસનાએ, એકી જામે. નિપૂણુ, ચતુર; કુશળ; પ્રવીણુ.

૫૯૮-૯૯. તેણે મને પૂછ્યું તારો સ્વામી કોણુ છે, ને તેની નાત, ગામ, ને નામ શું છે; અને કહ્યું કે વર્ણમાં નિપુણુ-ધણો કાન્તિવાન-સૌંદર્યવાન પુરૂષ કોણુ છે કે જેનું તું એકી જામે નામ લયા કરે છે.

૬૦૦. દૂત, સંદેશો લઈ જનાર.

૬૦૧. તરવર, મોહું ઝાડ.

૬૦૨. પ્રાણુનળ, પ્રાણવાયુનો નળ; શ્વાસનળ. ઉદરનળ, ઉદરનો નળ; જઠરનો નળ. જળ...ઐહનો, ઐહનો જળ નળ; ધરના પાણીનો નળ.

૬૦૩. તુજ દેહનો વરણ કાંતિમાં કમળે મળ્યો રહે-શું તેની દેહનો એ વર્ણ છે? અથવા—તુજ વરણ કાંતિ કમળે મળ્યો રહે-શું તેની દેહનો ધ.

૬૦૦-૩. હંસે જવાળ દીધો કે મારો સ્વામી નળ છે, હું તે નળનું વર્ણન કરું છું, ને હું તેનો દૂત છું. ત્યારે દમયન્તીએ મળકમાં પૂછ્યું કે નળ તે શું? શું તે પર્વત છે, ઝાડ છે, ધાતુ છે, ફળ છે, કે ફૂલ છે? કે તે નળ વાયુનળ છે કે ઉદરનળ છે કે ધરમાંના પાણીનો નળ છે, અને

તારી દેહનો વર્ણુ જેમ કમળની કાન્તિને મળતે છે તેવોજ તેની એટલે નળની દેહનો વર્ણુ-રંગ છે ?

૬૦૪. પર અગ્ર, પર-પીછાનો અગ્ર ભાગ-અણી. વૃશ્ચિક આંકડો વીધુનો આંકડો. નિજ લુજ્જતળ, મારી હાથેલી. નિજ માટે સરખાવે. 'પ્રલ્હાદે પ્રભુ પાસેથી, મરાવિયો નિજ બાપ'-દ્રૌપદી હરણુ—ક. ૨૧ મું.

૬૦૪-૫. પછી તેણે મને કહ્યું કે વીધુના આંકડા સરખી જે તારા પીછાની તીણણી અણીવતી તે મારી હાથેલીમાં પ્રહાર કીધા તેવીજ કામળ કાયા હું ધારું છું કે તારા સ્વામીની પણ હશે.

૬૦૭. તમ પ્રતાપે, (સં. પ્ર+તપ્=ગરમ થવું), તમારા પુણ્યથી; તમારી કૃપાથી.

૬૦૬-૭. તે વખતે તો (મારે કામ કાઢવું હતું તેથી) તે સ્ત્રીના આવા માર્મિક ખોલ સાંભળી હું ગમ મારી ગયો; પણ તમારી કૃપાથી મેં તેને મોહની જળ નાંખી, એટલે તમારે માટે તેને મોહ ઉત્પન્ન કીધો.

૬૦૮. અમૃતધટ, અમૃતનો ધડો; અમૃતનું વાસણ. ઊંચું, (સં. ઝન); ઓછો; અધુરો. પાન, (સં. પા=પીવું), પીવું તે.

૬૦૯. કુંભ, ધડો.

૬૦૮-૯. દેવો અમૃત પીએ ત્યારે તેનું વાસણ ઉચું થાય તો દમયન્તીની વાણી અમૃતજ છે એવું જાણી તે વડે તે પાછું ભરે છે; મતલબ કે તે અમૃત જેવી મીઠી છે.

૬૧૦. વિનતાવદન, (સં. વનિતાવદન), તે સ્ત્રીનું મુખ. વિધિ, (સં. વિ+ધા=ખનાવવું, ધડવું), બ્રહ્મા. સાર, તત્ત્વ. શશી, ચંદ્ર.

૬૧૧. નક્ષત્રનાથ. નક્ષત્રનો નાથ; ચંદ્ર. લાંછન, કલંક; ચંદ્રમામાં સસલા જેવી જે આકૃતિ દેખાય છે તે. તે ઉપરથી ચંદ્રને શશાંક કહે છે. લાગટ કીધું, શર કીધું; જારી કીધું.

૬૧૦-૧૧. બ્રહ્માએ દમયન્તીનું મુખ ધડવામાં ચંદ્રનું તત્ત્વ-તેજ લઇ લીધું, તેથીજ ચંદ્રમામાં કલંક દેખાય છે અને ત્યારથી ચંદ્રનું એ કલંક શર થયું.

૬૧૨. અહેશ, અહનો ઇશ-રાજા; સૂર્ય. શરવરીપતિ, (સં. શર્વરીપતિ), શર્વરી-રાત્રિનો પતિ; ચંદ્ર; નિશાકર. ગ્રામ્ય, (સં. ગ્રુપ=છુપાવવું), ગુપ્ત; છુપો.

૬૧૩. વસ્ત્ર, મ્હોડું. આરતી, (સં. આરતિ, આ+રમ્=અટકવું, અંધ પડવું), પૂજા દર્શન ઇ.ની સમાપ્તિ વેળા દેવની આગળ કપૂર વગેરેનો દીવો ફેરવવાનું જે કર્મ તે. આરતી કરે, મોટાના આગળ નાના આરતી કરે છે તે ઉપરથી અમર તે આરતી કરે એટલે સૂર્ય ચંદ્ર શિવાયના ઈંદ્ર, યમ વરુણાદિ દેવો દમયન્તી કરતાં ઉતરતા છે-હલકા છે.

૬૧૨-૧૩. સૂર્ય અને ચંદ્ર તો દમયન્તીની નિષ્કલંક મુખ સુંદરતા જોઈ તેના આગળથી ઉભા ને ઉભા-જરા પણ આરામ લીધા વગર નાસતા અને સંતાતા ફરે છે; વળી તેના મ્હોડા આગળ અમર સરખા તો આરતી ઉતારે છે, એટલે દમયન્તીના આગળ કંઈ હિસાબમાં નથી.

૬૧૪. કચ્ચસમુહ, ચોટલો. રાવ, ફરિયાદ. કળાધર, (સં. કલાધર), કળાનો ધરનાર-રાખનાર; કળાનિધિ; ચંદ્ર.

૬૧૫. અધર, આધાર ન હોય તેમ; અતરંગ; નિરાધાર અઘાપી, (સં. અઘ+અપિ), આજ સુધી; હજી સુધી.

૬૧૪-૧૫. દમયન્તીનો ચોટલો રાહુના જેવો કાળો હોવાથી ચંદ્રને ખીક લાગી ને તેથી અહ્મા પાસે ફરિયાદ કરવા ગયો, પણ અહ્માએ ચંદ્રને હાથવતી ઠેસ મારીને અદ્ધર હડસેલી મૂક્યો, અને તેથી તે આજ સુધી અંતરીક્ષ રહ્યો છે; કારણ કે અહ્માએ પોતે દમયન્તીનો ચોટલો ધણી ચતુરાઈથી રચેલો અને ચંદ્ર તેની શોભા ઓછી કરાવવા આવેલો તે વાત ન ગમી ને તેથી તેને ગુસ્સો લાગ્યો.

૬૧૬. દિવ્ય, (વિવ્=પ્રકાશવું), તેજસ્વી; સુંદર. ફેહડી, શરીર. 'ફેહ' પરથી અદ્યપાર્થદર્શક ૩૫. થવા, કરવા; બનાવવા.

૬૧૭. હવા, થયા. પુરાણ વાંચવામાં પુરાણીઓ આ ૩૫ વાપરે છે.

૬૧૬-૧૭. અહ્માએ દમયન્તીની ફેહ ધણીજ તેજસ્વી બનાવવા સાદા આખી દુનિયાનું તેજ એકઠું કરીધું, અને દમયન્તીને ધણી પછી પોતાને હાથે વળગેલી રજ ખંખેરી નાખી તેના આકાશમાં તારા થયા. સરખાવો લી. ૧૪૭-૫૦, તથા ૪૩૨-૩૪.

૬૧૮. વજ્ર, (સં. વજ્ર, વજ્ર=વજ્રાવળી, દેવતાને પૂજાને અર્ચના આરતી તેમજ બીજાન આપવાનું વેદોક્ત કર્મ. વજ્ર, (સં. વાજ, વજ્ર=

પૂજા કરવી), મોટા યજ્ઞ. ધર્મ, પુણ્યદાન. ધ્યાન, (સં. ધ્યૈ=વિચાર કરવો, ધ્યાન ધરવું), એક ચિત્તથી ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવું તે. તીરથ કીધાં હશે, પવિત્ર ધામે જઈ ત્યાં સ્નાન કીધું હશે.

૬૧૮-૧૯. હે પુણ્યશ્લોક નળ રાજા, તમે જે જે યજ્ઞ યાગ કીધા હશે, જે જે ધર્મધ્યાન કીધાં હશે, અને સધળાં તીર્થે ન્હાયા હશે, તેના પુણ્યથી તમે દમયન્તીને પરણીશો. સરખાવો લી. ૨૦૪-૫.

૬૨૧. દૂત, જુઓ 'દૂત' લી. ૫૧૯. ચળવું, (સં. ચલ્=ખસવું), ફરવું; ડગવું.

૬૨૦-૨૧. હે રામજી, દમયન્તી વશ થઈ, તેણે તમારું માગું કયુલ રાખ્યું, એ તમારું મોટું ભાગ્ય સમજવું; તેની સાથે તમારો વિવાહ મળ્યો, ને દૂતત્વ સફળ થયું, અને હવે તેનું મન ડગવાનું-ફરવાનું નથી.

૬૨૨. આમંત્રણ, (સં. આ+મન્ત્ર=તેડવું), તેડું.

૬૨૩. નિશ્ચે, (સં. નિશ્ચય), નિશ્ચયપૂર્વક; નક્કી. સાક્ષી, જુઓ 'સાખી' લી. ૨૯૯.

૬૨૪. સ્વપ્ના સરખું ભાસે, સ્વપ્નામાં કોઈ વાત જોઈ હોય અને તે જેમ જગ્યા પછી ખોટી જણાય છે, તેમ આ વાત નળને સાચી લાગી નહીં.

૬૨૫. વીવા, વિવાહ; લગ્ન, વિધિસ...થાશે, દમયન્તીની સાથે મારું લગ્ન કેવી રીતે થશે તે વિશે નળને બરાસો પડતો નથી.

૬૨૬. સંબંધ, (સં. સમ્+બન્ધ્=બાંધવું), સગાઈ; લગ્ન. એ... સર્વથા, ખરેખર એ મોટી નવાઈ જેવી વાત છે.

૬૨૮. વળી, પાછી ગઈ. વીનતા, (સં. વનિતા), આ.

૬૨૯. દમવા લાગ્યો, પીડવા લાગ્યો.

૬૩૦. વખાણુ બાણુ, વખાણુપી બાણુ. વખાણુ...વાચ્યાં, હંસ નળનાં આયંત વખાણુ કરી ગયો તે રૂપી બાણુથી દમયન્તીનું હૈયું વેધાયું, દમયન્તીના મન પર ધણીજ અસર થઈ. મોહ મેલી, નળને માટે મોહ પેદા કરીને; નળમેલી કરીને.

૬૩૧. લાગી...વેલી, ચટપટી થઈ; જીવ તત્કાવાલ થવા લાગ્યો.

૬૩૨. ધાંડ્યે, કોઈ વાર.

૬૩૩. અમદકા, વધારે (મરમ).

૬૩૨-૩૩. કોઈવાર ધરમાંથી બહાર નીકળીને અગાસીમાં જઈને એસે ને ત્યાં ચંદ્રનાં શીતળ કિરણ પથરાયલાં હોય તે જોય ત્યારે કહેતી કે આ ચંદ્રકિરણ દેવતાથી પણ ગરમ છે, તે મને બાળી નાંખશે. દમ-ચંતીનું મન નળમાં હોવાથી બીજું કંઈ સજ પડતું નહોતું. મનની આવી સ્થિતિ હોવાથી એને સારી વસ્તુ પણ નહારી જેવી ભાસવા લાગી.

૬૩૪. વણુ પરણ્યાને, કુંવારાને; વિરહીને. પાપી, દુષ્ટ; દુઃખ દેનાર; અંદ્ર.

૬૩૫. કમળાપતિ, કમલા (લક્ષ્મી)નો પતિ; વિષ્ણુ. રાહુ, એક દેવ. કશ્યપ ઋષિને તેની સ્ત્રી સિંહિકાથી થયેલો પુત્ર. એને ચાર હાથ હતા ને એના શરીરનો નીચલો ભાગ પુછડીના આકારનો હતો. બ્યારે દેવ દેવોએ સમુદ્ર મંથન કરી અમૃત કાઢ્યું ને વિષ્ણુએ મોહિની સ્વરૂપ ક્ષધ દેવોને અમૃત આપવા માંડ્યું ત્યારે એણે દેવનું રૂપ લઇ સૂર્યચંદ્રની વચ્ચે બેસી પીધું; પણ તરતજ સૂર્યચંદ્રે વિષ્ણુને સંકેત કર્યો એટલે વિષ્ણુએ ચક્રવર્તી એનું માથું ને બે હાથ કાપી નાખ્યા. એણે અમૃત પીધું હતું તેથી એ મુવો નહીં; પણ ધડ ને ડોકું જીવતાં છુટાં પડ્યાં. મછી એને વિષ્ણુએ કહ્યું કે હવે તું દેવની પંકિતમાં આવ્યો માટે રાક્ષસી બુદ્ધિ છોડી દે અને તને આકાશમાં દેવની સાથે બેસવાની જગ્યા આપીએ છીએ. મછી એ આકાશમાં ગયો ને નવ ગ્રહમાં ગણાયો છે. એના ડોકાને રાહુ ને ધડને કેતુ કહે છે. સૂર્યચંદ્રે સાન કરી એને વિષ્ણુને બતાવ્યો હતો તે વેર રાખી, એ તેઓને અમાસે અને પુનેએ અનુક્રમે કોષકવાર રોકે છે, જેને ગ્રહણ કહે છે. એ કાળો અને કોપી હતો.

૬૩૬. સિંહિકામૃત, સિંહિકાનો છોકરો; રાહુ.

૬૩૭. રાહુને પેટ ન હોવાથી જો કે ગ્રહણ વખતે ચંદ્રને ગળે છે છતાં તે પોતે બહાર નીકળે છે, પણ જો પેટ હતે તો એનાથી-ચંદ્રથી બહાર નીકળાત નહીં અને એ બળીને રાખ થઈ જાત.

૬૩૮. જળપાત્ર, જળથી ભરેલું વાસણ. (મ.સ.) વિશે, માં. ઇંદુ-બિમ્બ, ઇંદુ-ચંદ્રનું બિમ્બ-પડછાયો. શાન, (સં. સંજ્ઞા), ધસારત; નિશાની.

૬૩૯. ભોગળ, આરણ્યની આડી. રિપુ, દુસ્ત્રમન; શત્રુ. અહીંઆં ચંદ્ર, દમયન્તીને તે વ્યાકુળ કરે છે તેથી. પિષ્ટ, (સં. પિષ્=દળવું), ભોટ.

૬૩૮-૩૯. પાણીથી ભરેલા વાસણમાં પડેલો ચંદ્રનો પડછાયો જોઈ તેજ ખરેખરો ચંદ્ર છે એમ માની દમયન્તીએ પોતાની સખીને સાન કીધી કે ભોગળ લાવ, તેના પ્રહારથી આ શત્રુને મારીને ચુરેચુરા કરી નાંખું.

૬૪૦. એમ કરતાં, આવી સ્થિતિમાં. પ્રાતઃકાલ, સવાર.

૬૪૧. વાત...લાવ, વાતપર ભાવ નથી; વાત કરવી ગમતી નથી.

૬૪૨. ટાઢક, ટાઢી વસ્તુ; શીત ઉપચાર. ચરચે, લગાડે; ચોપડે. અગ્નિ...જેહ, જે જે ટાઢી વસ્તુ તેને શરીરે લગાડે તે તે તેને દેવતાના તણુખા જેવી ગરમ લાગે.

૬૪૩. વ્યાધ, (સં. વ્યાધ્=વિંધવું); શિકારી; પારધી. સોંસરો, આરપાર; ઠેઠ. વાયુ...દેહ, પવન વાતો હતો તે પારધીએ મારેલા વાયુની માફક તેના શરીરની આરપાર નીકળી જતો હતો-તેના શરીરને વિંધી નાખતો હતો. નળ દમયન્તી માટે પીડાતો હતો તે વખતની તેની સ્થિતિ પણ આવીજ હતી. જુઓ લી. ૨૩૬.

૬૪૪. દુખતું જાણી, દુઃખ થતું હતું તે જાણી. રાણી, ભીમક રાજાની સ્ત્રી, વજ્રાવતી; દમયન્તીની મા.

૬૪૫. માડી, મા. પણ લાડમાં ખોલાવતાં દીકરીને એ શબ્દ લગાડ્યો છે.

૬૪૬. લાડકવાઈ, લાડકી; લાડમાં ઉછરેલી; ધણી વહાલી, દમયન્તી એકની એક દીકરી છે તેથી. ક્યાંથકિ, ક્યાંથી; કેમ. કર્મ, નસીબ. દાખી, (સં. દોષિત), દોષવાળાં.

૬૪૭. અક્ષત, (સં. અ=નહીં+ક્ષત=ખાંડેલા), ખાંડેલા નહીં તે; માત; ડાંગર. અક્ષત ઉતારવા, ભૂત વગેરે આડાનો સંદેહ આવ્યાથી શું છે તે ગુણી પાસેથી જાણી લેવા સાર સપડાયલા માણસના માથા ઉપર અનાજના દાણા સાતવાર ફેરવવા (ને પછી પોટલી બાંધી તે સુતું હોય ત્યાં માથા તળે મૂકવા) નો રિવાજ છે. દૃષ્ટિ, નજર. મેલી ચોખી, સારી નહારી.

૬૪૬-૪૭. અમારાં નસીબજ પુટેલાં છે તો લાડકી દીકરી કેવી રીતે જીવે; જુઓ એને કોઈની સારી નહારી નજર લાગી હોય તો દાણા વાળે, દાણા ઉતારી કોઈને દેખડાવે.

૬૪૮. પરણ્યાનો, પરણવાનો. ઓરિયો નવ વિત્યો, લહાવો ન લીધો. સાસરું, (સં. આશ્ચર્ય), સસરાનું ઘર. સમેાતી, સુખરૂપ; સારીતાણ.

૬૪૯. રત્ન દીકરી, રત્ન જેવી દીકરી; રૂપાળી અને એકની એક હોવાથી મોંઘી. પનોતી, ભાગ્યશાળી. સરખાવો 'સઉ પરિવારે પનોતો રાવણ, લક્ષ્મી વૈભવ પૂરણ.' ગી. રા. અ. ૪.

૬૫૦. દૈવ, ભાગ્યદેવી; નસીબ. દૈવને...ડાટ, દૈવને ત્યાં શું ખોટ પડી કે.

૬૫૧. કુંવરી, સંબોધન વિભક્તિ. અંતરની આપદા, તારા મનનું દુઃખ ઉચ્ચાટ, ફિકર. જુઓ. લી. પ૩૭.

૬૫૨. મુખ મરડી, મહોડું મચકોડીને; મા આટલું સમજતી નથી તેથી પોતાનો ગુસ્સો અને કંટાળો બતાવવાને દમયન્તીએ મુખ મરડ્યું. નઠોર, શરમ વગરનાં, નિર્લજ.

૬૫૩. પ્રીછે, જાણે; સમજે. ફેાકટ...સોર, નકામી હોહા કરવાની ટેવ હોય છે.

૬૫૪. હું સમાણી, (સં. હમાન), મારા સરખી; મારી ઉમરની. ભોગ, (મુજ્ઞ=ભોગવતું), સુખનો લહાવો.

૬૫૫. આકુરો, એની મેળે; એમને એમ.

૬૫૪-૫૫. દમયન્તી પોતાની માને કહે 'છે કે મારા જેવડી છોકરીઓ સાસરે જાય છે તે કેવી સુખી હોય છે તે તું જાણે; તેના જેવું મારે થશે ત્યારે મારો રોગ એની મેળે જશે.

૬૫૬. પરણનારી, પરણવા યોગ્ય.

૬૫૭. ભામની, સ્ત્રી.

૬૫૮. દુખવા આવે, દુઃખ થાય છે; તબીયત બગડે છે. આ વારડી, આ વખત; હમણાં.

૬૫૯. ભાએગે, ભાગ્યે; નસીબે. કાળથી, મોતથી. ઉગરે, બચે. પરણાવી કરો પારકી, પરણાવીને બીજાને આપો. કન્યા પારકું ધન છે. દમયન્તી આપણે ઘેર રોજ માંદી રહે છે માટે એને પરણાવીને પારકું ધન કરો, કે કદાચ બીજાને નસીબે જીવે ને શરીરે આરોગ્ય રહે.

૬૫૮-૫૯. જો આ વારડી (તે) જીવે (છે તોપણ) વહાણું વાય

ને દુખવા આવે (છે માટે) પરણાવી પારકી કરો (કે) કોહોને ભાએગે તે કાળથી (મોતથી) ઉગરે.

૬૬૦. સોહાએ, શોભે. દીકરી...સોહાએ, સરખાવો 'હાથી તે દરખારેજ શોભે, ને દીકરી તે સાસરેજ શોભે.'

૬૬૪. તૃણ, ધાસ. સાગ્રમી, સાહિલ; સામાન. અંન...રચાવો, સ્વયંવરમાં દેશ દેશના રાજ્ય આવશે તેને સાર અન્ન ધન તૃણ વગેરે જોઈતો સામાન તૈયાર રખાવો અને સ્વયંવરને માટે મંડપ-માંડવો બંધાવો.

૬૬૫. નફેરી, એક જાતનું વાદ્ય. મંગળ...નફેરી, મંગળકારક-શુભકારક ધોળ તથા ગાયન ગવડાવો અને નફેરી વગડાવો. અપછરા, અપ્સરા; વૃત્ત તથા ગાયન કરનારી સ્ત્રી. જુઓ લી. ૭૩૭.

૬૬૮. (જ્યાં) નારદે (દમયન્તીનું) વિખાણ કીધું હતું (તે) નૈષધ (દિશ) પ્રધાન મોકલ્યો. પ્રત ૬માં 'નારદે' ને બદલે 'હંસે' એવો પાઠ છે; એ પાઠ લેતાં હંસે જેનું વિખાણ કીધું તે નૈષધ (દિશ) પ્રધાન મોકલ્યો એવો અર્થ બેસે.

૬૬૯. પાઠવ્યો, મોકલ્યો. દીધાં નીશાણુ, વાવટાવાળી નોખત વગડાવી. દમયન્તી...નિશાણુ, હંસના કલા પ્રમાણે દમયન્તીએ કાગળ મોકલ્યો ને તે વાંચી નજે નિશાન દીધાં એટલે તૈયારી કરવા માંડી.

૬૭૦. દ્વદયા ચાંપી, છાતી સરસો ચાંપીને. સરખાવો, દયારામકૃત રૂમિણી વિગ્રહમાં રૂમિણીએ કૃષ્ણને લખેલી કંકોતરી.

૬૭૧. દેવસ્ત, સ્વસ્તિ; આશીર્વાદનો શબ્દ. શ્રી...ગામ, શોભાય-માન નૈષધપુર. પુણ્યવંત, પુણ્યશાળી; પુણ્યાત્મા.

૬૭૨. કંકોતરી, (સં. કુંકુમપત્રી), શુભ અવસરે કંકુ છાંટી મોકલવામાં આવેલ કાગળ. છે...કંકોતરી, આ આછાછ બેરેલી કંકોતરી છે. લખીતંગ, (સં. લિખિતં=લખેલું), લખીતંગ દમયન્તીનો અર્થ દમયન્તીએ લખેલી એવો થાય. પણ સાધારણ ભાષામાં તેનો અર્થ લખનાર દમયન્તી એવો થાય છે. કિંકરી, દાસી.

૬૭૩. ખખપત, ખગપતિ; હંસ. સત, (સં. સત્ય), સાચી; ખરી,

૬૭૪. સમરથ્યું, સૌખ્યું; આપ્યું. નિમિત્ત, બહાનું. મેં...માત્ર; હું

તમને માફ શરીર સમર્પાને મનમાં વરી ચુકી છું, અને મારે ત્યાં જે આ સ્વયંવર થાય છે તે તો માત્ર બહાર બતાવવાને માટે છે.

૬૭૫. મીનની-માછલાંની નીર-પાણી સાથે જેવી પ્રીતિ છે તેવી પ્રીતિ તમે મારે માટે ધરજો ને માફ ચિત્ત જેમ તમારા તરફ વળેલું છે, તેમજ તમે તમાફ ચિત્ત મારા તરફ વાળજો.

૬૭૬. ફળ, ટોળું; સમૂહ. જાનનું ફળ, જાનમાં લઈ જવાના ભોડો.

૬૭૭. અતિ શીઘ્ર, ધણી ઝડપથી. સાંચરે, (સં. સં+ચર=જવું), જાય; નીકળે. શુકન, (સં. શકુન=પક્ષી), શુભ અથવા અશુભસૂચક ચિહ્ન. સવચ્છી, (સં. સવત્સ), વાહરડા સાથે.

૬૭૮. કોરંગ, (સં. કુરંગ), હરણ. કોરંગની, (સં. કુરંગી), કુરંગની માદા; હરણી. દક્ષિણ, જમણો. કોરંગ...હાથ, હરણીની સાથે હરણુ સામી દિશામાંથી આવી જમણા હાથ તરફથી ઉતર્યું-થઈને ગયું.

૬૭૯. બલા શુકન, સારા-શુભ શુકન. ઉપર કહેલા એ શુકન શુભ ગણાય છે ને તેથી હંસ કહે છે કે હે રાજા, હવે તારું કાર્ય સિદ્ધ થશે.

૬૮૦. સિધ કીજાએ, (સં. સિધ્=કરેહ પામવું), કાર્ય સિદ્ધ કરીએ; કાર્ય પાર પાડીએ. મને આજ્ઞા...દીજાએ, મને હવે જવાની આજ્ઞા-રજા આપો.

૬૮૧. પ્રાણુજીવન, પ્રાણનું જીવન; મને જીવાડનાર; ઉગારનાર.

૬૮૨. કહું વીનતી, વિનવીને કહું છું; માગી લઉં છું. ધૂત, જુગદું.

૬૮૩. વિનાશ, (સં. વિ+નશ=નાશ થવો), હાનિ.

૬૮૨-૮૩. હંસની આ સલાહ પ્રમાણે ન ચાલવાથી નળરાજાને પાછળથી દુઃખ પડ્યું ને પસ્તાવો કરવો પડ્યો. જુઓ કડવું ડરમું.

૬૮૪. નળ...ભરી, નળ રાજાની આંખમાં આસું ભરાઈ આવ્યાં.

૬૮૫. કાચું મન, પોચું હૈયું.

૬૮૬. વેર સંબંધે, વેરને લીધે; પૂર્વ જન્મમાં જેવો સંબંધ હશે અને જે દેવું ભેળું હશે તે આપવા ભેવાને માટેજ.

૬૮૭. એહ, એ; આ; દેહનું વિશેષણ છે. ધાર્યો, (સં. ધૃ=મેવું), ધારણ કીધો; લીધો.

૬૮૮. હું...ભીલરાય, પૂર્વ જન્મમાં હું બ્રાહ્મણ હતો ને તું ભીલનો રાજા હતો.

૬૮૯. કાશિ...ગયો, જુઆ લી. ૬૪૫.

૬૯૦. એવો...ધરી, એવો દુઃખનો વખત મનમાં લાવી. સમર્થા,
(સં. સ્મૃત્ત્યાદ કરવું), યાદ કીધાં; સ્મરણ કીધું. હરી, પરમેશ્વર.

૬૯૧. તારે સ્થાનક, (સં. સ્થા-ઉભા રહેવું), તારે રહેઠાણે; તારા મકાનપર.

૬૯૨. રજની, રાત. દ્વાદશ...નહીં, આસપાસ બાર ગાઉ સુધી ઉજડ હતું; આસપાસ ઘણે દૂર સુધી કોઈ માણસ રહેતું હોય તેમ દેખાયું નહીં.

૬૯૪. ત્યાં, તેવામાં; તે વખતે. ચિન્તાતુર, ચિન્તાવડે આતુર; મને પરાણા તરીકે ક્યાં રાખવો તેને માટે તું ક્રિકરમંદ થયો.

૬૯૫. આગતાસ્વાગતા, આગત-આવેલાની સ્વાગતા-પરાણાચાકરી.
(પ. તત્. સ.)

૬૯૬. આબું, આવેલું. માય, સમાય; રહી શકે.

૬૯૭. સાધવી, (સં. સાધ્વી, સાધ્-સાધવું), પરલોક સાધનારી; પતિવ્રતા સ્ત્રી. આસન, બિછાનું; પથારી. નિર્વાણ, નક્કી.

૬૯૮. વીરા, બાઈ. બહાર રહિયો, ગુફા બહાર સુતો. બ્રાહ્મણ પ્રત્યે આદરભાવ તથા પરાણાઓની આગતાસ્વાગતા કરવાનો ગુણ ભીલ જેવા સાધારણ વર્ગના લોકોમાં પણ હતો એવું કવિ બતાવી આપે છે. રાક્ષસ, દેવમનુષ્ય સાથે શત્રુવટ રાખનાર મનુષ્યોનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણી.

૬૯૯. તમારૂં માંસ તથા હાથ પગ એ સઘળું હેઠે જમીનપર પડી રહ્યું અને પછી તેનું શું થયું તે હું જાણતો નથી, કારણ હું પણ તારી સ્ત્રી બળી મરી ત્યારે અગ્નિમાં પડી બળી મુઓ.

૭૦૦. કાષ્ટ લક્ષ, સળગતાં લાકડામાં પડો બળી મરવું તે.

૭૦૧. સતી, (સં. અસ્ત્ર-હેવું), એક પતિના વ્રતવાળી પતિવ્રતા.

૭૦૩. શું...કરી, મારે લીધે ભીલરાયને બહાર સુવું પડ્યું ને તેથી કરીને ભીલરાય અને તેની સતી સ્ત્રીના પ્રાણ ગયા, તેની હલ્લા (પાપ) મારે શીર બેઠી, તેથી જીવીને શું કરવું એવું મનમાં આવ્યું. એને, ભીલરાયને.

૭૦૪. એવું કહીને, આવતા જન્મમાં બીલરાયના ઉપકારનો બદલો વાળવા સાથે મને તેની સાથે મેળવજો એમ કહીને.

૭૦૫. અવતાર, (સં. અવ=નીચે+તૃ+ઓળંગવું), જન્મ; દેહ. આ વાર, આ જન્મમાં.

૭૦૬. નામી (સં. નમ્=નમવું), નમાવીને.

૭૧૦. આપ્યું...દાન, દમયન્તીની સાથે વિવાહ મેળવી આપીને મારો પ્રાણ ઉગાર્યો. બંધુ, ભાઈ.

૭૧૧. પરમ મુધીર, ભારે ધીરજવાળો.

૭૧૨. રણ, (સં. ઋણ), પૂર્વ જન્મમાં કીધેલા ઉપકારના બદલા રૂપી ઋણ; દેવું.

૭૧૩. નિઘાસ (સં. નિ=નીચે+શ્વસ=દમ લેવો), દિલગીરીમાં શ્વાસ નીચે મૂકવો તે; નિસાસો.

૭૧૫. ચોહોદ્દર, ચોમેર; ચારે બાજુએ. સળીર, (સં. શિબિર), તંબુ. વસ્યા...ગામ, દરેક રાજની સાથે ધણા માણસો હોવાથી પ્રત્યેક રાજનો ઉતારો એકેકા ગામ જેવો થઈ રહ્યો હતો.

૭૧૬. નાવ, (સં. નૌ), હોડી. સાગર...તેમ, સમુદ્રની વચમાં જેમ હોડકું હોય તેમ રાજઓના તંબુની વચમાં ભીમકનું નગર દેખાતું હતું. જનસમૂહ જે શહેર-નગરની ચારે પાસ એકઠો થયેલો તે જાણે દરિયો ઉલટયો, ને તેમાં ભીમકનું નગર જાણે નાવ.

૭૧૭. ગજદળ, હાથીઓનું ટોળું. હયદળ, ઘોડાઓનું ટોળું. માનવ, માણસો. તેણે, તેણે કરીને; તેથી. મોધું, (સં. મહાર્ઘ, મહા=મોટી+અર્ઘ=કીમત), મોટી કીમતવાળું; અગાઉ કરતાં વધારે મૂલ્યે મળે તેવું.

૭૧૮. રસકસ, રસ-ધી તેલ વગેરે; કસ-ધઉ વગેરે ધાન્ય. ટાંકે, (સં. ટંક), તોલથી. રસકસ...તોળાય, ચીજોના ભાવ એટલા બધા વધી ગયા હતા કે ધાસ પાણી તોલબંધ વેચાતાં હતાં, તો રસકસ સામું કેમ જોવાય (નહીં જોવાય) એટલે કે તે તો ધણાંજ મોંઘાં હતાં.

૭૧૯. રંક, ગરીબ. અરજના, (સં. અર્જન, અર્જ=કમાવું, મેળવવું), કમાઈ; રોજ. આગ્યાં...ગરજના, ગરજાઉ હોવાથી મહોડે માંગેલી કીમત લોકો આપતા.

૭૨૦. ભીમક રાજ સધળાની ખબર અન્તર રાખે છે, અને તેના દાસ નોકરો જે જોઈએ તે ફેરવે છે-પૂરું પાડવા સારૂ લઈને ફેરે છે.

૭૨૧. ખચખચી, ખીચોખીચ.

૭૨૨. હીંડોળા, (સં. હિન્દોલ), હિંચકા ખાવાનું સુંદર પાટીયું; આસપાસ કંઠેરાવાળો હિંચકો;-હાલ આ શબ્દ કાંકોરજીને માટે બનાવેલા ખાસ હિંચકાને માટે વપરાય છે. ધારણુ, ભારોટીઓ. મંડપ...ગાર, સોનાની ગારવડે મંડપને લીખ્યો; મંડપ ઘણો સુશોભિત કર્યો. સરખાવો દારકાનું વર્ણન-‘કનક ચોસલે બાંધ્યા ચોક, બહુ જળી અટારી બારી ગોખ,’ પ્રે. ભા. અ. ૫૦, ક. ૧૪૨; ‘લીપી બીંતે સોનાની ગાર, ચળકે કામ તે મીનાકાર.’ પ્રે. ઓ. ક. ૫૦; ‘રાયે રચના કીધી સારી, લીખ્યો મંડપ કનકની ગારી.’ પ્રે. ઓ. ક. ૪૧. આસન, બેઠક.

૭૨૫. જે રાજને તેના દરજ્જા પ્રમાણે જ્યાં બેસવાનો અધિકાર હોતો તે સ્થળે-તે આસને તેનું નામ લખ્યું.

૭૨૭. કલહ, કંકાસ; લડાઈ. નારદને લડાઈ કરવાની ટેવ છે. જુઓ લી૦ ૯૨.

૭૨૮. પૂજ્યા અરચ્યા, ચંદન ફૂલ વગેરેથી પૂજા કીધી. અરચ્યા, (સં. અર્ચ=પૂજા કરવી). પ્રીત અપાર, પ્રીતિથી; ઘણા હેતથી. તવ, ત્યારે; પછી.

૭૨૯. ઘેર, રીત; સ્થિતિ; હકીકત. કેા...ઘેર, ઇંદ્ર પૂછે છે કે અમારે ઘેર એટલે સ્વર્ગમાં હાલ કોઈ આવતું નથી તેનું શું કારણ ?

૭૩૦. પડતી...કાચે, સાધુઓ દેહ છોડતા-મૃત્યુ પામતા.

૭૩૧. મુનો, (સં. શૂન્ય) ખાલી; વસ્તી વગરનો. જુઓ ‘સૂનો’ લી. ૩૪. ઘાટ, ઓવારો; આરો; માર્ગ; રસ્તો. જમપુર, યમરાજની નગરી.

૭૩૦-૩૧. પૃથ્વીપર જે ધર્મી લોકો મરતા તે સ્વર્ગમાં આવતા હતા, પણ હાલમાં અમરાવતી-સ્વર્ગનો ઘાટ-માર્ગ સૂનો થઈ ગયો છે; તેના રસ્તામાં કોઈ જણાતું નથી અને જમપુર-નર્ક તરફ સર્વે જાય છે.

૭૩૨. કશું, શું.

૭૩૩. અવગત્ય, (સં. અવગતિ), મુઆ પછી નહારી દશાએ-સ્થિતિએ.

૭૩૪. કવિના કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, સધળા મનુષ્યનું લક્ષ દમ-

યત્ની તરફજ લાગેલું છે ને ખીજું કંઈ તેમને સૂઝતું નથી. વળી એ વિશે વિચાર કર્યા કરવાથી તેમની અવગતિ થાય છે અને તેઓ નેક પડે છે.

૭૩૫. સર્વથી. સર્વથા. જુઓ લી. ૨૧૮. જેણે...સર્વથી, જેણે દમયન્તીને જોઈ નથી તે જીવતાં છતાં ખરેખર મુઆ ખરાખર છે.

૭૩૬. સ્વયંવર મંડાયો, સ્વયંવરનો સમારંભ થયો.

૭૩૭. અપ્સરા, સ્વર્ગમાં ગાયન વૃત્ત કરનારી સ્ત્રીઓ. એ સમુદ્ર મંથન કરતાં દાસી સાથે સમુદ્રમાંથી નીકળી હતી. એ રૂપ મોહિની અને આતુર્યથી સંપન્ન છે. વોહોછો, ખેંચાવો છો; છેતરાઓ છો. વના, વિનય. સરખાવો 'વનો વેરીને વશ કરે.' શું...દેવાંગના, નારદજી દેવોને કહે છે કે તમે અપ્સરાના વિનયથી-હાવભાવથી શું લાભાર્થી જાઓ છો. એ દેવાંગનાઓ-અપ્સરાઓ દમયન્તીની દાસી જેવી છે; અથવા આ જ્ઞાનો વખાણનો ભાર વ્યર્થ ઉપાડો છો, અપ્સરાના વખાણમાં શું વાજ આવે છે.

૭૩૮. સૂર, (સં. સુર), સંપ્રોધન વિભક્તિ, દેવ. વિદર્ભ...સૂર, હે સુર, તમે અહીંયાં શું ખેરી રહ્યા છો, વિદર્ભ દેશમાં આવેલી કુંદનપુર નામની ભીમકરાજની નગરીમાં સ્વયંવરનો સમારંભ જોવા જાઓ.

૭૩૯. છાના, ક્રિયાવિશેષણ-એક ખીજને પોતાના વિચાર કહ્યા વિના. સાવધાન, (સં. સ્વ=સાથે+અવધાન=ધ્યાન, લક્ષ), જગૃત; જવાને તૈયાર.

૭૪૦. ફેલતા, અભિમાન ધરાવતા; હરખાતા. લૂલતા, બલૂતા; લોભ; લાલચ.

૭૪૧. જ્યમ ત્યમ, જેવી સ્થિતિમાં ખેડા હતા તેવાજ; ખાસ તૈયારી કર્યા વિના; જેમના તેમ.

૭૩૯-૪૧. છાના...જ્યમ ત્યમ, ઉપર પ્રમાણે કહી નારદ ઋષિ અન્તર્ધાન થયા ને ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ ને જમ એ ચારે દેવ પોતપોતાના મનમાં વિચાર કરી જવાને તૈયાર થઈ ગયા; તેઓને દમયન્તીને પરણવાનો લોભ લાગ્યો; અને હું ધણો રૂપવાન છું તેથી દમયન્તી મનેજ વરશે એમ ખચારી દરેક મનમાં હરખાવા લાગ્યા ને પછી જેવા ને તેવાજ ત્યાંથી ઉઠીને કુંદનપુર તરફ ચાલ્યા.

૭૪૨. જુજવાં, જૂદાં જૂદાં.

૭૪૩. માનભંગ, નિરાશ.

૭૪૪. નળનું રૂપ જોઈ ઈંદ્ર દિહંગ બની ગયા છે એટલામાં તે જમરાજ આવ્યા.

૭૪૫. પૂછે...કયમ, ત્યાં આવવાનું કારણ એક બીજને પૂછે છે.

૭૪૬. ચોરી કરતા, વાત છુપાવતા. જુજવાં, જૂઠાં; ખરાં કારણથી જૂઠાં. અન્યો...કામ, એક બીજથી તેઓ પોતાની વાત છુપી રાખીને ખોટાં કારણો આપવા લાગ્યા.

૭૪૭. પરણ્યાનું, પરણવાનું.

૭૪૮. અધર્મ, જૂઠું; અસત્ય. દમયંતીના લોભી, દમયંતીને મેળવવાને-પરણવાને આતુર.

૭૪૯. મનોરથ, (સં. મનસ્સ+રથ), મનરૂપી રથ; ઇચ્છા.

૭૫૦. તાળી...માંડોમાંડે, અધાજ દમયંતીને પરણવા આવ્યા છે એ વાત પકડાઈ જવાથી હસાહસ કરી તેઓએ એક બીજને તાળી આપી. કપટ, છુપો ભેદ.

૭૫૧. કોહોનું, કોનું; કોઈનું; આપણામાંથી એકાદનું. ભયશે, દમયંતીના ભાગ્ય સાથે મળશે; ખુલશે; ઉઘડશે.

૭૫૩. છેદાશે, કપાશે. અધરસું, અધરની બરોબર. નાસા, નાક. પરણશે...નાસાજી, વરણ કહે છે કે નળ પરણશે ને આપણી આબર જશે-આપણે ફજેત થઈશું, અને હોઠની બરાબર નાક કપાઈ જશે, એટલે છેકે છેક કપાઈ જશે.

૭૫૪. હર્ષ, (સં. હર્ષ=ખુશી થવું), હરખ; આનંદ.

૭૫૫. દમયંતી...વર્ષ, જે સો વર્ષ લગી તપ કરે તોપણ દમયંતી તમને મળનાર નથી.

૭૫૬. અલાગીયાં, કમનસીબ. લીમક...ગાત્રે, આપણાં ભાગ્યહીન શરીર, એટલે આપણે, દમયંતીને પરણી શકવાના નથી.

૭૫૮. જદપી, યદપિ; જે કે. મનસા, (સં. મનીષા), ઇચ્છા; ઉમેદ. મમતા, વહાલ; હેત.

૭૫૯. ગુણ. સાઈ નરસું પારખવાની શક્તિ. વોહોણી, વગરની; વિનાની. બલા, પીડા કરતું બૂત, એટક વગેરે. બલા આપણી વરે, આપણે એની સાથે પરણવું નહીં.

૭૬૦. લક્ષણ, ગુણ; આચરણ. ઉનમત્ત, મદ્વાળો; મગરૂપ; અભિમાની.

૭૬૧. ગોળ, (સં. ગુલ), શેરડીના રસને ઉકાળીને બનાવેલો પદાર્થ; તે ઉપરથી અહીં સારી વસ્તુ, એટલે નળ. ખોળ, તલ પીલતાં બાકી રહેલો કૂચો; તે ઉપરથી અહીં હલકી વસ્તુ, એટલે દેવ પોતે. નોહો, ન હોય. પશુવત, પશુ જેવી; મૂર્ખ.

૭૫૮-૬૧. કદાપિ દમયન્તી નળની ઇચ્છા છોડી દુર્ધને આપણું પર વહાલ કરે તો પણ જો દમયન્તી ગુણ વગરની છે તો તેને આપણી બલા પરણે; વળી દમયન્તી લક્ષણ વગરની છે ને પોતાના સ્વરૂપ અને જીવાનીને લીધે મદમાં છાકી ગયેલી છે; ને જો નળરૂપી ગોળને છોડીને દેવરૂપી ખોળને પસંદ કરે તો એ ચતુર નથી પણ પશુવત છે.

૭૬૨. બેહુ પ્રકારે...વરવી, દેવોએ નળનું રૂપ જોયું ત્યારથી દમયન્તીને વરવાની તેમની આશા ભાંગી ગઈ હતી, તેથી અગ્નિ મન વાળવાને કહે છે કે પહેલાં તો તેજ આપણને વરનાર નથી અને બીજું કદાપિ એ આપણને પરણવાનું મન કરે તો તેના ઉપર ગણાવેલા દોષોને લીધે આપણે પરણવું નહીં, એટલે બેઠ રીતે એને વરી શકાય એમ નથી, માટે સારો રસ્તો એ છે કે આપણે પાછા જવું. અથવા બીજો અર્થ આમ લેવાય:-અગ્નિ કહે છે કે દમયન્તી આપણી મમતા ક્યારે કરે કે જો એ ગુણ વોહોણી હોય ત્યારે; કારણ નળ એવો રૂપવાન છે કે તેની આગળ વિષય પણ લેખામાં ન આવે, તો આપણે તે કાણ માત્ર ? તો એવા નળને છોડી દમયન્તી જદપિ આપણને વરવા ઉભી થાય તદપિ-તો પણ તેને ગુણની કદર નથી એવી જાણી આપણે તેને ન વરવી-એ એક પ્રકાર. વળી આખું જગત જાણે છે કે માણસ કરતાં દેવ ચઢતા છે ને દેવ જો આપણે, તેને છોડી નળ જો માનવ તેને, ગોળ તજી ખોળ ખાવા તત્પર થનારની પેઠે, લક્ષણ વોહોણી અને રૂપ યૌવનના મદ્વાળા હોવાથી, દમયન્તી વરવા ઉભી થાય ને આપણે વીધે મ્હોડે પાછા જવું પડે એ અપજશ કરતાં મરણ પણ બહુ-એ બીજો પ્રકાર; માટે ઉભય પ્રકારે આપણે તેને ન વરતાં પાછા ફરવું.

૭૬૩. નળ પરણે ને આપણે દેવ એમના એમ રહીએ તેના કરતાં આપણે મરવું બહેતર છે.

૭૬૪. શક, ઈંદ્ર. શક...લોકે, ઈંદ્ર યમને કહે છે કે, હે યમરાજ, નળને તમે જમપુરીમાં લઈ લો, એનો કુળ આણીને આપણને આડ ખીલી છે તે દૂર કરો.

૭૬૫. આકુલીએ, એની મેળે; ન છુટકે. કીધું, કાઢેલું; નળ તરફ દમયન્તીનું મન વાળી કાઢેલો વેવીશાળ. થશે...ફેાકળ, હંસની વાત દેવોને ખબર હોય એમ સંભવતું નથી; નારદે તેઓને કહ્યું ત્યારેજ સ્વયંવરની તેઓને જાણ થઈ. જે એમને હંસની વાત ખબર હતી એમ માનીએ તો દેવ તરીકે એમને 'વિદર્ભ' ગયા મન ભંગ થયા, દેખી નળનું રૂપે' થાત નહીં. આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિએ પોતાનું જ્ઞાન ઈંદ્રના મ્હોંમાં મૂક્યું છે. સરખાવો લી. ૯૧૩.

૭૬૬. વજ્રપુટ, આવરદા ખૂટયા વગર; આવરદા પુરૂં થયા વગર.

૭૬૮. અગ્નિ...સાચો, અગ્નિ કહે છે કે ભલો શ્રમ-સારી પેઠે મહેનત-પ્રયત્ન તો કરીએ, કારણ કદાપિ આપણો શ્રમ સાચો-સફળ થાય.

૭૬૯. જાચો, વિનંતિ કરો. દમયંતી...જાચો, દમયન્તીની પાસે આપણી તરફથી માગું કરવાને વાસ્તે દૂત તરીકે નળરાજ જાય એવી આપણે તેને વિનંતિ કરીએ.

૭૭૦. સ્વર્ગવાસી, સ્વર્ગમાં વસે છે જે તે; ચારે દેવો. વિપ્ર, બ્રાહ્મણ વેશ...ધારી, બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને.

૭૭૧. ત્રિપુંડ, (સં. ત્રિપુણ્ડ), શિવમાર્ગીઓ કપાળે ત્રણ સેરનું તિલક કરે છે તે. તાણ્યાં, કાષાં. દેવોએ વેશ લીધો છે તેથી મનુષ્યમાં "તાણ્યાં" શબ્દ વાપરેલો લાગે છે. ઝારી, નાળચાવાળું અને પડધીવાળું પાણી પીવાનું પાત્ર-વાસણ.

૭૭૨. નિર્મળ, પવિત્ર.

૭૭૪. મારા લાયક કંઈ કામ હોય તો કહો, પછી થવું તો ઇશ્વરના હાથમાં છે.

૭૭૭. નળની પાસે ઉપર પ્રમાણે કામ કરવાનું વચન લીધા પછી દેવો બ્રાહ્મણોનો વેશ તજી પ્રલક્ષ થયા, તેઓએ પોતાનાં ખરાં રૂપ ધારણ કર્યાં.

૭૭૮. વજ્ર, ઇન્દ્રનું આયુધ. એ ધણુંજ કઠણ અને ધારવાળું છે. એ વડે ઇંદ્રે પર્વતોની પાંખો કાપી હતી. પાશ, વરણનું આયુધ. જવાળા, અગ્નિનું ચિહ્ન. જમદંડ, જમનું ચિહ્ન.

૭૭૯. જળહળ, પ્રકાશમાન; ઝગઝગાટવાળાં. મંદીર, રહેવાની જગ્યા; સુકામ; નળનો તંબુ. ઉદ્યા (સં. હૃત્+અય્=ઉપર જવું), ઉડ્યા. માર્તેંડ, સૂર્ય.

૭૭૮-૭૯. ઈન્દ્ર વજ્ર સહિત, વરુણ પાશ સહિત, અગ્નિ જ્વાળા સહિત અતે જન્મ દંડ સહિત, પ્રત્યક્ષ થયા ત્યારે સૂર્ય ઉગે ને જેમ બધે પ્રકાશ થઈ રહે છે તેમ નળનું મંદિર ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું.

૭૮૦. ચક્રીત થઈ રહ્યો, છક થઈ ગયો; અચંખાથી સ્તબ્ધ બની ગયો. દંડ પ્રણામ, દંડવત્ પ્રણામ; સોટાની પેઠે લાંબા પડી નમવું તે.

૭૮૩. કન્યાને, કન્યાકને; દમયંતી પાસે. જો, પ્રયત્ન કર.

૭૮૪. મિત્ર, કામ કરાવવું છે તેથી દેવો મિત્ર શબ્દ વાપરે છે.

૭૮૫. કૃપા કરી, મહેરબાની કરી. વેવીસાળીયા, માગું કરવા જનાર.

૭૮૬. મહિલા, સ્ત્રી; દમયંતી. માહલા...વખાણુ, અમારા ચારેનાં દમયંતી આગળ વખાણુ કરીને અમારે માટે મોહ લાગે એમ કરો.

૭૮૭. જોહનાં...ફરશે, જેનું નસીબ ઉધડશે.

૭૮૮. રક્ષક, રખેવાળ. પેસવા નવ દે, દમયંતીના ધરમાં જવા દે નહીં.

૭૮૯. જોગી, (સં. યોગિ), જુઓ લી. ૨૦૪. વેષે, (સં. વેષ), વેષમાં; રૂપ ધારણુ કરીને.

૭૯૦. અણુસારે, ઇશારે; સાન. ચારે...મારા, દમયંતીના આગળ મારાં વધારે વખાણુ કરજો, મારાં વધારે વખાણુ કરજો, એમ ચારે દેવે નળને ઇશારાથી સમજાવ્યું.

૭૯૧. વિમાણુ સથાય. (સં. વિ+મૃષ્=વિચાર કરવો), વિચારમાં પડ્યા.

૭૯૨. સઘે, (સં. સઘ), તરતજ.

૭૯૩. વાત...વરણી, આપણું કામ પાર પાડવાને સાફ આપણું જોઈતાં વખાણુ કરશે નહીં.

૭૯૪. દૃષ્ટેદૃષ્ટ, નજરો નજર. દૃષ્ટે...સાંભળશે, જ્યારે એ ખેડની નજર મળશે ત્યારે દમયંતી આપણા ગુણનું વર્ણન સાંભળશે નહીં, કારણુ નળ ધણોજ કાન્તિવાન છે. પ્રત ૨ અને ૬ ના પાઠનો 'દમયંતીનું રૂપ જોશે ત્યારે નળ આપણને યાદ કરશે નહીં' એવો અર્થ થાય.

૭૯૫. વિશેષ, અરોઅર. નળને...વિશેષ આ લીટી એક વાર લી. ૭૯૧ માં 'એવું સાંભળી ચાલ્યો નળરાય...થાય,' વગેરે લખ્યા પછી સારી લાગતી નથી.

૭૯૬. પાલટી, બદલીને. અનુચર, (અનુ=પાછળ+ચર્=જવું), પાછળ જનાર; દાસ; સેવક. દેવે...મોકલીઓ, નળની ચેષ્ટા જોવા સાર; નળ દમયન્તી આગળ આપણા શીખવ્યા પ્રમાણે આપણાં વખાણ કરે છે કે નહીં તે જોવા સાર.

૭૯૮. પાધરા દ્વાર, સીધાને સીધા; અટકાવ વગર. દિવસના ચોર, ધોળે દહાડે રજા વગર દાખલ થયા તેથી.

૭૯૯. અતઃપૂર, (સં. અંતઃપુર), મહેલની અંદર સ્ત્રીઓને-વિશેષે કરી રાણીઓને, રહેવાનો ભાગ; રણવાસ; જનાનો. શૂર, શૂરો.

૮૦૦. દાસ, દાસીઓ. જે...પાસ, દમયન્તી પાસે તેની ગમત સાર રહેનારી.

૮૦૧. નાયકા, (સં. નાયિકા. નિ-નય=દોરવું), રસશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી સ્ત્રી; પ્રીતિ કીડા વગેરેમાં પ્રવીણ સ્ત્રી; અહીંઓં જીવાન સ્ત્રી. કન્યાના, દમયન્તીના. ગુણ ગાતી, વખાણનાં ગીત ગાતી.

૮૦૨. શામળી, (સં. શ્યામલા), કાળા વર્ણની. મુઝા, (સં. મુઝ=મૂઢ હોવું), અજ્ઞાન, પ્રેમનો અનુભવ નથી એવી બાળક સ્ત્રી; મુઝા, મધ્યા, અને પ્રૌઢા એ ત્રણ પ્રકારની નાયિકામાંની પહેલો. છોરી, છોડરી જેવી.

૮૦૩. કો...હાલેમાલે, કોઈ ધામધુમથી કામ કરતી મહાલતી હતી-હરફર કરતી હતી. કો...વાળે, કોઈ કપડાં બાંધવામાં ગુંથાઈ હતી ને કોઈ તો કપડાંની ધડીજ વાળી રહી હતી.

૮૦૪. રેહે...સાજે, સૌ પોતપોતાની તૈયારીમાં હતી; સૌ પોતપોતાને સોંપેલું કામ કરવામાં રોકાયેલી હતી. ગુંથતી, (સં. ગ્રથ=ગુંથવું), ગુંથીને બનાવતી.

૮૦૬. ત્રીભોયું, ત્રીજો માળ.

૮૦૮. સ્વર ઝીણા, ઝીણે સ્વરે. કો...વીણા, કેટલીએક સાં તૃલ કરી રહી હતી, ને કેટલીએક વીણા વગાડતી હતી.

૮૦૯. રીઝવતી, (સં. રઝ્ઝ=ખુશી થવું), ખુશ કરતી. ચતુર-
સુઝણુ. ચતુરસુઝણુ દમયન્તીને કેટલીએક ખુશ કરતી હતી. કેટલીએક ચતુર-
સુઝણુ દાસી પોતાની વાતથી દમયન્તીને રીઝવતી હતી એમ પણ લઈ શકાય.

૮૧૦. એકાંત, ધામધુમથી દૂર. ઓરડી, (સં. અપવરક), નાનો.
ઓરડો. હીંડોળે...દોરડી, હીંડોળે હીરની-રેશમની દોરી બાંધેલી હતી.

૮૧૧. હીંચે, હીંચકે. કેશમાં, વાળમાં. ધુપેલ, (સં. ધૂપતૈલ, ધૂપ=
ઉકાળવું), વાનાથી સુગંધીદાર કરેલું ઉકાળેલું તેલ. સીંચે, (સં. સિચ્,
સિચ્ચ=છાંટવું), ધાલતી હતી; નાખતી હતી.

૮૧૨. માથું ગુંથાવે, ગુંથીને ચોટલો વળાવતી હતી; માથું હોળા-
વતી હતી. સેંથો, (સં. સોમન્ત), માથાના કેશની વચ્ચે સ્ત્રીઓ જે
સીધી લીટી પાડે છે તે. રખે...આવે, સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓ પોતાનો
સેથો સીધો રાખવાને ખંતી હોય છે.

૮૧૩. આપ, (સં. કર્ફર), આરસો. આપ, શરીર, સરખાવો:-
આપધાત, આતમધાત. ‘ વ્યાકુળ અંગ પોતાતણું, અવની પછવાડે આપ, ’
ક. ૩૪ મું; ‘સતબળે દેઉ છાં શાપ, ભસ્મ વ્યાધીનું થાળે આપ’ ક. ૩૯મું;
વળી, ‘ સઘ મુકાશે મારો શાપ, પછે ધર્યું મે અહીંનું આપ. ’ પ્રે. ભા.
અ. ૩૫, ક. ૧૦૦. હીંત...આપ. ઓરડામાં ચારે બાજુએ આરસા
જડેલા હોવાથી આરસી ધયા ભના પોતાનું શરીર જોઈ શકાતું હતું.

૮૧૫. મુખકમળ, મુખરૂપી કમળ; કમળના જેવું મુખ.

૮૧૪-૧૫. હીંચકાપર અગાડી દમયન્તી અને તેની પાછળ તેની
દાસી, જે તેનો ચોટલો વાળતી હતી, તે જોડતી છબી સામા ભીંતે જડેલા
આરસામાં દીપી-શોભી રહી હતી; અને દમયન્તીનું મુખકમળ શોભી રહ્યું
હતું, તે જાણે કે બીજો ચંદ્ર સામો પ્રકાશતો હોયની તેવું દેખાતું હતું.

૮૧૬. નવચૌવના દમયન્તી શોભી રહી હતી અને મહોડેથી નળ
રાગનું નામ જપતી હતી.

૮૧૭. મનડૂં, મન (લાડવાચક શબ્દ). પરોચું, (સં. પ્ર+વે=ગુંથવું),
વિંધાયું.

૮૧૮. આડો આંક, હદ બતાવનારી નિશાની. સરખાવો લો. ૯૭૩.
અંક...વાંક. તેના શરીરની શોભાથી હદ વળી છે. એવી સ્ત્રીપર દેવો મોહી
ગયા તેમાં તેમનો શો વાંક-તેમાં શી નવાઈ.

૮૧૯. રતન, આ અમૂલ્ય વસ્તુ; આ અતિકાન્તિવાનુ સ્ત્રી. કંચે કોને ચઢશે, કોને હાથ જશે; કોને મળશે.

૮૨૦. મનની રૂચે, મનની ઇચ્છાથી; ધણી ખુશીથી. અંત્રાર્ધ, (સં. અન્તરાયી, અન્તર=વચ્ચે+અચ્=જવું), વચમાં આવનાર; અડચણ-કર્તા; હરકત ૩૫.

૮૨૧. ભલું, ભલે; ખેર. ભાવી, (સં. મૂ=હોવું), થનાર; હોનાર. ભાવી પદારથ, થનાર વસ્તુ. ભલું...મહો, દમયન્તીનું ૩૫ જોઈને નળ મોહિત થઈ ગયો હતો અને પોતાનું પરણવાનું લગભગ નક્કી હતું તે દેવો વચ્ચે આવ્યાથી ભાંગી પડશે એવી ડિંકર કરવા લાગ્યો, પણ અન્તે હોનાર વસ્તુ થઈ એવું વિચારી પોતાના મનને શાંત પાડ્યું.

૮૨૨. શોક, (સં. શુચ્=શોક કરવો), દિલ્લગીરી-દમયન્તી ખોવાના ભયથી થતી. જ્ઞાન, વિવેક; ડહાપણ.

૮૨૩. પોતાનું સત્ય સાચવવા-દેવને આપેલું વચન પાળવાને દેવની તરફ માગું કીધું.

૮૨૪. શીશ, (સં. શીર્ષ), માથું. સ્વયંવરને, સ્વયંવરને માટે-સાફ. સાંતરી થાવા, તૈયાર થવા; સજ્જ થવા.

૮૨૬. દૃષ્ટ, દૃષ્ટિ વડે.

૮૨૭. નળ...પૃષ્ઠ, નળ પછાડી-પાછળ આવીને ઉભેલો છે.

૮૨૮. દર્પણ, (સં. દૃષ્=પ્રકાશિત કરવું), આરસો. પ્રતિબિંબ... દર્પણમાં, કોઈનો-નળનો ઓળો દર્પણમાં-સામે જડેલા આરસામાં પડ્યો. પૂર્વ, પુરૂષ.

૮૨૯. આરસામાં પુરૂષનું પ્રતિબિંબ જોઈને દમયન્તી લજ્જાથી ખુણામાં નાસી ગઈ; અને હે મૂર્ખ, તું ત્યાં બેસી શું રહી છે એમ કહી પોતાની દાસીને બોલાવી લીધી.

૮૩૦. માધવી, દમયન્તીનો ચોટલો વાળતી હતી તે દાસી. બાઈ, બહેન.

૮૩૧. મેં તો કોઈને જોયું નહીં, અને તમે શું દીધું કે આટલાં વિસ્મય પામ્યાં.

૮૩૨. ગેહલો, મૂર્ખ. મીઠ, દૃષ્ટિ; નજર. ગેહલો...દૃષ્ટિમાં, તારૂં

ધ્યાન મારો ચોટલો ગુંથવામાં હતું, અને મારી નજર તો આ આરસામાં હતી—હું આરસામાં જોઈ રહી હતી.

૮૩૪. દમયન્તી કહે છે કે જાણે કોઈક નાટક કરવા આવ્યો હોય તેમ નળ વેરાગીનો વેશ લઈ આવેલો છે.

૮૩૫. પ્રાણજીવન, પ્રાણનો આધાર. દમયન્તી પોતે નળને મનથી વરી ચુકી છે માટે તેને પ્રાણજીવન કહે છે.

૮૩૬. સાહેલી, સખી. પ્રીછા, જુઓ. ઝંખના, મનમાં ધુંટાયલા વિષયનું વારેવારે સ્મરણ થવું તે; ભાસ. સાહેલી...ઝંખના, સાહેલી કહે તેમ જુઓ—વિચારો; કાં—શું તમે નજરો નજર દીધું છે? કે સ્વપ્નની ઝંખના છે?

૮૩૭. પંખના, પાંખવાળા.

૮૩૮. દમયન્તી કહે તે મેં પ્રોછયું—જોયું, તું દાસી માણસનો અવતાર, તું શું સમજે. (દાસી કહેવામાં તેની સમજ શક્તિ ઓછી છે એમ બતાવ્યું છે.)

૮૩૯. કૌતક, (સં. કૌતુક), નવાઈ જેવી વાત; જેવા જેવો દેખાવ. સરખાવો ૩૩વાં ૩૯, ૪૪ તથા ૫૭માં 'કૌતક' શબ્દો.

૮૪૦. પૂઠેપૂઠે, આગળ પાછળ. મીટજોડ, મીટ જોડીને; આંખ રાખીને; ધ્યાન રાખીને.

૮૪૧. કંઠર્પ, કામદેવ; મદન. સ્વરૂપ...કોડ, કરોડ કામદેવના જેવી તેની કાન્તિ છે તેવા નળરાયનું સ્વરૂપ—આરસામાં પડેલું પ્રતિબિંબ—દેખાડયું.

૮૪૨. રાણી, અહીં દમયન્તીને માટે. દાસી...વીજળી, વીજળીનો અંશકાર થયો હોય તેમ બને એકદમ હડી ગયાં. સરખાવો 'જેમ જ્યકે વીજળી આકાશે રે, આવી અખળા પ્રભુની પાસે રે.' પ્રે.ભા. અ. ૪૮, ક. ૧૩૮.

૮૪૩. કાં, કેમ. મળી, ખરી દરી.

૮૪૪. સ્તુતિ માંડી, (સં સ્તુ=વખાણ કરવાં), પ્રાર્થના કરવા માંડી. અંતરપટ. (સં. અન્તર=વચમાંનું+પટ=કપડું), પડદો. આડો ધરી, વચમાં, ધરી.

૮૪૫. દેવસ્વરૂપ. દેવના જેવું સ્વરૂપ છે જેનું તે; દેવના જેવા સ્વરૂપવાળા. દેખતા, દેખાતા; પ્રત્યક્ષ; તમારા મૂળ રૂપમાં.

૮૪૬. કિંકરી, દાસી; માધવી.

૮૪૮. નીચ માણસ, હલકું માણસ; ચાકર માણસ. વૈખરી, પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી એ વાણીની ચાર સ્થિતિમાં છેલ્લી; તે ઉપરથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણુ-ભાષણુ. કેમ...વૈખરી, હું તારી સાથે કેવી રીતે ભાષણુ કરું.

૮૫૦. સંન્યાસી, (સં. સં+નિ+અસ્ર=ત્યાગ કરવું), ગાયત્રીનો અધિકારી એવો જે પુરુષ સંસાર ત્યાગ કરી સાધુ દીક્ષા લે તે; જોગી; વેરાગી.

૮૫૧. કપટરૂપ, કપટવાળું રૂપ છે જેનું તે (બહુ. સ); વેશધારી. કન્યા, દમયન્તી પોતાને માટેજ કન્યા શબ્દ વાપરે છે.

૮૫૦-૫૧. દમયન્તીએ કહ્યું કે અગર જો તમે દેવ હો તોપણ જોગી થઇને આવ્યા છો, અને એવા વેશધારીને મારાથી શી રીતે પૂછી શકાય, તેથી મારી દાસી તમને પૂછે છે.

૮૫૨. કેવળ, શુદ્ધ; ખરો. અતિત, (સં. અતિથિ), જુઓ આતિથ્ય, લી. ૧૨૦. દાસી...અતીત, તમે શુદ્ધ—ખરા અતિથિ—જોગી નથી તેથી દાસીજ એવા સંન્યાસી જોગ છે—દાસીજ એવા સંન્યાસી સાથે વાત કરવા લાયક છે.

૮૫૩. હરી લીધું ચીત, દમયન્તીએ નળનું મન હરી લીધું—વશ કરી લીધું.

૮૫૪. ધન્ય...સતી, આ સતી સ્ત્રીને જે દેવ પરણશે તે મોટો ભાગ્યશાળી થશે.

૮૫૫. ભોગી, (સં. ભુજ=ભોગવવું), સંસારનું સુખ ભોગવનાર; વિલાસી. ભોગ્ય, ભોગવવા યોગ્ય; લાયક. ભોગી...ભોગ્ય, ભભાની અક્ષર સંગાધ.

૮૫૭. વિષયા, (સં. વિષય), સંસારની માયા; કામવાસના; ઇન્દ્રિય સુખ. માટે, સરખાવો માટ, લી. ૩૩૫.

૮૫૬-૫૭. દમયન્તીને નળ કહે છે કે તું જો. તું જોગી રૂપને લહે છે—નળે છે—જોય છે, એટલે હું જે તારા આગળ ઉભેલો છઉં તે જોગી છઉં; તેથી અગરજો હું અહીંઆં તારેજ માટે આવેલો છું છતાં હું વિષયાની વાટે જનાર નથી. ‘નળ કહે છે કે ખરા જોગીનું રૂપ કેવું હોય તે તું સમજે છે? અમે એવા જોગી છીએ કે વિષયની વાટે ન જઇએ;

પણ તું સાધવી છે એમ જાણી તારી પાસે આવ્યો છું’—આ પ્રમાણે
પણ અર્થ લેવાય.

૮૫૮. આચાર, જુઓ ‘આચરણ’ લી. ૫૨૨. આચાર...
આપણા, મારો પોતાનો એટલે જોગીનો આચાર.

૮૫૯. પુર્વ જનમનું, આગલા જનમનું. નૂન્ય, ન્યૂન, તુલ્ય,
મણ્યા; ઓછું.

૮૬૦. મોહવર્ધન, (સં. મોહ, મુદ્ધ=પુશ થવું, વર્ધન, વૃદ્ધ=
વધવું), આનંદ વધારે તેવી. વારતા, (સં. વાર્તા), ખબર સંદેશો.

૮૬૧. અળગું કરો, દૂર કરો; ખસેડી નાંખો. ઉલટ, હોંસ; ઉમંગ.

૮૬૨. પરમાર્થ, (સં. પરમ=મોટું+અર્થ=કામ), મોક્ષ પ્રાપ્તિનું
સાધન; તે ઉપરથી પરોપકાર; સ્વાર્થથી ઉલટું. તથા...કરું, મારો પોતાનો
અર્થ સાધવાનું છોડી દઈને બીજાનું હિત થાય તેવું કામ કરું છું.

૮૬૩. રસાળા, (સં. રસાલ), રસ-આનંદ ઉપજાવે તેવા; મધુર.
પટ, અંતરપટ; પડદો. બહાર નીસરી, બહાર આવી; અગાડી આવી.

૮૬૪. પરિસ્વેદ, (સં. પ્રસ્વેદ, પ્ર=વધારે+સ્વિદ્ધ=પરસેવો છુટવો),
પરસેવો. પરિસ્વેદ...ટપડી, દમયંતીના પરસેવાનાં મોતી જેવાં બિંદુ
તેના મુખપરથી નીચે પડતાં હતાં. બહાર...ઝખડી, તે વીજળી એકદમ
પ્રકાશ સાથે બહાર આવી; દમયંતી પદડા બહાર નીસરી તે જાણે
વીજળીનો ઝખકારો થયો હોય તેમ લાગ્યું. સરખાવે ‘જેમ ઝખકે વીજળી
આકાશે રે, આવી અખળા પ્રભુની પાસે રે.’ પ્રે. ભા. અ. ૪૮, ક ૧૩૮.

૮૬૫. દુઃખવેલી, દુઃખ-ઝાડની આસપાસ વિંટલાતી વેલી. એપરથી
કવિએ નાજુકાઈ દર્શાવી છે. ગર્વવેલી, જુઓ ‘ગર્વવેલી’ લી. ૫૬૪.

૮૬૬. પ્રતાપ, તેજ. તારણી...ઝંખવાયો, તે જીવાન સ્ત્રીનું તેજ
નળથી ખમાયું નહીં-સહેવાયું નહીં, ને તેના તેજના ઝખકારાથીજ
નળરાજા ઝંખો પડી ગયો.

૮૬૭. માતંગી, માતંગની માદા, હાથણી. દીડી...માતંગી, જે
હાથણીને મદ (જીવાનીને લીધે) ઝરતો હોય તે જેવી જીવસામાં હોય છે
તેવીજ જીવાનીના મદથી-ગર્વથી માતેલી દમયંતીને નળે દીડી. ઉઠંગી,
અઠંગીને; અઢેલીને.

૮૬૮. ખણ્ણતી, (સં. જન=ખોદવું), ખોદતી; ખોતરતી. પગને...
 ખણ્ણતી, દમયન્તી નળની આગળ મર્યાદાથી ઉભી રહી હતી ને શું કરવું
 તે ન સૂઝવાથી, શરમથી નીચું જોઈ પગના અંગુઠાવડે ભોંય ખોતરતી હતી.
 ૮૬૯. દમયન્તીને પોતાને ગાલે હાથ ઘડિને-રાખીને ઉભેલી નજે જોઈ.
 ૮૬૪મી લીટીથી તે ૮૬૯મી લીટી સુધીનું ઉત્તમ પ્રતિનું ચિત્ર ચિત્રી
 શકાય તેમ છે.

૮૭૦. પ્રેમે પ્રેમે, પરસ્પર પ્રેમથી.

૮૭૧. સત્ય રાખ્યું, સત્યવાદી નજે પોતાનું સત્ય પાળ્યું.

૮૭૨. ઇન્દ્રિ, (સં. इन्द्रिय), દૃષ્ટિ; નળ દમયન્તીને જોતો તો હતોજ,
 પણ પોતાના મનમાં વિષયવાસના પ્રબળ થાય અને એવી દૃષ્ટિએ દમયન્તી
 તરફ નજર કરાય એવા ભયથી તેણે પોતાનું મન પાછું ખેંચ્યું-મન કબજે
 કાઢ્યું. આકરખે, (સં. આ+कृष्=ખેચવું), આકર્ષે-ખેચે છે.

૮૭૩. આસને, બેઠકપર. આસનવાળી, (યોગાસનની) પલાંડીવાળી
 (જેથી પંચેન્દ્રિમાંથી કોઈ પણ ઇન્દ્રિ પોતાનું બળ બતાવી શકે નહીં).
 ક્ષત્રીઓ પલાંડીવાળી બેસતા નથી. છતાં જોગીરૂપ છે તેથી તે વેશ બરોબર
 ભજવવો જોઈએ તેની ખાતર નળ આ પ્રમાણે બેઠો. માંડી...સંભાળી,
 પોતાના સત્ય પર લક્ષ રાખી-સાચવીને પોતે જે કામને વાસ્તે આવ્યો હતો
 તે વાત શરૂ કીધી.

૮૭૪. ગોષ્ટિ, (સં. गोष्ठी), વાત; ગોઠ.

૮૭૫. લલિતા, લલિત-મનોહર સ્ત્રી. અંબુજલોચની, અમ્બુજ-
 કમળનાં જેવાં લોચન-નેત્ર છે જેનાં તે સ્ત્રી; કમળનયની (બહુ. સ.).
 મુખવર્ધનિ, મુખને વધારનારી છે જે તે. (બહુ. સ.) દુઃખમોચની
 દુઃખમાંથી મોચન કરે છે જે તે; દુઃખ દૂર કરનારી (બહુ. સ.) મોચની,
 (સં. मुच=છૂટું કરવું), છૂટકો કરનારી.

૮૭૬. પુછું...માંડી, હું (જે) વાત પૂછું (તે તમે) મુખ (થી)
 માંડી (ને) કહો.

૮૭૭. મુને...રહેવું, પારકા પુરુષની સમક્ષ-આગળ મારે ઉભા
 રહેવું એજ યોગ્ય છે.

૮૭૮. પર...એ શું, પરાયા માણસની આગળ હું કેવી રીતે બેશી શકું? મતલબ કે મર્યાદા લોખ્યા વિના હું બેશી શકતી નથી; અને જો હું પારકા માણસ આગળ બેસું તે વાત નળ (વિવાહિતને પતિ ગણીને-પ્રતિવ્રતાનો ધર્મ શું છે તે દર્શાવે છે) જાણે તો કહેશે કે એ શું, એટલે હું કેવી અમર્યાદ છું-એમ તેના મનમાં સ્વસ્થ પણ શંકા આવે નહીં?

૮૭૯. વાર, (સં. વરમ્), સારું; ઠીક. અહીંઆં ક્રિયાવિ. જુઓ લી. ૨૨૨. શું...મોકલીયા, દમયન્તીએ આરસામાં પ્રતિબિંબ દીધું ત્યાર-થીજ તે દીવ્ય નળનું સ્વરૂપ છે એવી તેને શંકા મઠી હતી, તેથી ખરી વાત કઢાવવાને સાર આ પ્રમાણે સવાલ પૂછે છે.

૮૮૧. નહિ...દૂત, હું નળનો દૂત નથી, પણ દેવનો દૂત છું; આ પ્રમાણે કહીને આ લીટીથી નળ પોતાને વખોડીને દેવોનાં વખાણુ કરે છે, અને તે હેતુથી પોતાને હલકી વસ્તુ સાથે અને દેવોને શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ સાથે અસર કરે તેવી રીતે સરખાવે છે.

૮૮૨. તથા...આખે, દેવ રૂપી અમૃતને છોડીને નળ રૂપી ઝેર આખવાની શા માટે ઇચ્છા કરે છે? સરખાવો, પ્રે. ભા. અ. ૧૪, ક. ૫૦:-

‘મૂકી સાલને કુસકા ખાડે, આચરે અન્યમાર્ગ તુજને છાડે;

‘મૂકી ગંગજળ ફૂપતું આણે, મૂકી ગજને મહીષ પલાણે.

‘મૂકી દેવ દૈતને ધાય, પાળે અજ્ઞ પરહરી ગાય.’ વળી સરખાવો સામળની ‘મદન મોહના’-કડી ૨૦૪-૦૫, ૩૧૦-૧૧, ૫૮૨-૮૮.

૮૮૩. સ્વજન, પોતાનો માણસ, મિત્ર. મૂકી...ખાવળીએ, દેવરૂપી અંદન જેવા સુગંધીદાર અને સુખકારક વૃક્ષને મૂકીને નળરૂપી ખાવળ જેવા, વળી સુગંધી વનાના, વળી કાંટાવાળા-દુઃખકારક વૃક્ષને વળગવાનું શા માટે મન કરે છે.

૮૮૪. કોડી, (સં. કપર્દ), એક જાતના દરિયાઇ જીવડાનું ધર; છેક હલકી નજીવી કીંમતની વસ્તુ. કો આણે, કોણ લાવે? કોણ લેવા જાય? કોણ પસંદ કરે? મદગળ, જુઓ ‘મેગળ’ લી. ૨૩૯. મહીષ, (સં. મહિષ), પાડો. પલાણે, સ્વારી કરે.

૮૮૫, ઘેનુ, ગાય. અજ્ઞ, બકરી. કો ખાંધે, કોણ પાળે-રાખે? કોણ પસંદ કરે? સાળ, (સં. શાલિ), ઉંચી જાતના ચોખા; સાળીયું.

ફસકા, ભાત-ડાંગેરનાં ઢાલાં. તજ સાળ...રાંધે, દેવશી સાળને છોડીને નળશી ઢાલાંને ખાવાનું કોણુ પસંદ કરે.

૮૮૬. નેગીઆ, સ્નેહી; હિત ધમ્મનાર. જુઓ 'નેગ' લી. ૧૦. તેજપુંજ, તેજનો પુંજ-ઢગલો; સૂર્ય. આગીથો, ચળકતી પાંખવાળો પશુ હલકો જંતુ; એ અંધારી રાત્રીએ ઝાડઝાડીમાં જણાય છે. માટે...આગીથો. હું તારો હેતેસરી છું, માટે તને કહું છું કે દેવો તેજના પુંજ સૂર્ય જેવા છે અને નળ તો આગિયા જેવો છે.

૮૮૭. શા લેખે, શા હિસાબમાં; કોણુ માત્ર. કાં ઊવેખે, (સં. ઉપેક્ષ્, ઉપ+ઈક્ષ્=ન ગણવું, અનાદર કરવો), શા માટે અનાદર કરે છે; શા માટે તરછોડે છે.

૮૮૮. ઈદ્રિ, અગ્નિ, વરણ, જમ વગેરેને તને પરણવાની મરજી છે.

૮૮૯. ચારે દેવથી હું મોકલાયો છઉં, અથવા ચારે મળીને-ચારે જણે મને મોકલ્યો છે તોજ-તેટલાજ માટે હું માણસને દારે-તારે ઘેર આવ્યો છું-તોજ તું માનવી છતાં હું (અહીંઆં) આવ્યો છું.

૮૯૦. ત્રિભોવનપતિ, (સં. ત્રિભુવનપતિ), ત્રિ-ત્રણ ભુવનના પતિ-ધણી; ત્રિભોવન (દ્વિ. સ.), ત્રિભોવનપતિ (પ. તત્. સ.) ભજ, પ્રીતિથી સેવ; ધમ્મ. 'ભજવું' ના ખીન્ન અર્થ માટે જુઓ લી. ૧૮૪. અદ્ય જીવ, હલકો જીવ-પ્રાણી.

૮૯૧. અમરાવતી, જુઓ 'અમરાપુરી' લી. ૫૨૯. ઇશુ, (સં. ઈશ્વ=ઈશ્વા રાખવી), શેરડી.

૮૯૨. સુર...મર્ત, દેવને પરણવાથી તને મોતનો ભય રહેશે નહીં. નિવર્ત, છોડો; પાર.

૮૯૩. સુરસંગે, સુર-દેવની સાથે. ભોગવવા, ભોગવવાના છે; ભોગવાય-ભોગવી શકાય. અદ્ય આયુષ, અદ્ય આયુષ્યવાળો; હુંકા આદરવાળો. ભર્યો રોગ, રોગથી ભરેલો; રોગને આધીન.

૮૯૪. શત ને આઠ, એકસો આઠ. ઠાઠ, દેખાવ; ડાળ. મરિમરિ... ઠાઠ, મરીમરીને અવતારનો ઠાઠ-દેહ ધારણ-કરવો પડે છે; ફરીફરીને જન્મ લેવો પડે છે; જન્મ મરણના ફેરામાં અથડાયા કરવું પડે છે.

૮૯૫. ઉતાવળું હીંડે, જલદીથી ખપી જાય છે; હુંકું છે.

૮૯૬. ધાત, (સં. હન્=મારી નાંખવું), મરવાનો ભેગ. શીત, શરીરનું છેક ટાહું થઈ જવું તે. સરખાવો ‘એને શીત આવ્યાં છે, હવે બચવો કઠણ.’ સનેપાત, (સં. સંનિપાત, સં+નિ+પાત, પત્ત=પડવું), વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણમાં બગાડ થયેથી વચમાં લવારી-વચમાં બેભાનપણું સાથે તાવવાળી જે સ્થિતિ તે.

૮૯૭. મળમૂત્ર, મળ તથા મૂત્ર. ધરમુત્ર, (સં. ગૃહમુત્ર), ધર સંસાર. માનવ...મુત્ર, માણસ મળમૂત્રથી ભરેલાં હોય છે, તેની સાથે, હે ઘેલી સ્ત્રી, ધરસંસાર તે શું માંડવો ?

૮૯૮. ગંગાજળ, ગંગાનું પવિત્ર પાણી. કૂપ, કુવો.

૮૯૯. સુખ...દાતા, સુખનો ઢગ-ધણું સુખ આપનાર. ઓસરે, (સં. અપ+સ=પાછું ખસવું), પાછા હડે; પાછા પડે.

૯૦૦. ઇન્દ્રમંદિર, ઇન્દ્રના મંદિરમાં-મહેલમાં. હીંડોળે હીંચ, હીંડોળે હીંચકા ખા; ત્યાં મહાલ. દેવાંગનાવૃંદ, દેવાંગના-અપ્સરાનું વૃંદ-ટોળું. નીચ, ઉતરતું; હલકું

૯૦૧. વારણી, મદિરા; દારૂ. ત્રેલોકપતિ, (સં. ત્રેલોક્યપતિ), ત્રણ લોકનો પતિ; ઇન્દ્ર. પી...તારણી, તું ઇન્દ્રની સ્ત્રી થા-ઇન્દ્રને પરણ, અને ત્યાં અમૃતનું પાન કર, તથા ભોગની-ભોગ વિલાસની વારણી-મદિરા પી; ભોગની વારણી, કારણ કે તેમાં એવો ગુણ છે કે સંસારનું બાન ભૂલી જવાય છે, જેમ વારણી એટલે મદિરા પાન કરવાથી પોતાના શરીરાદિકનું કંઈ બાન રહેતું નથી તેમ ભોગવાસના પણ એવી છે કે તેમાં મગ્ન હોય તેને ખીઝ કશાનું બાન રહેતું નથી.

૯૦૨. સુધા-અમૃત પીવાથી તું અમર થશે, માટે ઇન્દ્રને પરણ અને જગ-જગત્ જીત, અર્થાત્ ઇન્દ્રને પરણી અમર થઈ સંસાર જીત; ‘મરિ મરિ અવતારનો ઠાઠ’ તેમાંથી તું છૂટ.

૯૦૩. રત્ના, સ્વર્ગની એક અપ્સરા. તૃપ્ત, (સં. તૃપ્=સંતોષ પામવો), સંતુષ્ટ. થઇ...સ્વાદે, ઇન્દ્રના સંગના સ્વાદથી-ઇન્દ્રની સાથે સુખ માણવાથી સંતોષાઇ.

૯૦૪. ઇન્દ્રાણી, ઇન્દ્રની સ્ત્રી; શચી. થાતી અધીક, મારાથી ચડતી-ઇન્દ્રને મારાથી વધારે પ્રિય થાય.

૯૦૫. કંદપવૃક્ષ, સંકલ્પિત-ધ્વિચિત-વાંચિત વસ્તુ આપનાર વૃક્ષ. એમ કહેવાય છે કે કંદપવૃક્ષની તળે બેસી જે વસ્તુની ધ્વિચિત્ કરીએ તે વસ્તુ મળે છે; એ પાંચ છે:—પારિભ્રમ અથવા લિખ્ય, મદાર, પારિજાતક, સંતાન, હરિચન્દન. પારિજાતક, એક જાતનું સુગંધીદાર, લાલ દાંડીવાળા ફૂલનું ઝાડ. ખરે પારિજાતક સ્વર્ગમાંજ છે એમ પૌરાણિક કથા છે.

૯૦૬. રથ, બેસવાનું વાહન. ઐરાવત, ઇંદ્રનો ઘોળો હાથી. એને સાત સૂંઠ ને ચાર દાંત છે. રથ...કેહોરે, હે દમયન્તી, તું આવા ઇંદ્રની સાથે પરણવાનું કપ્પલ કર, અને ઇંદ્રના ઐરાવત હાથી પર બેસી સુખ ભોગવ.

૯૦૭. ઘટે...અરધાંગે, ઇંદ્રની અર્ધાંગના સ્ત્રી તરીકે રહેવું તને ઘટે છે—યોગ્ય છે.

૯૦૮. વર...બાળી, હે બાળી-દમયન્તી, તું અગ્નિને પરણ; ઇંદ્રનાં વખાણુ કીધા પછી હવે વલ્લિનાં કરે છે. વળી વળી, ફરી ફરીને.

૯૦૯. વદન, સુખ; દેવતાઓને આહુતિ એની મારફત મળે છે માટે.

કોટી મદન, કોટી કામદેવ; 'કંદર્પ કોટ.'

૯૧૧. રઠ, હો; ધ્યાન.

૯૧૨. બાળ...ટેવ બાળાની ટેવ-હૃદ-હૃદ.

૯૧૩. લવ, લવારો; બકવા.

૯૧૪. નિભંછયો, વખોડયો. જુઓ 'નિભંછા' લી. ૪૭૫.

૯૧૬. દાધી, (સં. દહ=બળવું), બાળી; ઘણું દુઃખ લાગ્યું. દૂતત્વ, જુઓ 'દૂત' લી. ૫૧૯. સીધ્યું, (સં. સિધ્=પાર પડવું), પાર પડ્યું; ફળી-જૂત થયું. વિષ્ટિ, (સં. વિષ્-છુટું પાડવું), એકાદ કામને માટે મોકલવું તે; સલાહનું કહેણ; કહેણ. અહોઆં માગાનું કહેણ. વાધી, ફળી; પાર પડી. નળને...વાધી, જોગીએ નળની નિંદા કીધી તેથી દમયન્તી દુઃખથી બળવા લાગી, અને નળનું દૂતત્વ ફળ્યું નહીં ને તેના માગાનો હેતુ પણ પાર પડ્યો નહીં.

૯૧૭. બે દુઃખ, નળના વિયોગથી પીડાતી હતી તે અને તેવા સમયમાં જોગીએ આવી નળની નિંદા કીધી ને, એમ બે દુઃખથી. વિજ્ઞેગ, હંસે વખાણુ રૂપે ચિત્રેલા નળનો સયોગ, અને હજુ સુધી નળને પ્રત્યક્ષ મળી નથી તેથી વિયોગ. સુકયો સંકોરી, (સં. સં+કૃ-એકઠું કરવું-મૂકવું), જાગૃત કીધો; ઉશ્કેર્યો

૯૧૮. પ્રથમ, પેહેલાંથી; મૂળથીજ.

૯૧૯. કુહાડો, (સં. કુઠાર), કુવાડો; ઝાડ કાપવાનું અથવા લાકડાં ચીરવાનું લાકડાના હાથાવાળું લોઢાનું હથિયાર. ધાવ, (સં. હન=મારવું), ધા; પ્રહાર; માર. સહે, (સં. સહ=ખમવું); ખમે. કોમળ...કચમ, કેળ જેવી દમયન્તીની નાનુક કાચા જેગીએ કીધેલી નળની નિંદારપી કુહાડાના ધા કેવી રીતે ખમી શકે, અર્થાત્ કે નજ ખમી શકે. સરખાવો, 'જેમ કુવાડે કાપી કદલી, તેમ જસોમતી ધરણી ઢળી,' પ્રે. ભા. અ. ૧૬, ક. ૫૫.

૯૨૦. વિરહિણી, વિયોગથી પીડાતી સ્ત્રી-દમયન્તી. વિકળ, (સં. વિકલ, વિ=વિશેષ+કલ=ગભરાયલું), વ્યાકુળ; ગભરાયલી; મુર્ચ્છાવાળી. પૃથ્વીમાંહે, પૃથ્વીપર.

૯૨૧. હૃદ, હૃદય સાથે; છાતી સરસી.

૯૨૨. આધાસના, (સં. આશ્વાસન), જુઓ 'આસનાવાસના' લી. ૨૮૨. વળી, પાછી આવી. સાન, (સં. સંજ્ઞા), શુદ્ધિ; બાન; ચેતના. આધાસના...સાન, દાસીએ આસનાવાસના કરવાથી-દિલાસો આપવાથી દમયન્તી શુદ્ધિમાં આવી.

૯૨૩. દૂતપ્રત્યે, દૂતને. સુરરાબન, દેવોમાં રાજા જેવા શ્રેષ્ઠ; ઇંદ્ર, યમ, વરુણ, અને અગ્નિ.

૯૨૪. અપ્રાપ્તિ, (સં. અ=નહીં+પ્ર+આપ્=મેળવવું), મેળવવાની જોગવાઈ ન હોવી તે; અયોગ્યતા. અપ્રાપ્તિ...કાય, દમયન્તી કહે છે કે દેવને માટે અમારા જેવી અલ્પ-તુચ્છ માણસ જાત અયોગ્ય છે; દેવને અમે વરીએ એવી અમારી યોગ્યતા નથી.

૯૨૫. એ કારજ, નળને છોડી દઈ દેવોને પરણવાનું કામ.

૯૨૬. ઉત્કૃષ્ટ-ઉત્કૃષ્ટ, (સં. ઉત્ત=ઉચ્ચ+કૃષ્=ખેચવું), શ્રેષ્ઠ; ચઢી-ચાતા. નિકૃષ્ટ, (સં. નિ=નીચે+કૃષ્=ખેચવું), હલકો; ઉતરતો. ઉત્કૃષ્ટ...આજ, દેવ ઉચ્ચ છે ને નળ નીચો છે એ મેં આજેજ તમારી પાસેથી જાણ્યું.

૯૨૭. પિંડ, (સં. પિન્દ=ગોળો કરવો), શરીર; દેહ. સોંધ્યો, અર્પ્યો; સ્વાધીન કીધો. પશુ...કાજ, હું તો મનથી નળરાજને પરણી ચૂકી છું એટલે હવે ખીજ કાઢી સાથે વરવાની વાત ચાલજ નહીં. (વિવાહિત થતિવ્રતા અધિર્મ દર્શાવ્યો.)

૯૨૮. અકળ, (સં. અકલ, અ=નહીં+કલ્=વિચાર કરવો), સમજ ન શકાય તેવો; વિષ્ણુ, અજ, (સં. અ=નહીં+જ=જન્મેલો), જેની ખીજમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ નથી તે; સ્વયંભૂ; બ્રહ્મા. અનંગઅરિ, અનંગ-કામદેવનો અરિ-શત્રુ; શિવ; ૩૬. જુઓ 'કામ' લી. ૫૮.

૯૨૯. ચોહોટું, (કૃદંત વિશેષણ) ચોહોટેલું; લાગેલું.

૯૨૮-૨૯. માઈ મન નળને ચણે ચોહોટેલું છે એટલે મેં માઈ મન નળને સમર્પેલું છે, તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને ૩૬ પરણવા આવે તો પણ તે પણ-નીમ-ટેક મૂકું નહીં.

૯૩૦. મેં દીધી તેને આશા, મેં તેને આશા આપી છે; મેં વચન આપ્યું છે.

૯૩૧. જનુની, (સં. જનની, જન્, જા=પેદા કરવું), જન્મ આપનારી મા. જનમાં, લોકમાં; દુનિયામાં. હાસ, (સં. હસ=હસવું). ફજેતી; હાંસી; ગેરઆખર. ના...હાસ, હવે જો હું ફરી જાઉં તો મારી માની કુખને એજ લાગે અને લોકમાં હાંસી થાય.

૯૩૨. હેત, (સં. હિત), હિત; બલું.

૯૩૩. શકે...સંકેત, મને લાગે છે કે દેવોની સાથે સંકેત-ગોઠવણ કરીને નળજ અહીંઆં વૃષ્ટિ કરવા આવ્યા છે.

૯૩૪. જથારથ, (સં. ચયાર્થ), હોય તેવું ખરું. જથારથ... જૂપાળ, જોગી હંમેશાં સચ બોલે છે, ને તમે સંસારી રાજા છો.

૯૩૫. મનમાં જાળ, હંમેશાં તમારી મોહ જાળમાં મને નાખી છે; એટલે માઈ મન તમારામાં લીન કરી નાંખ્યું છે; તેથી હંસના વર્ણનથી મારા મનપર જેવી છાપ પડી છે તેવાજ હું તમને પ્રત્યક્ષ દેખું છું.

૯૩૬. કોણુમાત્ર, શા હિસાબમાં; શી ગણતરીમાં.

૯૩૭. અગોપ, ગુપ્ત; અદર્શ. ગુજરાતીમાં કેટલાએક સંસ્કૃત સાધિત શબ્દોની અગાડી અર્થમાં ફેરફાર થવા વગર અ ઉમેરાયેલો જોવામાં આવે છે-અક્ષોપ, અવરથા (વૃથા, કડવું ૨૮મું, નળાખ્યાન), એ શબ્દો એવાજ પ્રકારના છે. નળાખ્યાનનાં કડવાં ૩૬ તથા ૪૭માં, ચંદ્રહાસના ક. ૧૦માં, 'અગોપ વાત મારા મનતણી, તે મદન પુત્રથી થાય' તથા શ્રીજી જગ્યાએ પ્રેમાનંદે 'અગોપ' શબ્દ આ અર્થમાં વ્રાપરેલો છે.

૯૩૮. બુધ્ધીજી, (સં. બુદ્ધિદીન), અક્ષય વગરની; મૂર્ખ. બાળા, સંબોધન વિભક્તિ.

૯૩૯. સ્વર્ગસદન, સ્વર્ગમાંનું સદન; સ્વર્ગનું રહેઠાણ; સ્વર્ગનો મહેલ. સદન, (સં. સદ્+એસવું). ખોલ, (સં. ગુહા), ગુફા. નળધર ખોલ, નળના ધરરૂપી ગુફા.

૯૪૦. બળાત્કાર, (સં. બલાત્કાર), જોરજુલમ.

૯૪૧. બચ્ચે, (સં. ચાચ્=માગવું), યાચના કરશે; ઇચ્છા કરશે.

૯૪૨. (આ લીટીથી તે ૯૪૯મી લીટી સુધી દમયન્તી અને સંન્યાસી નળ વચ્ચે સંવાદ છે. એક લીટી દમયન્તી બોલે છે કે તેનું છેદન નળ કરે છે). જળસાઈ, (સં. જલશાયી), જળ-પાણીમાં શય્યા-શયન કરનાર. દમયન્તી...જળસાઈ, દમયન્તી કહે છે કે હું મારી દેહને જળમાં જળ-શાયી કરીને પાકું એટલે પાણીમાં યુડીને મારો પ્રાણ કાઢીશ.

૯૪૩. સાહી, પકડી.

૯૪૪. પાવક, (સં. પૂ=શુદ્ધ કરવું), શુદ્ધ કરનાર; અગ્નિ; દેવતા. પ્રગટી, સળગાવી. કાષ્ટ સીંચી, ચેહ ખડકી; ચિતા ખડકી. કંડે જંપા-પાત, (સં. કંપ=કુદકો+આપાત=પડવું તે), કુદીને પડું; ઝંપલાવીને પડું.

૯૪૫. રહ્યો ખેશી, ખેશી રહ્યો છે; ટાંપી રહ્યો છે; ટમટમી રહ્યો છે. બાફ...વાત, ઠીક ત્યારે એ વિવાહનીજ વાત થઈ-એટલુંજ જોઈએ છે.

૯૪૬. કંઠપાશ કંડે, કંઠ-ગળામાં પાશ-ફાંસો કંડે, એટલે ગળામાં ફાંસો ધાલીશ. જેમ...કાય, ગમે તેમ કરીને એટલે જળ અથવા અગ્નિમાં પડ્યા વગર બીજી કોઈ રીતે મારો દેહ પાડીશ.

૯૪૭. અવગતે, જુઓ 'અવગત' લી. ૭૩૩.

૯૪૮. અનશન, (સં. અન્=નહીં+અચ્=ખાવું), જેમાં અશન-ખાવાનું નથી તે; ભૂખ્યા રહેવાનું.

૯૪૦-૪૯. દેવોનો દૂત-નળ કહે છે કે તું દેવતાને પરણવાની ના કહેશે તો ચારે દેવ તને જોર જુલમથી ગમે તે પ્રકારે પરણશે; જો દેવ કદપ-વૃક્ષ આગળ જરાં પણ ઇચ્છા કરશે તો તે તને તરત સ્વર્ગમાં ખેંચી લેશે. દમયન્તી બોલી કે તો હું પાણીમાં યુડી મરીશ. ત્યારે નળે કહ્યું કે પાણીમાં

વરણુ રહે છે તે તને તરત પકડીને પરણુશે. દમયન્તીએ ઉત્તર આપ્યો કે તેમ છે તો હું ચિતા ખડકી બળી મરીશ. નળ બોલ્યો કે એમ કરશે તો ધણી રૂડી વાત છે, કારણુ વહ્નિ વરવાને ટમટમી રહ્યો છેજ. દમયન્તીએ જવાબ વાળ્યો કે ભલે, ત્યારે હું ફાંસો ખાઈને, ઝેર પીને અથવા બીજી કોઈ રીતે આપઘાત કરીશ-પ્રાણુ કાઢીશ; ત્યારે નળે સૂચવ્યું કે જો એમ કરશે તો તારી અવગતિ થશે અને તારે જમણાંકે જવું પડશે, જ્યાં જમરાજ તને પરણુશે. આખરે આ બધાના હાથમાંથી બચવાને દમયન્તીએ બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી કે હું ગુફામાં પેશીને ખાધા વગર તપ કરતી મરી જાઉંશ. ત્યારે નળે તેને સમજાવ્યું કે જો એમ કરશે તો તું પુણ્યનો સંચય કરશે અને એવા તારા પુણ્યને લીધે તને સ્વર્ગ મળશે, જ્યાં ઇન્દ્ર આશાએર બેસીજ રહ્યો છે.

૯૫૦. સુરપતિ, સુર-દેવોનો પતિ; ઇન્દ્ર. છુટશે, દેવતાઓના હાથમાંથી છુટશે.

૯૫૧. ખરા, નક્કી. અંતે...પહેલી આખરે દેવ તને નક્કી પરણુશે, માટે, હે સ્ત્રી, પહેલાંથીજ (ડાહી થઈને) તું તેને પરણ.

૯૫૨. ખરી, ખરા; પ્રાસને માટે 'ખરી' શબ્દ મૂક્યા છે.

૯૫૩. જોગીજન, જોગી. જુઓ 'બાંધવજન' લી. ૫૭.

૯૫૪. તેવું હવું, તેવાજ તમને જોયા.

૯૫૫. નાહું, ન હોઈ; હું નથી. નાહું...વિશ્વાસ, જોગી કહે છે કે હું નળ નથી, પણ દેવનો દૂત છું. ત્યારે દમયન્તીએ કહ્યું કે મને એ બોલવાપર ભરોસો આવતો નથી.

૯૫૭. એ જોગી નળજ છે એવી દમયન્તીની એટલી બધી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે અંતે ન રહેવાયાથી બોલી ઉઠી કે, હે જોગી, જો તમે સત્યવાદી હો તો સાચું બોલો, ને જો તમે જૂઠું બોલો તો તમને તમારા આપના સમ છે.

૯૫૮. આબંધુ હાસ્ય, દમયન્તીએ આવી રીતે પકડી કહાડ્યો ને નળનું મોહું બંધ કરી દીધું તેથી. પ્રભુ, ધણી; પતિ.

૯૫૯. અરંપરાં, આમ તેમ. પ્રીછયા, ઝાળખ્યા.

૯૬૦. સતથી, દેવને આપેલા વચનથી. નવ ચળે, (સં. ચલ્લ=જવું), ડગતો નથી. દેવનો દૂત, નળની પાછળ તેની ચર્ચા જોવાને દેવીએ જે દૂત મોકલ્યો હતો તે.

૯૬૧. ધસી, એકદમ જોરથી દોડીને.

૯૬૨. મીટામીટ, દષ્ટિએ દષ્ટિ; નજરે નજર. જારે...ટળી, જ્યારે નળને દમયન્તી જોઈ શકી નહીં ત્યારે.

૯૬૩. મૂળ, મૂળમાં, પહેલાંથીજ. લે, લહે; રહ; એકાગ્ર ચિત્તથી એક વસ્તુમાં મન લાગવું તે. મળી...આપણા, મૂળમાં તો નળને માટે રોજની રહે છે, તેમાં તે મળીને જતો રહ્યો તેથી દમયન્તીને ધણું દુઃખ થયું.

૯૬૪. પ્રતિબોધ, (સં. પ્રતિ+બુધ્-બોધ્=જગાડવું) સમજાવે છે; દિક્ષાસો આપે છે.

૯૬૫. નળ પહેલો, નળની અગાડી. શીઘ્રે, ઝડપથી; ઉનાવળથી.

૯૬૬. સેવક, દૂત. શે...ટમટમી, શા માટે તરખી રહ્યા છો.

૯૬૭. ઝાળયું, ઝાળેલું; સાંધેલું. પ્રેમરહેણું, પ્રેમરૂપી રહેણું.

૯૬૮. કુંદન, સૌથી ઉચી જાતનું સોનું, જે હીરા-નંગ વગેરે જડતી વેળાએ તેની આસપાસ વાપરવામાં આવે છે. સાર, સારો; શ્રેષ્ઠ; અમૂલ્ય. સોમ્રણકર, (સં. સુવર્ણકાર), સોનાના ઘાટ ધડનાર; સોની.

ન છુટે...સોમ્રણકાર, દેવનો દૂત તેમને કહે છે કે હસ સોનીએ નળરૂપી અમૂલ્ય હીરાને દમયન્તીરૂપી કુંદનમાં પ્રેમરૂપી રહેણુંથી એવી રીતે ઝાળેલો છે-જડી દીધો છે કે તે કદી છુટવાનો નથી-નીકળી જવાનો નથી.

૯૬૯. મન મૂકી, ખુલા મનથી; સંકેત વિના. અવણે નવ ધર્મું, કાનપર લીધું નહીં; સાંભળ્યું નહીં; દરકાર કીધી નહીં.

૯૭૦. મારત. મરત, વાયુ; પવન. મારત-મારતી, મરત વાયુનો પુત્ર; હનુમાન; પણ ક. ૨૬માં 'ગતે કરીને જેવો વાય' છે માટે મારત અહીંયાં વાયુ, પવનના અર્થમાં છે. વર્ત્યે, વર્તવામાં. જેમ...સુત, જેમ મારત-વાયુ, ગતિ કરવામાં-ગતિમાં અણિયો-અળવાન છે તેમ વર્તવામાં નળ અળવાન છે. દમયન્તી આગળ તમારું માથું કરવામાં તે દૃઢ-અડગ રહ્યો હતો. પોતાનો સ્વાર્થ સંધાય એવું હોવા છતાં તમને આપેલા વચન પ્રમાણે ત્યાં વર્ત્યો હતો.

૯૭૧. નળને સત્યે, નળના સત્ય વડે-સત્યને લીધે. મેઘ, વાદળ. વૃષ્ટિ, (સં. વૃષ્=વરસાદ આવવો), વરસાદ. નળ...કરે, નળ સત્યવાદી છે તેથીજ વરસાદ વરસે છે. નળ...ધરે, શેષનાગે ધરા-પૃથ્વીને પોતાની ફેણુપર ધરી-રાખી છે, તે પણ નળના સત્યને લીધેજ.

૯૭૨. નોહો તો, ન હોય તો. હજે, ખસે; ચળે. ધર્મ...લગે, લોકોમાં ધર્મ નળરાય લગી-એ છે ત્યાં સુધી રહ્યા છે-નળરાયને લીધે ટકી રહ્યો છે. (૯૭૧-૭૨મી લીટીથી નળનું સત્વાદીપણું દર્શાવ્યું છે.)

૯૭૩. કરમ, (સં. કર્મ), નસીબ. વાંક, દોષ. વાળ્યો...આંક, હૃદવાળી; કંઈ બાકી રાખ્યું નથી; જેટલું થયું એટલું કીધું છે. સરખાવો લી. ૮૧૮. તમે...આંક, નજે તો તમારે માટે મહેનત કરવામાં બાકી રાખી નથી; છતાં જો તમે ન પરણી શકો તો તો તમારા નસીબનો દોષ ગણાય-સમજવો.

૯૭૪. રાય, નળરાય.

૯૭૫. સ્વામી, હે દેવો. કહ્યું, કહેલું. બીજે...કરે, જેનું કહ્યું દમ્યન્તી માને તેવા બીજા કોઈને તેની પાસે દૂતત્વ કરવા મોકલાવો.

૯૭૬. લીનતા, એકાગ્ર ચિત્ત થવું તે; હું લાગવી તે. માહારે ...હવી, મારામાં તે લીન થઈ ગયલી છે; મારે માટે તેને હું-રહ લાગી છે. વારતા નવી, મારા શિવાય કોઈના સંબંધની.

૯૭૭. ફરી જાતાં, એમને એમ પરણ્યા વગર પાછા જમ્યે તો. હસે સંસાર, લોકમાં હાંસી-મળક થાય.

૯૭૮. વૃથા, (સં. વૃથા), નિષ્ફળ; ફેકટ.

૯૭૯. લીજે, લઈએ; ધારણુ કરીએ.

૯૮૦. ધરૂં, ખરૂં જોતાં બહુ વચન 'ધરિયે' જોધયે. તમારી કાય, તમારા જેવું રૂપ.

૯૮૧. પંચ નળ, ચાર દેવ નળના રૂપમાં અને નળરાજ મળીને પાંચ. રહિયે એક હાર, એક હારમાં સ્વયંવરમાં ઉભા રહિયે. નાર, નારી; દમ્યન્તી.

૯૮૨. સ્વામ, સ્વામી; દેવો. નળ...કામ, નળ કહે છે કે હું સ્વામી, મેં તમારે કામે કાં નહીં આવવું-હું સ્વામી તમારા કામને અર્થે કેમ નહીં

આવવું ? મતલબ કે તમારી મરજી મુજબ કરવાને હું તૈયાર છું. સરખાવો, 'કાં નહીં સ્વામી કહી થયા તત્પર, પવન ને પરજનન,' પ્રે. ભા. અ. ૨૫, ક. ૭૪.

૯૮૩. સંગત, (સં સમ્=સાથે+ગમ્=જવું), સાથે જવું તે; જોડે રહેવું તે; સોખત. માનવ...સંગત, માનવ-મનુષ્યને સુરની સંગત ક્યાંથી મળે; અથવા માનવને સુરની સંગત ક્યાંથી હોય. પંગત, (સં. પક્તિ), હાર; ઓળ; સોખત. દેવ...પંગત, હું ચાર દેવની પંક્તિ પામું-પામીશ; તેઓની સાથે એક હારમાં ઉભા રહેવાનું મને મળશે તેથી ધ્વં

૯૮૪. ઓલખંધ કીધો, ઓલથી ખંધ-આધેસો કીધો; નળનાં પોતાનાંજ વચનથી તેને આંધી લીધો. ઓલ...અવશ્યમેવ, કાલે સ્વયંવરમાં એ પ્રમાણે નક્કી કરવું એવું વચન નળ પાસે દેવોએ લીધું.

૯૮૫. ધર્મ, ધર્મરાય, યુધિષ્ઠિર; સંબોધન વિભક્તિ. એ...એટલે, વૃહદશ્વ ઋષિ કહે છે કે હે યુધિષ્ઠિર, એ કથા એટલે (સુધી) કરી; આ કથા આટલી થઈ. કન્યા, દમયન્તી. કોણ...વલે, શી વલે; શી દશા-અવસ્થા.

૯૮૬. માત, દમયન્તીની મા-વળવતી.

૯૮૭. લાડવચન, લાડનાં વચન; લાડ ભર્યા શબ્દ-બોલ; પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવા શબ્દ.

૯૮૮. શીર, (સં. શિરસ), માથું; મસ્તક. પુત્રી...ભુજ, પુત્રી-દમયન્તીને માથે બીમકે હાથ મૂક્યો અને આશીર્વાદ દીધો કે કાલે મનપસંદ વરને પરણજે.

૯૮૯. ઝંખના...જેહુતણી, જેનામાં તારૂં ધ્યાન લાગેલું છે; જેની તને હે લાગી છે.

૯૯૦. પ્રસન્ન થઈ, (સં. પ્રસન્ન, પ્ર+સદ્-સીદ્ધ=પ્રુશ થવું), પ્રુશ થઈ; આનંદ પામી.

૯૯૧. સભા, પોતાની રાજસભા. પડાદાર, પડાવાળા; પડો વગાડનાર. પડો, (સં. પટ્ટ), ઢોલ; નગારું.

૯૯૨. આગન્યા, (સં. આજ્ઞા), હુકમ. વગડો, વગડો. સેન્યા-આંહો, સ્વયંવર માટે આવેલા રાજાઓની છાવણીમાં.

૯૯૩. સભા, સ્વયંવરને માટે મળેલી સભા; સ્વયંવરનો મંડપ. રાજ-કુમાર, રાજના કુમાર; રાજપુત્ર; રાજાઓ. આરોપણ, (સં. આ+રૂઢ=

ચઢવું-આરોપય=નાખવું), પહેરાવશે. હાર, ફૂલની માળા, વરમાળા, સ્વયંવરમાં વર પસંદ કરી તેને પહેરાવવા સાર કન્યા જે માળા લઈ જાય છે તે.

૯૯૪. પ્રાણી માત્ર, બધાં પ્રાણી; દરેક જણ. સજ થઈ, સજ્જ થઈ; તૈયાર થઈ. એમ કહી, ઉપર પ્રમાણે બોલીને.

૯૯૫. શિખીર, (સં. શિબિર), તંબુ. જેણે...ભીમકંઠણા, જે તંબુઓમાં રાજકુમારો ઉતર્યા હતા ત્યાં ભીમકના ઘણા સેવકો-નોકરો ફરતા હતા.

૯૯૬. ક્ષત્રી, ક્ષત્રી રાજાઓ. સણુગારે સાજતા, સણુગાર વડે સજ્જ થતા; સણુગાર સજતા; લૂગડાં ધરેણાં પહેરતા.

૯૯૭. મળસ્નાન, મળ-શરીરનો મેલ સાફ કરવાને માટે સ્નાન. અંગ ઉલટ, અંગમાં ઉલટ-મનમાં ઉમંગ રાખતા. મુગટ, (સં. મુકુટ), માથા ઉપરની પાઘડી અથવા પટકા ઉપર સજવાનો એક સણુગાર. ફરી... મુગટ, માથે મુગટ બાંધતા તે પસંદ ન પડવાથી વારંવાર છોડીને બાંધતા હતા.

૯૯૮. રાતમાં શીખે, કેવી ચતુરાર્થ અને કેવી ચાલ સ્વયંવરમાં રાખવી તેનું, પડો વગડાવ્યો તે રાતના, મનન કરતા.

૯૯૯. આખી રાત તૈયાર થયા-તૈયાર થતાં આખી રાત લાગી, ને તેથી ઉજગરાને લીધે ઝોઝાં ખાતા હતા; ઝોઝાં ખાતાં વખતે અથડાઈ પડતા હતા.

૧૦૦૦. થયું વહાણું, (સં. વિમાન), સવાર પડી; પ્રભાત થયે.

૧૦૦૧. શું વખાણું, હું તેનાં શું વખાણુ કરું; તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

૧૦૦૨. વૈશંપાયન, જુઓ લી. ૪. રાજન, હે જનમેજય. વૃહદશ ઋષિએ યુધિષ્ઠિર આગળ જે નળનું આખ્યાન કહેલું તે વૈશંપાયન જનમેજયને વનપર્વમાં સંભળાવે છે.

૧૦૦૩. પડો...રાતે, પડો વાગ્યો તે સર્વ લોકોએ સાંભળ્યો. ઉજમ, ઉજમમાં; ઉજમભેર; ઉમંગભેર. પ્રભાતે, (સં. પ્ર+મા=પ્રકાશવું), પરાદીએ; મળસકામાં. થાતે પ્રભાતે, પ્રભાત થતાં.

૧૦૦૪. તકે, વખતે.

૧૦૦૫. અતિ કાળ, વિલંબ; ઢીલ. માંડવો, (સં. મંડપ), જુઓ 'મંડપ' લી. ૬૬૪.

૧૦૦૬. લીડ, ગીડદી; મેદની; ળ. લાગળ, શેહેરનો દરવાજો; ઝાંપો. લીડ...આગળથી, ગામને દરવાજેથી-ઠેઠ ગામને ઝાંપેથી લોકોની ગીડદી થવા લાગી અને સાધારણ રંક-ગરીબ લોકો અને રાજાઓ આગમનથી-નિમેલા વખતની પહેલાં જવા લાગ્યા.

૧૦૦૭. ખેડે, હાંકે. સરખાવો, વહાણ ખેડવું, દરિયો ખેડવો. મળે...ખેડે, શુકન મળે માટે સાહામા તેડતા, અને શુકન વંદીને રથ ખેડતા; સારા શુકન થાય તે માટે જેના શુકન શુભ ગણાતા હોય તેવાને સામા બોલાવતા અને તે શુકનને નમી પોતપોતાના રથ હાંકતા હતા.

૧૦૦૮. કરે...શીશ, માથાપરના મુગટ પડી જઈ તેમનાં માથાં ઉઘાડાં થઈ જતાં તેથી તેઓ પોતાના નોકરોને રીસ કરી ધમકાવતા હતા.

૧૦૦૯. અસ્વાર, (સં. અશ્વચાર=ઘોડાનો પાળણુ કરનાર) ઘોડેસ્વાર. અલખેલા, ફાંકડા; ભપકાદાર; જુઓ 'અલખેલડી' લી. ૫૬૪. હથ...રેલા, પાણીનો રેલો જેમ અખણિત-તુટ પડ્યા વગર ચાલ્યો જાય છે તેમ ઘોડાઓ એકની પાછળ એક તૂટ પડ્યા વગર ચાલ્યા જતા હતા. અથવા, જેમ દરિયાના સફેદ ફીણના મોજ, જેને ઘોડા કહે છે, તે ઉછળી ઉછળી કિનારા ભણી ધસ્યા જાય છે, તેમ તે અશ્વ પણુ ઉછળતા ઉછળતા ધસ્યા જતા હતા. સરખાવો 'તે પૂઠે તહીં સ્વાર પળાય, જળ રેલાની પેઠે જાય,'—દ્રૌપદીહરણુ-કડવું ૨ જું, કડી ૩૭ મી.

૧૦૧૦. ભરાયે...અટકે, રથ માંહોમાંહે-એક ખીજમાં ભરાતા અને રસ્તા વચ્ચે અટકી પડતા હતા.

૧૦૧૧. અસ્વાર...ફરી, ઘોડાપરથી અસ્વાર પડી જતા તે પાછા ફેર્યા ઘોડાને મળતા નથી.

૧૦૧૨. વાહન, ગાડી ઘોડાઓ. જુઓ 'વાહન' લી. ૨૮૫. પડખો, (સં. પ્રતિષ્ઠાનિ-પ્રતિષ્ઠાન), જોરમાં ધા પડેથી અથવા શબ્દ નીકળેથી પાછો જે ધોર એટલે અવાજ સંભળાય તે. (દિહેરા ટાંકા વગેરેમાં, માણસ ઘોડાનાં પગલાંનાં). છબ, અવાજ. ચરણુરેણુ, ચરણથી ઉડતી રેણુ. (મધ્ય. સ.) નલ, આકાશ. ચરણુ...નલ, ધણુ લોકો તથા ઘોડા

વગેરેના પગથી ઉડતી ધૂળથી આકાશ છવાઈ ગયું-આકાશમાં અંધકાર થઈ રહ્યો.

૧૦૧૩. અંધારું થોડું, ખીક લાગે તેવું અંધારું. શોહોરો શોર; બૂમાબૂમ; શોહોર બકોર.

૧૦૧૪. ડુંદૂલી (સં. કુન્દુમી), ઢોલ. ડંક, નગારા વગેરેથી થયેલો શબ્દ; અવાજ. અડળામણ...અંક, ગભરાટનો પાર રહ્યો નહીં; ગભરાટની હદ આવી.

૧૦૧૫. પ્રાણીમાત્ર...જાણુ, માણસ નામે દમયન્તીને પરણવા સાર વર થયા હતા ને જનૈયામાં કોઈ રહ્યું નહીં. જુઓ લી. ૯૯૪.

૧૦૧૬. ખારણે, બહાર.

૧૦૧૭. જ્યેષ્ઠિકાદાર, જ્યેષ્ઠિકાવાળો; છડીદાર; પ્રતિહાર. જ્યેષ્ઠિકા, (સં. યજ્ઞિકા), લાકડી; છડી. લેડે, ખોલીને માન આપતા; આવકાર દેતા.

૧૦૧૮. ડાહ્યા થઈ, ડાહ્યા ડમરા થઈ; ગંભીર ચહેરે.

૧૦૧૯. ખવાસ, ખાસ હજુરિયો ચાકર. એક...પાસ, દરેક રાજાની સાથે એક મંત્રી એક સેવક અને એક ખવાસ એવા ત્રણ ત્રણ નોકરોને મંડપમાં જવા દેવામાં આવતા હતા.

૧૦૨૦. કોણરૂપ, કેવી શોભિતી. વર્ણવી...રસના, સરખાવો લી. ૧૪૦ તથા ૫૨૭.

૧૦૨૨. જશગીત, યશનાં ગીત; વખાણનાં ગીત. બંદીજન, (સં. વન્દિન+જન), રાજાઓનાં વખાણ કરનાર ભાટ ચારણો. જુઓ 'બાંધવજન' લી. ૫૭. જશ...ડોહો, ભીમકના બંદીજન જાણે મોટા ઉન્મત્ત-મદવાળા હાથીઓ ડોલતા હોય તેમ ડોલતા ડોલતા જશનાં ગીત ગાતા હતા.

૧૦૨૩. નાનાવિધ...ઉતરી, તરેહ તરેહનાં ચિત્રો મંડપમાં ભીંત-પર ચીતરેલાં હતાં, તેથી જાણે દેવોનો સમૂહ પૃથ્વીપર આવ્યો હોય તેમ લાગતું, એટલે કે મંડપની ભીંતપર દેવોનાં આબેહુબ ચિત્રો પાડેલાં હતાં.

૧૦૨૪. અબીલ, એક તરેહનો ખુશબોદાર સફેદ ભભરો બૂકો. જુલાલ, કેટલાક કંદના લોટને પતંગના લાકડાના ઉકાળામાં રંગી સુકવી કરેલો બૂકો. ઇંટા, ઇંટવું અથવા ઉડાવું તે. ધુધર, (સં. ઘંઘરી), ધુધરા-

૧૦૨૫ ધુની, (સં. ઘ્વનિ), અવાજ. લાગી...ધુની, તે મહા-
સુનિઓ-વેદશાસ્ત્ર-વેદ મોટેથી બણવા લાગ્યા.

૧૦૨૬. જતી, (સં. યતિ), જૈન માર્ગનો અથવા શ્રાવક ભોક્તો
ત્યાગી; ધર્મોપદેશક સાધુ. રાય ભીમક. ભાટ, બ્રાહ્મણની એક જાત. તે
રજપુતનું ગોરપદું કરે છે, ને તેના ગુણ ગાય છે. ભાવંન, વખાણ.

૧૦૨૭ ચામર, મોરપીછ અથવા હમામનાં રાતાં ધોળાં કુમળાં
પીછાંનું અથવા ગાયના પૂછડાના વાળનું જે રાજચિહ્ન તરીકે ધરી રાખ-
વામાં આવે છે તે. ઢળે, માથા ઉપર રાખવામાં આવે છે. જળહળે,
ઝગઝગે; પ્રકાશે.

૧૦૨૮. અગર, (સં. અગુરુ અથવા અગરુ), એક જાતનું હલકું
સુગંધીવાળું લાકડું. અહીંયાં અગરવત્તી-અગરના લાકડાની બનાવેલી. ધૂપ,
(સં. ધુપ્ =ગરમ કરવું) કોઈપણ સુગંધીવાળી વસ્તુને બાળ્યાથી જે સુગ-
ંધીવાળો ધૂમાડો નીકળે છે તે; અથવા જે સુગંધ નીકળે છે તે. ઉવેખે,
આગળ ધરે; સુવાસ પ્રસરાવે. સરખાવો ' કરતુરી કેસર છંટાણાં. અગર
ધૂપ ઉવેખાણાં,' શુકદેવ આખ્યાન; ' દીસે નારી અદ્ભુત રૂપરે, આગળ
દાસી ઉવેખે ધુપરે ' પ્રે. ભા. અ. ૪૮, ક. ૧૩૭. વાટત્ર નાદ, અનેક
વાજાંઓના અવાજ. અલેખે. (સ. અ=નહીં+લિખ્=લખવું), લેખાં
વગરનાં; ગણત્રી વગરનાં; અગણિત.

૧૦૨૯. નટુઆ, નટુવા, (સં. નટ), વેશ લઈ નાચનારા અને
ખેલ કરનારા. નર્ત, (સં. નૃત્ય, નૃત્ત=નાચવું), નાચ. ફુદડી, એક એકના
હાથના પંખા ઝાલીને ગોળ ચક્કરમાં ફરવાની એક રમત. કહાડે સર્ત,
ચડસા ચડસી કરે છે.

૧૦૩૦. ધુધરીકેરા, ગુણકાએ પગે બાંધેલી ધુધરીના.

૧૦૩૧. પગ ધરા, પગની પાનીના રગથી-પૃથ્વી-મંડપની ભૂમિ
શોભી રહી હતી.

૧૦૩૨. કોકીલસ્વરા, (સં. કોકિલસ્વરી). કોકિલ-કોયલના
જેવો મધુર સ્વર છે જેનો તેવી સ્ત્રી (બ. સ.). અનંગ...અપ્સરા
અપ્સરાઓ પોતાના હાવભાવથી કામોદીપન કરતી હતી.

૧૦૩૩. નગરી અમરા, જુઓ 'અમરાપુરી' લી. ૫૨૯. નર-ચિત્તહરા, નર-પુરુષનાં ચિત્ત-મન હરે છે-વશ કરે છે જે તે.

૧૦૩૪. ભુપને, સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓને.

૧૦૩૫. ગાથા, એક જાતની કવિતા; ગીત. તોરણ, ધરને બારણે અથવા મંદિરને બારણે અથવા ચક્રે આંખાનાં, આસોપાલવનાં પાંદડાને જે હાર શુભ કારણમાં અથવા દિવાળી હોળીને ટાંણે બાંધવામાં આવે છે તે. દેવાય હાથા; કંકુવાળા હાથના છાપા મારવામાં આવતા હતા. માનારી...હાથા, સરખાવો 'કદળી સ્તબ તોરણ હાથા, ગાય સોલાસણી ગીત ગાથા,' પ્રે. ભા. અ. ૪૫, ક. ૧૨૩.

૧૦૩૬. કેસર, એક જાતના છોડના પીળાશ પડતા રાતા રંગના સુગંધીદાર તંતુ. ઝકઝોળ, લચકાળોળ. આરોગે, ખાય. દેવ, રાજા વગેરે મોટાઓના સબધમાં આ શબ્દ વપરાય છે.

૧૦૩૭. સમાં કર્યો, સામાં-હીકડાક કર્યો; સમર્થો. વરવાં, (સં. ચિરુપ), કુખડાં, બદસુરત.

૧૦૩૮. ક્ષુદ્ર, નબળાં; દુર્બળ. ખોડ, લાકડું; સરખાવો 'સોડ તાણીને સુવાડશે ને હૈયે મૂકશે ખોડ,' યોબલુદાસ; તથા 'બાંધ્યા પલ્લવટ રાજે રણજોડ, કુહાડે મારી ફેડયું ખોડ,' પ્રે. ભા. અ. ૪૫, ક. ૧૨૩. કાઠનાં ખોડ, લાકડાનાં ખોખાં. કોડ, હોંસ. શરીર...કોડ, જેનાં શરીર દુબળાં અને ખખ જેવાં હતાં તેવાને પણ દમયન્તીને પરણવાની ઇચ્છા હતી.

૧૦૩૯. શ્રદ્ધા, ભાવ; ઇચ્છા.

૧૦૪૦. કો...ધર, કોઈ કહેતા કે અમારું ધર અસલ જૂનું ખાનદાનનું છે.

૧૦૪૨. વતાં, 'વતું'નું બહુવચન, હજમત. વાગ્યા, વાગ્યા; લાગ્યા. છર, (સં. ક્ષુર), અસ્ત્રો. ધરડા...છર, ધરડાઓ પણ જીવાન જેવા બનીને આવ્યા હતા અને માથાં એટલાં છોલાવ્યાં હતાં-એટલે બાલ એટલા ધસી ધસીને લેવાડાવ્યા હતા કે તેઓને અસ્ત્ર લાગ્યા હતા.

૧૦૪૩. આગળ...દરપણુ, પોતાના મ્હોં આગળથી આરસી ખસેડતા નહીં, એટલે હું કેવો દેખાઉં છું તે જોયા કરતા અને પોતાનાં ગાત્ર સમાં કરતા હતા.

૧૦૪૪. તિલક, ધર્મ, પંથ દેખાડવા સાર અથવા શોભાને માટે કપાળે જે ચિહ્ન કરવામાં આવે છે તે. રેષ, રેષા; રેખા. દ્વેષ, (સં. દ્વિષ્, ધિક્કારવું), અદેખાર્ધ. કેટલાક...દ્વેષ, ખીજે રૂપવાન છે ને તેથી દમયન્તી એને વરશે તેવું ધારી કેટલાક એક ખીજની અદેખાર્ધ કરતા હતા.

૧૦૪૬. ચંત, ચિત્ત; મન; ઇચ્છા.

૧૦૪૭. ડાચાં, ગાલ. ટુંપાવી, ચીમટેવતી ધોળા વાળ કહડાવી નાંખી. પળી, (સં. પલિત), ધડપણથી અથવા નજલાથી પાકી ગયલા ધોળા વાળ; પળિયાં. કેવળ...પળી, જે છેક ધરડા ખખ ચર્ધ ગયા હતા અને જેના ગાલ ખેશી ગયા હતા તે પણ પળિયાં ટુંપાવી વરરાજ ચર્ધને ખેદા હતા.

૧૦૪૮. જોશી, (સં. જ્યૌતિષિક). જોશ જોનાર; મૂર્ત જોનાર; ભવિષ્ય કહેનાર. પ્રણીપત્ય, (સં. પ્રણિપાત, પ્ર+નિ+પત્=લાંબા પડવું), લાંબા છટ પડીને પ્રણામ કરવા તે; આજીજી-કાલાવાલા સહિત પ્રણામ. જન્મોતરી, જે તિથિ વાર ધડી નક્ષત્રમાં જન્મ થયો હોય તે ઉપરથી સાંધી માંડેલા જે ગ્રહો-તે ગ્રહોના યોગથી આખા જન્મકાળમાં જે લાભ હાનિ સ્થિતિ થવાની તે યતાવનાર કાગળ-ઓળિયું. દેખાડે...જન્મોતરી, કોઈ પોતાના હાથનાં રેખાદિ ચિહ્ન યતાવી પોતાને લાભ થશે કે નહીં-દમયન્તી મળશે કે નહીં તે પૂછતા હતા.

૧૦૪૯. હું લાગું ચરણે, હું તમારે પગે પડું.

૧૦૫૦. ફાફળ, સોપારી; જુઓ 'ફાફળી' લી. ૨૨૯. જેના... ફાફળ, જેના ગાલમાં ખાડા પડ્યા હતા તેવાઓએ ગાલ પુલેલા દેખાડવા સાર એ બાજુ એ સોપારી મહોમાં રાખ્યાં હતાં.

૧૦૫૧. ગલોઠાં, ગાલ. કાચ, કલર્ધ દીધેલો કાચ; આરસી. એમ ...ઘોઠાં, ઉપર પ્રમાણે સોપારી રાખી પોતાના ગાલ ઉંચા કરી-પુલાવી દમયન્તી પરણવાના વિચારમાં થેલા અનેલા રાગઓ પોતાનાં મહોડાં આરસીમાં જોતા હતા.

૧૦૫૨. પુરણ...કોય, દમયન્તી મનેજ વરશે એવી દરેકને સંપૂર્ણ આશા હતી. વાટ જોય, રાહ જોતી હતી.

૧૦૫૫. રૂપજુદ્ધિ બળિયા, રૂપમાં તથા જુદ્ધિમાં બળિયા; ધણુ રૂપવાન અને જુદ્ધિશાળી.

૧૦૫૬. સણગાર...ધરે, સ્વયંવરમાં જવાને લુગડાં ધરેણું પહેરે છે.

૧૦૫૭. સજ્જતી. ધારણ કરતી; પહેરતી. શ્રીકાર, (સ. શ્રી=શોભા +કાર=કરનાર), શોભાયમાન; સરસ; સુંદર. સરખાવો 'એક અમૃત ફળ શ્રીકાર, બીજું એક ફળ ભોમીભાર.' સા. નં. બ.

૧૦૫૮. કૃષ્ણાગર, (સં. કૃષ્ણાગર), એક જાતનું મુગંધીદાર લાકડું; મળીયાગર. કવિ દસપતરામ એમના કાવ્યદોહનમાં 'કમ્તુરી' અર્થ આપે છે. મર્દન, (સં. મૃદ્=ધસવું), લગાડવું તે; ચોળવું તે. વાસવર્ધન, વાસ વધારનાર. કૃષ્ણાગર...મંજન, મહિલા-દમયન્તી વાસવર્ધન જે કૃષ્ણાગર તેનું મર્દન કરાવે છે ને મંજન કરે છે.

૧૦૬૦. વધાવવું, શુભ-કલ્યાણ થાઓ એ ભાવમાં-એવી ઇચ્છાથી કોઈના પર કૃત્ત. ચોખા વગેરે ઊરાડવું તે; અહીંઆં મોતીએ વધાવવું. મુક્તાપરજન, (સં. મુક્તાપર્જન્ય), મોતીનો વરસાદ; અસંખ્ય મોતી.

૧૦૬૧. શુભવચન, કલ્યાણવાચક શબ્દ; આશીર્વાદનાં વચન. ઉદયો ઉત્પન્ન થયો (સંવર્ધાન). અનંત, અંત વિનાનો; બેહદ.

૧૦૬૨. ભેરી. નોખત; મોટું નગારું ભેરીનાદ, નોખતનો અવાજ.

૧૦૬૩. માનપુરણ અભિમાનની બરેલી. માતુની, (સં. માનિની), જેને માન-અભિમાન છે તે સ્ત્રી; સ્ત્રી-અહીંઆં દમયન્તી. ગાહીપત, (સં મહીપતિ). મહી-પૃથ્વીના રાજા; સ્વયંવરમાં આવેલા રાજા. ગાહીપત ...કાજ, રાજાઓને મોહપાશમાં પાડવાને માટે; તેમને મોહમાં નાખવાને માટે.

૧૦૬૪. સાજ, સણગાર.

૧૦૬૫. પ્રેમપાશ. પ્રેમરૂપી પાશ; જાળ. મંડપ ક્ષેત્ર, મડપરૂપી યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં; મડપરૂપી રણભૂમિમાં

૧૦૬૬. ભ્રુટીધનુષ્ય. બવાંરૂપી ધનુષ્ય-કામડું. આકરશીઉ, (સં. આ+કૃષ્-ખેચવું), ખેંચવું.

૧૦૬૪-૧૦૬૬. આ ત્રણે લીટીમાં સ્વયંવરમાં જતી વેળાનું દમયન્તીનું વર્ણન પ્રેમાનંદ કવિએ યુદ્ધ કળાના શબ્દો વડે કરેલું છે. દમયન્તી સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાંરૂપી યોદ્ધાઓને વશ કરવાને સાજ સજીને તૈયાર થઈ; તે સ્ત્રીએ સ્વયંવરના મડપરૂપી રણક્ષેત્રમાં નાખવાને સાજ પોતાની સાથે પ્રેમ-

રૂપી જાળ રાખી; વળી તેણે રાગરૂપી મંડપમાં બરાયલા થોદાઓને ધાયલ કરવા સાર-મોહવશ કરવા સાર પોતાનાં ભવાંરૂપી ધનુષ્ય ખેંચી તેમાં દૃષ્ટિરૂપી આણુ ફેંકવાની તૈયારી કરી રાખી.

૧૦૬૭. વારોવાર. વારંવાર; ધડિયે ધડિયે.

૧૦૬૮. બાહરે નીસરો, સ્વયંવરમાં આવો. હાર, વરમાળ.

૧૦૬૯. વાહન...ગાજો, વાજાં વાગે છે તે જાણે મેઘ-વાદળની ગર્જના થતી હોય એવા ગંભીર ગાજો છં. હંસુમની વૃષ્ટ, પુષ્પવૃષ્ટિ; ફૂલનો વરસાદ.

૧૦૭૦. રાગ...દૃષ્ટ, કેમે કરતાં પણ દમયન્તીની સાથે નગરોનગર થાય એટલા સાર સધળા રાગઓ તેને અદર આવવાના દરવાજા તરફ જોવા લાગ્યા.

૧૦૭૨.*રાગઓ વાંકા વળી વળીને જોતા હતા તેથી તેઓની પાછળ બાંધેલા ધનુષ્યાણનો અવાજ થતો હતો, અને મંડપમાં ગાયન ચાલતું હતું.

૧૦૭૪. એહવે સમે, રાગઓ દમયન્તી આવે છે એવું ધારીને આરણ્ય તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યા હતા તેટલામાં.

સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ.

અલંકાર વિચાર.

(કવિ નર્મદાશકરના ‘ અલંકાર પ્રવેશ ’ તથા કવિ સવિતાનારાયણની ‘ અલંકાર ચત્રિકા ’ ઉપરથી.)

અલંકાર એ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. અલંકાર એટલે શોભા અથવા શોભા આપનારી વસ્તુ. ઘરેણાં એ અલંકાર છે. જેમ ઘરેણાં શરીરને યોગ્યતા છે, તેમ અલંકાર બોલવા લખવાથી કેટલીક ચમત્કારિક રીતે-છટા ભાષણ-લખાણને શોભા-પુષ્ટી અને અસર ઉપજાવનારાં કરે છે.

એક વિચાર સાદી સાધારણ ભાષામાં બોલવાના કરતાં અલંકારની ભાષામાં બોલીએ છીએ તો આપણે આનંદ પામીએ છીએ, એટલુંજ નહીં, પણ સામા ધણીને આનંદ પમાડી તેના ઉપર સારી પેઠે અસર કરી શકીએ છીએ.

જેમ વ્યાકરણ શિખ્યા વિના પણ આપણે આપણી ભાષા શુદ્ધ બોલીએ છીએ, તેમ અલંકારના નામ ભેદ જાણ્યા વગર પણ આપણા બોલવા લખવામાં ઘણા અલંકાર વાપરીએ છીએ. અર્થાત્ એ કે અલંકાર-વાળું ભાષણ કરવું એ સ્વાભાવિક છે. એ કંઈ શિખવું પડતું નથી. દિલ્લના જોરમા અને તુરગો થકી અલંકાર આપોઆપ ક્રિપ્ત થાય છે. તોપણ જેમ વ્યાકરણ શિખ્યાથી વિશેષ લાભ, તેમ અલંકારશાસ્ત્ર શિખ્યાથી પણ વિશેષ લાભ થાય છે.

એ ભાષાલંકારના એ ભાગ ક્યાં છે:-અર્થાલંકાર ને શબ્દાલંકાર. વિશેષે કરીને વાક્યના અર્થની અથવા વાક્ય માંહેલા વિચારની ચમત્કૃતિ જ્યાં જોવામાં આવે ત્યાં અર્થલંકાર જાણવો. એમાં શબ્દોના ફેરફાર કરીએ અથવા વાક્યનો એક ભાષામાંથી બીજા ભાષામાં તરણુમો કરીએ તોએ અલંકારની ખૂબી જતી રહેતી નથી. વિશેષે કરીને જ્યાં શબ્દની ચમત્કૃતિ જોવામાં આવે ત્યાં શબ્દાલંકાર જાણવો. એમાં શબ્દોનો ફેરફાર કર્યાથી અલંકારની ખૂબી જતી રહે છે. અર્થાલંકાર ને શબ્દાલંકાર એવા

એ ભાગ કર્યા છે ખરા; તોપણ એ એનો પરસ્પર ધણો સંબંધ છે, માટે ઘણી વેળાએ તેઓ એક બીજામાં બળી ગયેલા જોવામાં આવે છે.

આ પરિશિષ્ટમા સઘળા અલંકારનો સવિસ્તર વિચાર ચલાવી શકાય તેમ નથી, માટે સાધારણુ વ્યવહારમાં વપરાતા મુખ્ય મુખ્ય અલંકારો સંબંધી ટુંકમાં સમજાવતી આપવામાં આવે છે.

અર્થાલંકાર.

૧. ઉપમા. (Simile).

જ્યાં એ વસ્તુનું અથવા એ વિચારનું સરખાપણું મનને આનંદ પમાડતું હોય ત્યાં ઉપમા અલંકાર ગણાયે.

ઉપમા અલંકારમાં ચાર વસ્તુ જોઈએ—જે વસ્તુને સરખાવતી હોય તે (ઉપમેય), જેની સાથે સરખાવતી હોય તે (ઉપમાન), જે વાત-ધર્મમાં તે એ વસ્તુ સરખી આવતી હોય તે (સાધારણુ ધર્મ), અને સરખાપણાનું જે શબ્દથી જ્ઞાન થાય છે તે શબ્દ (વાચક). ઉપમામાં, ઉપમા દેખાડનારા-વાચક શબ્દ જરૂર જોઈએ. સરખાપણું જે શબ્દોથી જણાય છે તે આ છે:-જેમ, તેમ, જેવું, તેવું, પ્રમાણે, પેઠે, કાણી, સમ, સરખું, તુલ્ય, જે રીતે, જે માફક વગેરે. દાખલા:-

૧. આ સરોવરનું પાણી, અજરત સરખુ મીઠું છે.

૨. જેનું વદન શશિ સમાન ઉજ્જવળ અને જેના લાઘ્ય પક્ષે સરખા કોમળ એવી જનકતનયાને વરવાને દેશ દેશના ભૂપ મિથિલા-પુરીમાં આવ્યા.

૩. ચંદ્રમુખી, ચંદ્રના જેવું છે મહોદું જેનું એવી (સ્ત્રી); મૃગ-લોચની, હરણના જેવી છે આંખ જેની એવી (સ્ત્રી); આવા સામાસિક શબ્દો-જેમાં ઉપમા વાચક શબ્દો અધ્યાહાર છે તે પણ ઉપમાના દાખલા ગણાય છે.

નળાખ્યાનની નીચલી લીટીઓમાં આ અલંકાર છે:-૫૮; ૪૦૧; ૪૨૩, ૫૨૮; ૫૭૮ (ગળસ્થળ નારંગ ફળશા); ૫૯૨ (સ્કંધ પદના તે કહળી સરખા); ૬૪૯; ૬૭૫; ૮૦૦; ૯૫૩.

૨. પ્રતીપ

ઉપનામ અને ઉપમેય એ બેની પરસ્પર સ્પર્ધાનું જે કથન તે પ્રતીપ અલંકાર. દાખલા:—

૧. હે હલાહલ ! સધળા દારણુ પદાર્થમાં હુંજ શ્રેષ્ઠ છું એવો ગર્વ મા કર, કારણ કે આ લોકમાં દુર્જનોનાં વચનો તારા સરખાં છેજ.

નળાખ્યાનની ૪૪૨ તથા પરલમી લીટીમાં આ અલંકાર છે.

૩. દૃષ્ટાંત.

જ્યાં બે વાક્યોના જૂદા જૂદા અર્થનું સાદૃશ્ય-સરખાપણું હોય ત્યાં દૃષ્ટાંત અલંકાર. એમાં સરખા ધર્મથી એક-માત્રી ખરેખર જૂદાં એવાં ઉપમાન ઉપમેયના જે ધર્મો તે ધર્મોનું જૂદે જૂદે શબ્દે વર્ણન કર્યું હોય છે. એક વાતને બીજીનો દાખલો આપે છે, તે ઉપમાવાચક શબ્દ જેમ ગુપ્ત રાખે છે. દાખલા:—

૧. મેઘ વીજ વાયુચક્રી, ડોલે નરિ ગિરિરાય;

આધિ વ્યાધિ ઉપાધિથી, વ્રનાળિ ચલિત ન થાય.

નળાખ્યાનની નીચલી લીટીઓમાં આ અલંકાર છે:—૬૮; ૧૪૧-૪૨; ૧૯૮; ૨૩૯; ૩૧૧-૧૨; ૩૭૫; ૪૭૦-૭૧; ૭૧૬; ૯૭૦.

૪. નિદર્શના.

જ્યાં સરખા વાક્યાર્થનું ઐક્યપણું વર્ણવવામાં આવ્યું હોય ત્યાં નિદર્શના અલંકાર. દાખલા:—

૧. મૂર્ખને ઉપદેશ કરવો એ પથ્થર ઉપર પાણી રેડવું છે.

૨. પ્રીત કરીને પછી વછોડવું ને દઝાડીને લુણુ લગાડવું એ બરાબર છે.

૫. વ્યતિરેક.

કોઈએક અસાધારણ અન્ય ધર્મવડે ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનો ઉત્કર્ષ અથવા અપકર્ષ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં વ્યતિરેક અલંકાર. દાખલા:—

૧. સાધુ સંત ઊંચા ધણા, મોટા પર્વત જેમ;

પણ પ્રકૃતિના કૂમળા, હોય કુંપળિયાં તેમ.

૨. આ સ્ત્રીનું મુખ ચંદ્ર સરખું રોલે છે; પણ મિનસી એટલું દેખાય છે કે રસિક જનને પ્રિય લાગવું નથી.

૩. નળાખ્યાનની ૪૪૩મી લીટીમાં આ અલંકાર છે.

૬. રૂપક. (Mataphor.)

જ્યારે એક વસ્તુનું વર્ણન બીજી વસ્તુના નામથી અથવા ધર્મથી અથવા નામ ધર્મ બંનેથી થાય છે ત્યારે રૂપક અલંકાર. જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેય અભેદ (એકજ થઇ ને) અથવા તદરૂપે (સરખે રૂપે થઈ ને) સાથે શોભી રહે છે ત્યાં રૂપક અલંકાર. વળી રૂપ, રૂપી અને બીજો, બીજી, બીજું એ વાચક શબ્દથી રૂપક (તદરૂપ રૂપક) ઓળખાય છે. એ રૂપકો, અભેદ રૂપકોથી જરા કમી જોર રાખે છે. અસર કરવામાં પહેલે દરજ્જે અભેદ રૂપક, બીજો દરજ્જે ઉપમા અને ત્રીજો દરજ્જે રૂપીવાચક રૂપક છે. દાખલા:—

૧. રહેનમાં છુટા ફર્યા અગાઉ પોપટો પણ,
હાલમાં પડ્યાછ પાંજરે ગુમાવિને પણ;
વર્ષ તો વહી ગયાં ગયા પગો બંધાઈરે,
ના ગમે છુટું થવું ગયુંજ વીચ બાઈરે.

એમાં હિંદુઓનું પોપટનાં નામ ધર્મથી વર્ણન કરેલું છે.

૨. જિવતર બહાણું વહિ જશે, બણાવે કઇ ચિત રાખ;
ખરે ખપોરે તલપિને, થઇશ બળીને ખાખ.

૩. અજ્ઞાન રૂપી તમ નાશ કર્તા,
કલ્યાણ કરી મતિ દે તું કર્તા.

૪. આ ગવૈયો તો બીજો તાનસેન છે.

૫. મુખચંદ્ર (મુખના રૂપમાં ચંદ્ર, મુખ રૂપી-મુખ એજ ચંદ્ર),

આના જેવા સમાસ રૂપકના દાખલા છે.

નળાખ્યાનની નીચલી લીટીમાં રૂપક અલંકાર છે:—૮૨-૮૩;

૧૪૫; ૧૭૧ (હસ્તકમળ); ૩૨૭; ૪૦૨; ૫૬૫; ૫૭૮ (આદિત્ય ઈંદુ અકોટી); ૫૭૯ (અધર પ્રનાળી દંત કનકરેખા); ૫૮૩; ૫૮૪; ૫૮૭; ૫૮૬-૯૭; ૬૦૪; ૬૦૭; ૬૩૦; ૮૧૫; ૮૬૪; ૮૬૭; ૯૬૭-૬૮; ૧૦૬૫-૬૬.

૭. સજીવારોપણ (Personification)

જે ચીજમાં જીવ નથી તેનામાં જીવ છે એવી કલ્પના કરી તેને

સજીવન બનાવી તેની પાસ સ્ત્રી પુરુષનાં કામો કરાવવાં તે સજીવારોપણ અલંકાર. દાખલા:—

૧. અરર ધરતિ મોટી માવડી માગ આલ,
ઝટ ઝટ ઝટ બેઠી, પેટમાં પાસ પાળ, ઇ૦
એમાં ધરતી જે નિર્ભય છે તેને મા કહી છે.
૨. આકાશે તો ચક્ર ચક્ર થતો સ્વેત વાગો સજ્યોરે,
તારાઓ જે મુઝામ રડતા, શોક તેણે તજ્યોરે; ઇ૦
એમાં શરદ ઋતુનું વર્ણન છે. (વર્ષા ઋતુ જતો આકાશ સ્વચ્છ થાય છે) આકાશને સફેત લુગડું પેરાવ્યું છે. તારાઓ જે રડતા (ઝાંખા હતા) તેઓએ શોક મૂક્યો (સારી પેઠે ચળકવા માંડ્યું) વગેરે.

૮. ઉત્પ્રેક્ષા.

ન્યાં એક વસ્તુનું વર્ણન, બીજી વસ્તુને નામે અથવા ધર્મે, શંકા અથવા કલ્પના સાથે થાય છે ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર. ઉપમાનો ધર્મ સંબંધ મનમાં રાખી ઉપમેય ઉપર ઉપમાનના સરખાપણાનો તર્ક અથવા સંશય હોય છે ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષા.

રાકા છે—કરં છું, ધારં છું, લાગે છે, જણાય છે, કલ્પના કરંછ, માનુંછ, જાણે, આમ હશે, એમ હોયની શું વગેરે શબ્દો ઉત્પ્રેક્ષાવાચક છે. ઉત્પ્રેક્ષાના બે પ્રકાર છે. એક વસ્તુત્પ્રેક્ષા અને બીજી હેતુત્પ્રેક્ષા. વસ્તુત્પ્રેક્ષામાં વસ્તુને નામે-ધર્મે તર્ક કર્યો હોય છે અને હેતુત્પ્રેક્ષામાં કારણ બતાવવામાં તર્ક કર્યો હોય છે. દાખલા:—

૧. આડો જાતો બહુ પવનથી મેત્ર ઉઘેથી જોવો;
એ તો લાગે ધુળ ઉડિ રહી વા દિસે ધુત્ર ગોટા.
૨. ચપળ નેત્ર ઝીણું અંજન, જાણે જળે પડ્યાં ખંજન.
આ વસ્તુત્પ્રેક્ષાના દાખલા છે.
૩. કોમળ તારાં ચરણ જાણે જમીનપર ચાલવાથીજ રાતાં થયાં
હોયની ?
૪. જટાની શોભાથી અતિશયરમાઈ શિવ ઉઠ્યા;
જટાને સંકેલી વડ તજિ ગિરીયે નઈ રહ્યા.

એમાં કમીર વડની જટા જોઇને શિવ શરમાઈ ગયા કે મારી જટા એની આગળ કંઈજ નથી-એ કલ્પિત કારણ છે.

આ બે હેતુપ્રેક્ષાના દાખલા છે.

નળાખ્યાનની નીચલી લીટીઓમાં આ અલંકાર છે:—૧૪૩-૪૪; ૧૪૬; ૧૫૯-૭૨; ૧૭૪; ૧૭૮-૧૮૪; ૧૯૧; ૧૯૭; ૧૯૯; ૪૦૫; ૪૩૬-૩૭; ૪૪૪-૪૫; ૪૪૭-૪૫૯; ૫૬૬; ૫૬૯-૫૭૭; ૫૭૯; ૫૮૪-૮૫; ૫૮૯; ૬૦૯-૧૦; ૬૧૪-૧૫; ૭૭૯; ૮૧૫; ૧૦૦૯; ૧૦૨૩; ૧૦૩૩.

૯. દૃષ્ટાંતરૂપક, અપ્રસ્તુતપ્રશંસા, અથવા અન્યોક્તિ. (Allegory)

ન્યાં વર્ણન કરવાની વસ્તુનું, તેનું પોતાનું જીવું નામ ન લેતાં હરકોઈ ખીજના દાખલાથી ભેદમાં વર્ણન કરેલું હોય ત્યાં દૃષ્ટાંતરૂપક અલંકાર.

એ રીતના વર્ણનમાં અર્થ બહારથી લાગે કોઇને, ને અંદરથી ખરેખરે લાગુ પડતો હોય કોઇને. પુરાણોમાં આખ્યાનો છે તે ઘણાંખરાં દૃષ્ટાંતરૂપક છે. પંચોપાખ્યાન, ઇસપનીતિ વગેરે વારતાઓ દૃષ્ટાંતરૂપક છે. વારતા જનાવરની હોય પણ લાગુ પડે માણસને. એ અલંકારનો હેતુ ઘણું કરીને સારો બોધ કરવાનો હોય છે.

નવી મ્હોરનું ચલણ બહુ. ચાલ્યું થોડી વાર;

પણ પછિ તે ખોટી ઠરી, જૂનીનો જહેવાર.

અંદરનો અર્થ-નવા કારભારીએ થોડી વાર તો અમલ ચલાવ્યો પણ પછી તેનું ગાડું અગાડી ચાલ્યું નહીં ને પાછું જુના કારભારીનું જોર અસલ પ્રમાણે ચાલતું થયું.

૧૦. અપહ્રુતિ.

એકના સરખી ખીજ વસ્તુ જોઇને પેહેલીનો નિષેધ કરી ખીજને નામે વર્ણન કરવું તે અપહ્રુતિ અલંકાર. દાખલા:—

૧. ચંદ્રને જોઈને કોઈ કહે છે કે એ ચંદ્ર નથી-એ તો આકાશ ગંગાનું કમળ છે.

૨. આ ચંદ્ર નથી તો પ્રિયાનું મુખ એજ ચંદ્ર છે.

૧૧. અતિશયોક્તિ. (Hyperbole).

જ્યાં વસ્તુનું ખરેખર હોય તેના કરતાં ઘણું વધારીને વર્ણન કરેલું હોય ત્યાં અતિશયોક્તિ અલંકાર. પછી વધારે સાંઝ કીધું હોય કે વધારે નરસું કીધું હોય. સાધારણ વાતમાં છેકજ મોટી અતિશયોક્તિ વાપરવી નહીં; કેમકે તેમાં ચમત્કૃતિ રહેતી નથી. દાખલા:—

૧. ધ્રુવો ધ્રુવ ને મેર ડગિયો, ખળભળિયાં પાતાળ,
સાગરે મરગદ મૂકી, ડોહ્યા દશ દીગપાળ.

એમાં શિવ અને કૃષ્ણના યુદ્ધનું વર્ણન છે.

નળાખ્યાનની નીચલી લીટીઓમાં આ અલંકાર છે:—૬૪; ૧૧૧; ૧૪૦; ૧૯૩; ૨૦૦-૨; ૪૨૦; ૪૬૬-૬૭; ૬૧૨-૧૩; ૯૭૧-૭૨.

૧૨. રૂપકાતિશયોક્તિ.

જ્યાં ઉપમેયનું નામ ન લેતાં કેવળ ઉપનામ વડેજ ઉપમેયનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં રૂપકાતિશયોક્તિ. દાખલા:—

૧. એ નીલ કમળમાથી તીક્ષ્ણ એવાં બાણ નીકળે છે તે જો.

આ દાખલામાં નેત્ર અને કટાક્ષ જે ઉપમેય તેમનું નામ ન લેતાં કેવળ તેમનાં નીલ કમળ અને તીક્ષ્ણ બાણ જે ઉપમાન તે વડેજ તેમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ.

નળાખ્યાનની નીચલી લીટીઓમાં આ અલંકાર છે:—૫૮૦-૮૧; ૫૮૦-૮૧; ૯૧૯.

૧૩. પરિસંખ્યા

કોઈ પદાર્થનો એક સ્થળમાં નિષેધ કરી તેનું અન્ય સ્થળમાં સ્થાપન કરવામાં આવે ત્યાં પરિસંખ્યા અલંકાર. દાખલા:—

૧. દીપકમાં સ્નેહનો ક્ષય થયો, પરંતુ મૃગનયનીનાં હૃદયમાં ન થયો.

૨. ખાલી ઘરો ફક્ત ચોપટમાં રહે છે,
આદર્શમાંજ ઉલટી પકડો દિસે છે;

છે વર્ણસંકર વિચિત્ર પટો વિષેજ,

આ આપના નગરમાં ભપ પાપનેજ.

એ કોઈ એક રાજા પ્રત્યે કોઈ કવિની ઉક્તિ છે.

નળાખ્યાનની ૫૩૭મી લીટીમાં તથા ૪૬મા કડવામાં (નળના રાજ્યમાં બધન નામે...કમાડને વિજેગજ) આ અલંકાર છે.

૧૮. વ્યાજસ્તુતિ. (Irony)

જ્યાં ઉપરથી નિંદા કરીને અદરથી સ્તુતિ કરી હોય અથવા ઉપરથી સ્તુતિ કરીને અદરથી નિંદા કરી હોય ત્યાં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર. દાખલા:-

૧. કોઈ પ્રભુને કહે છે:-‘ઓ પ્રભુ કેવો તારો અવિચાર કે પાપી-એને પણ મોક્ષ આપે છે.’ એમાં ઉપરથી નિંદા અને અંદરથી સ્તુતિ છે.

૧. ડાપણમાં તુજ નહિ મણા, માણે મોટી મોજ;

વા: વા ભઈ વા: વા તને, અખળા મારે રોજ.

એમાં ઉપરથી વખાણ છે અને અંદરથી ઠપકા જેવું છે.

નળાખ્યાનની ૬૦૫મી લીટીમાં આ અલંકાર છે.

૧૫. વિરોધાભાસ.

જ્યાં વિરોધનો અભાસ હોય એટલે જ્યાં પ્રથમ તો અર્થનો વિરોધ દેખાય છે, પણ પછી કોઈ કારણને લીધે તે વિરોધ જતો રહે છે ત્યાં વિરોધાભાસ અલંકાર. દાખલા:-

૧. શિવ શૂલધારી (શૂલ નામનો રોગ નહીં, પણ શૂલ નામનું શસ્ત્ર) છે તથાપિ નિરામય (નિરોગી) છે.

૨. જે સુશીલ પુરૂષ છે, જેને પોતાનું પારકું નથી તેને અગ્નિ જળરૂપ, વિષ અમૃત જેવું, સમુદ્ર નદીનાળાં સરખો અને સાપ માળા સરખો થાય છે.

એમાં અગ્નિ પાણીનો વિરોધ દેખાય છે પણ પછી સુશીલ મનુષ્યને કોઈ દુઃખ દેનાર નથી એવો જે સ્વભાવ તેથી તે વિરોધ જતો રહે છે.

૧૬. શ્લેષ (Pun)

અનેક અર્થના પદ વડે અનેક અર્થનું વર્ણન કરવું તે શ્લેષ અલંકાર. વર્ણ્ય અને અવર્ણ્ય એવા શબ્દમાં ને પછી વાક્યમાં નાના પ્રકારના અર્થ થતા હોય ત્યાં શ્લેષ. દાખલા:—

૧ કુંકે શંખ પણ નવ કંઠ, ઉતરે તેનો નાદ.

અર્થ—પેલો માણસ શંખ કુંકે છે પણ તેનો અવાજ ઉતરતો નથી —તેનાથી શંખ વગાડાતો નથી—એ એક અર્થ. તેણે શંખ કુંકયો એટલે તે પોતાના કામમાં પાર પડ્યો, તેણે હાથ ધોયા, દેવાળું કાઢ્યું એવા અર્થ થાય છે. દેવાળું કાઢે છે તો પણ તેનો મિળજ-અહંકાર ઉતરતો—ઓહો થતો નથી—એ બીજો અર્થ.

૨. રાગ મૃદુલ કરે લોકોનાં હૃદય હરણુ કરે છે.

રાગ=ચંદ્ર તથા નરપતિ; મૃદુલ=નવાં તથા અદ્વય; કર-કિરણ તથા આલ્લસન.

એક વાક્યમાં ઘણા અલંકાર આવે છે પણ તેમાં એકનું પ્રાધાન્ય હોય છે ને બાકીનાનું ગોચરત્વ હોય છે; પણ જેનું પ્રાધાન્ય હોય તેને નામે તે અલંકાર ઓળખાય છે.

અનેક વિષયો સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાના સાધનરૂપ લગભગ
૨૦૦૦ પ્રશ્નોના ૧૦૮ અણકારૂપ પ્રશ્નપત્રોથી ભરેલું પુસ્તક
તથા હુકામાં પણ જરૂરની પૂરતી માહિતીવાળું
તેવા ખુલાસારૂપ પુસ્તક.

પાકું પુંદું

ઉત્તમ છાપકામ

સામાન્ય જ્ઞાન પ્રશ્નમાળા-કિંમત રૂ ૧)

સામાન્ય જ્ઞાન પ્રશ્નમાળાના ખુલાસા

પ્રશ્નમાળાના ખુલાસામાં—સમાવેશ પ્રેક્ષી બાબતો અનેક પુસ્તકો
વગેરેમાં શોધખોળ કરવાથી પણ સહજ મળી શકે તેમ નથી, અને તે બધાં
પુસ્તકો પણ આપણા લોકોને અને નાનાં મોટાં ગામડાં, ગામો અને શહેરમાં
દુષ્પ્રાપ્ય છે. વળી આ પુસ્તકમાં રાજસેવા, લોકસેવા, સાહિત્યસેવા વગેરે
અનેક રીતનાં કાર્યોથી જાણીનાં થયેલાં સદ્ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓનાં જરૂર
પ્રમાણે હુકામાં કે વિગતથી ચરિત્રો આપેલાં છે, અને મનન કરવા
વગેરે માટે સુગમ પડે તેટલા માટે ખુલાસાના ભાગથી જુદા પાડી
૫, ૩૩૮થી ૪૫૮ સુધીમાં ‘ચરિત્રાવલી’માં દાખલ કરેલાં છે.

તૈયાર કરનાર—છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી તથા

જીભાઈ ગોકળદાસ પારેખ.

પ્રશ્નમાળામાં—આચાર્યદ્વં સર્વ સ્ત્રી પુરુષોની સામાન્ય અને
વ્યાવહારિક બાબતોની માહિતી મેળવવાની ઉત્સુકતા જાગૃત કરે એવા
સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ચરિત્ર, ધર્મ, આરોગ્યાદિ શાસ્ત્ર મૂળે,
ખગોળ તેમજ રાજકીય અને વ્યાવહારિક બાબતો અને ઉપયુક્ત વિષયો
સંબંધી અનેક પ્રશ્નો સમાવવામાં આવ્યા છે.

